

ars hungarica 2015

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata
XLI. évfolyam

1.

Táncoló Áron (Dávid), 15. század. Festett faszobor a Wittmann-gyűjteményből

Tartalom

Tanulmányok

Juhász Sándor: Adalék Wittmann Ernő és gyűjteménye történetéhez	5
Székely Miklós: Pákei Lajos kolozsvári iparmúzeumi és ipariskolai palotái 1882–1904 között	29
Fehérvári Zoltán–Prakfalvi Endre: A budai Postapalota	48
Lantos Edit: Templom, idegenforgalmi érdekesség, bunker? Hollóháza templomának építés- és fogadtatástörténete 1959–1967.....	64
Véri Dániel: Művészet és emlékezet. A magyar holokauszt hetvenedik évfordulója	74

In Memoriam

Szabó Péter (Balassagyarmat, 1957–Budapest, 2013) (<i>Mikó Árpád</i>)	97
---	----

Juhász Sándor

Adalék Wittmann Ernő és gyűjteménye történetéhez

A két világháború közti időszak a magyarországi műgyűjtés jelentős korszaka volt. A történelmi nemesség és pénzarisztokrácia mellett a középosztály számos tagja foglalkozott műgyűjtéssel, akik ugyan nem rendelkeztek olyan hatalmas jövedelemmel, mint a felső tízezer tagjai, néhányuknak mégis sikerült nemzetközi színvonalú kollekciót létrehozni. Ezen kevesek közé tartozott reneszánsz kisplasztikai és plakettgyűjteményével Witt-

1. kép. Wittmann Ernő

mann Ernő, aki értelmiségi polgárcsalád másodszülött gyermekeként Budapesten látta meg a napvilágot 1881. november 13-án (1. kép).¹ Apja, Wittmann Mór sikeres ügyvéd volt, egészen az udvari tanácsosi rangig emelkedett. Foglalkozása bizonyára befolyásolta fia pályaválasztását, aki 1899-ben a budapesti egyetem jogi karára iratkozott be.² Tanulmányait a lipcsei egyetemen és a párizsi Sorbonne-on folytatta,³ a nemzetközi jog területére specializálta magát. Ügyvédi pályafutását apja irodájában kezdte, hazai ügyfelei mellett főként angol érdekeltségek, bankok és nagyvállalatok jogi képviselését látta el. Gyakran utazott külföldre, amit első világháborús katonai szolgálata⁴ csak rövid időre szakított meg. A *London Gazette*⁵ híradása szerint 1920 májusában már ismét megfordult a szigetországban. Üzleti útjai alkalmával gyűjtőszenvetélyének is hódolhatott, eleinte modernbb metszeteket és plaketteket vásárolt, érdeklődése később a reneszánsz művészet felé fordult. Gyűjtői attitűdjét a vele baráti viszonyt ápoló Géber Antal⁶ úgy jellemezte, hogy nem kutatott, nem ment „felfedezésekre”, elsősorban megbízható

kereskedőktől, ismert gyűjteményekből vásárolt. Ennek ellenére időnként becsúszott egy-egy nem megfelelő darab. „Egy ízben, Münchenben bizonyos neves gyűjteményben Pisanello

Juhász Sándor szabadúszó újságíró, művészeti író

Kutatási terület: II. világháború előtti magyar magángyűjtemények;

17. századi holland grafika

E-mail: g.sandor.juhasz@gmail.com

Sándor Juhász, independent journalist, art critic

Area of research: pre-World War II Hungarian private collections;

17th-century Dutch graphic art

Email: g.sandor.juhasz@gmail.com

¹ Magyar Zsidó Levéltár, HU HJA XXIV-B. 70.

² Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem almanachja az 1899/1900. tanévre.

³ A család tájékoztatása alapján.

⁴ Katonai szolgálatról a Past and Future of the Right National Self-Determination (Amsterdam, 1919) című könyvének előszavában tesz említést.

⁵ List of Former Alien Enemies Landed from 1st May – 31st May, 1920. *The London Gazette*, 15 June, 1920. 6579.

⁶ Dr. Géber Antal (1879–1962) jogász, műgyűjtő.

kiválóan szép tartású érme került aukcióra. [Wittmann] megbízásából a kitűnő Fr. Drey⁷ az érmét 6400 márkáért megvette részére. Néhány hónap múltán, levelet kapott Hill-től,⁸ az olasz medaillák legfőbb szakértőjétől, hogy nyári szabadságát a kontinensen tölti, és szívesen eljönne Budapestre, hogy Wittmannnak hírből ismert gyűjteményét, nevezetesen a müncheni aukción vásárolt Pisanellot megtekintse. Csakugyan eljött, kezébe vette a Pisanellot [...] és csak annyit mondott: »Sorry«. Azután elmondta, hogy a British Múzeum darabjait fehér laktintával szokták számozni, és ha a darabot ferdén jól megnézi, a leltári szám halvány nyoma látszik, csalhatatlan jele annak, hogy az öntvény a múzeum darabjáról készült. Azonban helyesnek bizonyult az előkelő helyen vásárlás, mert Drey a darabot szó nélkül visszavette.⁹ Géber a történeten túl a magyar gyűjtőkről írt kéziratában bepillantást enged Wittmann otthonába, melyet a szobrok és kisplasztikák mellett nagyrészt francia és olasz cinquecento bútorok, régi szőnyegek, textiliák, augsburgi, erdélyi ötvöstárgyak, valamint festmények tettek lakályossá. Hely bőven volt a műtárgyaknak, mivel a gyűjtő saját tulajdonú sarokháza negyedik emeletén lévő hét-szobás lakást osztotta meg feleségével¹⁰ Budapest belvárosában, a IV. (ma V.) kerület Városház utca 16. szám alatt. Irodáját a ház félemeletén rendezte be, így otthona nyugalma még kliensei sem zavarták. Angolszász irányultsága ellenére – mely választott sportjában, a golfban,¹¹ valamint amerikai Cadillac személyautójában is megtestesült – fő gyűjtési területe az itáliai és német reneszánsz művészet kisplasztikai alkotásai voltak. E műtárgyai szinte mindegyikét külföldön vásárolta, de nemcsak a beszerzésükre fordított kiemelt figyelmet, hanem a tulajdonában lévő tárgyak elismert művészettörténészek által való publikálására is. Leo Planiscig, az itáliai reneszánsz szobrászat egyik szaktekintélye több könyvében¹² tárgyal és reprodukált műalkotásokat a Wittmann-gyűjteményből, de ugyanezt tette Meller Simon a *Magyar Művészet* hasábjain.¹³

Az egyre gyarapodó gyűjtemény darabjaival különböző kiállításokon találkozhatott a közönség. Az Éremkedvelők Egyesülete által rendezett tárlaton¹⁴ anyagából több mint hetven, főleg 16–17. századi érem és plakett került bemutatásra, köztük Donatello *Madonnája*, Bertoldo di Giovanni puttóreliefje és Riccio Krisztus sírbatételét ábrázoló öntött bronzplakettje. Az Iparművészeti Múzeumban 1925-ben megrendezett *Régi órák* kiállításon egy 17. századi aranyozott bronzból készült órával szerepelt.¹⁵ A *Régi Ezüstkiállítás*¹⁶ csak néhány ötvöstárgygal volt jelen, a legjelentősebb talán az 1673-as évszámot viselő fedeles kupa, mely a brassói Baum Lukács munkáját dicséri. Wittmann, aki „az egyik legnagyobb szoborgyűjtő volt Kohner

⁷ Francis Drey az 1860-as években alapított A. S. Drey műkereskedő cég egyik tulajdonosa.

⁸ Sir George Francis Hill (1867–1948) a reneszánsz érmek specialistája, 1931 és 1936 között a British Museum könyvtárának igazgatója.

⁹ GÉBER Antal: *Magyar gyűjtők*. I–II. Szerk. TÓTH Melinda. Kézirat, é. n., 412–413. Szépművészeti Múzeum, Könyvtár, 15331/1–2.

¹⁰ Wittmann Ernő 1927-ben vette feleségül Haraszi Rózát, akinek két gyermeke volt az előző házasságából, Klára és Éva. A gyűjtőnek is ez volt a második házassága, 1908 és 1915 között Hellsinger Erzsébet volt a felesége.

¹¹ A *Tenisz és Golf* című lapban (I/4, 108; II/13, 254; III/12, 226) olvashatók Wittmann Ernő golfban elért eredményei.

¹² Leo PLANISCIG: *Andrea Riccio*. Wien, 1927; *Piccoli bronzi italiani del Rinascimento*. Milano, 1930.

¹³ MELLER SIMON: Dr. Wittmann Ernő kisplasztikai gyűjteménye. *Magyar Művészet*, 1934. 8. 235–242.

¹⁴ *Budapesti Gyűjtők és Művészek Érem- és Plakettkiállítása*. Kiállítási katalógus. Szerk. CSÁNYI Károly. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1924.

¹⁵ *Régi órák kiállításának leíró lapstroma*. Kiállítási katalógus. Szerk. CSÁNYI Károly. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1925.

¹⁶ *Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum Régi Ezüstkiállításának Leíró Lapstroma*. Kiállítási katalógus. Szerk. CSÁNYI Károly. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1927.

és Delmár mellett¹⁷, a *Régi Egyházművészet Országos Kiállításán*¹⁸ a domborművek mellett néhány nagyszerű reneszánsz fa- és bronzszobrot is megmutatott gyűjteményéből. Giambologna oszlophoz kötözött Krisztusa (2. kép) mellett igazi érdekesség volt az a beágyazott zománcdíszítésű, aranyozás nyomait viselő bronz könyvtábla, mely Limoges városában készült a 13. század elején. Wittmann gyűjteményéből utoljára 1937/38 fordulóján, a Nemzeti Szalonban láthatott válogatást a hazai közönség, a Petrovics Elek rendezte *Régi Olasz Mesterek*¹⁹ kiállításán. Ekkor a kollekció kisbronzainak színe-java került a tárlókba, mely alkotások később vagy külföldi tulajdonba kerültek, vagy eltűntek a II. világháború zűrzavarában.

A korszak jeles műgyűjtőjéhez hasonlóan Wittmann Ernő is aktív szerepet vállalt közgyűjtemények gyarapításában. A Szépművészeti Múzeumot pénzadománnyal segítette Gustav Courbet *Sziklás táj*, valamint Pierre Bonnard *Reggeli* című festményének megvásárlásában.²⁰ A múzeumok vezetőivel ápolt szívélyes viszony előnyére szolgált, amikor 1938-ban kiviteli engedélyt kért gyűjteménye jelentős részére. Valószínűleg a hazai politikai helyzet hatására gondolta úgy, hogy gyűjteménye nagyobb biztonságban van külföldön, mint idehaza. Az 1938-as Anschluss és a néhány hónappal később Magyarországon elfogadott első zsidótörvény csak megerősíthették elhatározásában. Az Iparművészeti Múzeum Adattárában található, 1938. május 16-án írt feljegyzés szerint „Dr. Wittmann Ernő ügyvéd Eisler Aladár szállítócég útján bejelentette, hogy különböző szőnyegeket, bútorokat, bronz eszközöket és iparművészeti kispasztikákat szeretne Angliába küldetni”.²¹ Az Iparművészeti Múzeum engedélyezte a kivitelt, de a szobrászati műalkotások feletti döntés jogát a Szépművészeti Múzeum kezébe tette.²² Wittmann Csánky Dénes²³ főigazgatóhoz írt, 1938. június 10-én kelt levele nemcsak a kiviteli kérelem indítékát világítja meg, de rámutat arra az egykori gyakorlatra, amikor gyűjtők és vezető hivatalnokok közösen dolgozták ki az együttműködésüket befolyásoló jogszabályokat.

„Miként már közöltem, sohasem gondoltam arra, hogy műtárgyaimat valaha is értékesíteni leszek kénytelen, – de ma, midőn

2. kép. Giambologna: *Oszlophoz kötözött Krisztus*, 1600 k., bronzszobor, barna patina, M: 35,5 cm

¹⁷ MRÁVIK László: Száz év magyar képgyűjtése. In: *A modern magyar festészet 1892–1919*. Szerk. KIESELBACH Tamás. Budapest, k. n., 2003. 25.

¹⁸ *Régi Egyházművészet Országos Kiállítása*. Kiállítási katalógus. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1930.

¹⁹ *Régi Olasz Mesterek Kiállítása: Képek, szobrok magyar magángyűjteményekből*. Kiállítási katalógus. Budapest, Nemzeti Szalon, 1937.

²⁰ A *Sziklás táj* „részben dr. Delmár Emil, dr. Meiler Simon, dr. Tószeghy Richard és dr. Wittmann Ernő urak pénzadományainak felhasználásával szerezett jánoshalmi Nemes Marcell gyűjteményének müncheni árverésén.” A *Reggeli* a „Magyar Nemzeti Bank, továbbá dr. Wittmann Ernő, dr. Baumgarten Nándor, a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank, a Magyar Olasz Bank, a Mezőgazdasági Ipar Rt. és a Fleischmann Antal Dunakotró és Gőzhajózási Vállalat adományainak felhasználásával” került megvásárlásra. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*. VII. Budapest, 1935. 176, 183.

²¹ Iparművészeti Múzeum, Adattár, Múzeum Iratanyaga, 89/1938.

²² Iparművészeti Múzeum, Adattár, Múzeum Iratanyaga, 91/1938.

²³ Csánky Dénes (1885–1972) festőművész, művészeti író, 1935 júliusától a Szépművészeti Múzeum főigazgatója.

3. kép. Giovanni della Robbia (műhelye):
Angyalfej, 15. század vége, mázas terrakottaszobor,
 M: 24 cm, Szépművészeti Múzeum,
 Régi Szobor Gyűjtemény, ltsz. 7374.

látom, hogy ha akár egészségügyi okokból, akár más körülmények folytán kenyérkeresetemtól elesem, magamat és családomat vagyonom kamataiból fenntartani nem tudom – kénytelen vagyok ezen nagy szeretettel összegyűjtött műtárgyaktól való megválást előkészíteni – és idő multával keresztül vinni. [...] 1928-ban, még néhai Gr. Klebelsberg Kunó idejében, Hóman Bálint s Petrovits Elek akkori főigazgató urak részvételével gentlemen-agreement jött létre a múzeum és a gyűjtők (néhai Herzog Mór báró, Baumgarten Nándor, Delmár Emil, jómagam és mások) között, melynek lényege az volt, hogy külföldről műtárgyakat nyugodtan behozhatunk, a múzeumok (az állam) ezen műtárgyak kivitelét és értékesítését megakadályozni nem fogják és beérik azon jogokkal, melyeket akkor közös megegyezéssel stilizált (később törvényerőre emelt) 1929. évi XI. t.c. 24. és 26. szakaszai tartalmaznak.²⁴ [...] Szabadjon továbbá megállapítanom, hogy műtárgyaimat külföldről hoztam be az utolsó 25 évben és így az idézett törvény 24. paragrafusának utolsó bekezdése értelmében azok nyilvántartás alá nem esvén, a mondott törvény 26. paragrafusa értelmében az országból külön engedély nélkül kivihetők. Nem szándékozom azonban azon baráti és megértő viselkedésre való tekintettel, amelylyel velem szemben mindig viseltetél, Veled, vagy a vezetésed alatt álló intézmény igazgatóival, öreim,

kik baráti körömhöz tartoznak, tárgyalni és alkudozni, hanem magam teszem meg azt az ajánlatot, mely jelen anyagi helyzetemnél a maximuma annak, amit nyújthatok, ez pedig a következő:

A Magyar Nemzeti Múzeum szépművészeti osztályának a kiviteli engedélyek díja fejében tulajdonába bocsájtom díjmentesen:

- 1.) a XIV. sz. francia elefántcsont madonnát, mely jelenleg mint ideiglenes letét a múzeum őrzésében van;
- 2.) a jelenleg lakásomon lévő Kaiserin Friedrich gyűjteményből eredő és Bode által Lucca della Robbiának tulajdonított terracotta angyalfejet [3. kép].
- 3.) Ezenfelül kötelezem magam, hogy műtárgyaim árverésén a múzeum által közgyűjteményben való kiállítás céljára megvásárolt tárgyak vételárához az árverési vételár 20%-ával én, illetve jogutódaim hozzájárulni kötelesek. Ezen hozzájárulás összege azonban 500 angol fontot meg nem haladhat.

²⁴ Az említett törvény valójában a Magyarország területéről származó vagy a magyar művészeti, tudományos, történeti vagy muzeális szempontból különösebb jelentőséggel bíró műalkotások, tárgyi emlékek kiviteli korlátozására, tilalmára született. Ilyen tárgyak kivitele indoklás nélkül megtagadható volt, a hivatal még kisajátítással is megakadályozhatta ezek kivitelét. A külföldről behozott alkotások sokkal enyhébb szabályozás alá estek. E műtárgyakat a törvény életbe lépté után a behozataltól számított 25 év eltelte előtt még nyilvántartásba sem vették. Kivitelét a törvény nem akadályozta, de műfajtól függően, az érték maximum 2, illetve 10 százalékának megfelelő kiviteli díjfizetést írt elő, mely azonos értékű műtárgyak átengedésével is leróható volt.

[...] Midőn arról biztosítalak, hogy teljes mértékben értem és becsülöm, hogy Te és munkatársaid nehéz szívvel teljesítitek kérelmemet – a magam részéről is megjegyzem, hogy fájdalomosan érint, hogy a viszonyok mostoha alakulása szükségessé teszi műtárgyaim eladását.”²⁵

Szintén gyűjteménye darabjainak értékesítési szándékára utal barátjának, Delmár Emilnek²⁶ írt levele,²⁷ melyhez Meller Simon által beárazott műtárgyai jegyzékét csatolta. A kutatás jelen állása szerint a lista egyik tétele sem került Delmár kollekciójába. A két felajánlott műtárgy viszont a múzeum tulajdonába került, és az 1938. június 21-i dátummal kiállított Kiviteli Engedélyt²⁸ a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából a Szépművészeti Múzeum főigazgatója írta alá. Az engedélyhez csatolt jegyzékben tételesen felsorolt 70 darab műtárgy, valamint egy 60 darabos érem- és plakettanyag értékét 114 700 pengőben állapították meg. Wittmann lakásának egyes berendezési tárgyai és a gyűjtemény legértékesebb része a nemzetközi műtárgyfuvarozásban nagy tapasztalattal rendelkező Eisler cég közreműködésével kelt útra Anglia felé. A kollekció további sorsáról egy New York-i ügyvédi iroda által 1942-ben készített memorandum²⁹ ad tájékoztatást. A 19 000 angol fontra biztosított szállítmány 1938. szeptember közepén érkezett meg a szigetországba. A behozatalban és a gyűjteménnyel kapcsolatos további ügyintézésben két londoni cég segédkezett: a műtárgyak speciális csomagolásával és szállításával foglalkozó Jacques Chenue és a Messrs. Theodore Goddard & Co. ügyvédi iroda. Wittmann szerette volna gyűjteményét kiállítás keretében bemutatni az angol publikumnak. A lehetséges helyszínek közül a Bristol Art Museum mellett született döntés, mely egy vagy két évre kapta volna kölcsön a kollekciót. A megállapodást Wittmann londoni barátai készítették elő, de a gyűjtő valószínűleg személyesen is találkozott a múzeum vezetőivel, mivel 1939 tavaszán Angliában tartózkodott.³⁰ A kiállítás megrendezésének feltétele volt, hogy a múzeum megfelelő technikai körülményeket biztosítson a műtárgyak bemutatásához. Mielőtt az ehhez szükséges munkálatok befejeződtek volna, az európai események drámai fordulatot vettek. 1939. szeptember 1-jén a németek megtámadták Lengyelországot, mire a londoni és a párizsi kormány hadat üzent Németországnak. Kitört a II. világháború. A bristol-i kiállítás szervezését leállították, néhány műtárgy a múzeumban maradt, de a gyűjtemény nagyobb részét Jacques Chenue a közeli Bath városában lévő T. Powell & Company társaság raktárában helyezte el. Wittmann valószínűleg csak távolról követte Angliában lévő gyűjteménye sorsát, mivel 1939 novemberében kibocsátott útlevél³¹ tanúsága szerint Magyarország-ról legközelebb 1940. február 2-án utazott el feleségével Svájcba, majd Franciaországban ke-

²⁵ Szépművészeti Múzeum, Irattár, 424/938.

²⁶ Dr. Delmár Emil (1876–1959) gyáros, a korszak egyik kiemelkedő műgyűjtője.

²⁷ „Budapest, 1938. június 9. Kedves Barátom, Mellékelve bátorkodom Neked át küldeni a Meller becslése alapján összeállított adatokat avval, hogy ez a becslés biztosítási céljából történt 1935 februárjában. Köztudomásúlag azóta a régiségek árában áresés állott be, mely különösen ez év tavaszán accentuálódott, (körülmény, mely a Durchlacher sale áraival igazolni lehet). Én a magam részéről reális értéknek ezen becslés maximum 1/3-át tartanám. Megjegyzem, hogy a Szépművészeti Múzeumnak átengedett elefántcsont madonna a Meller féle becslés szerint 800 font értékben van meghatározva. Szívélyesen üdvözlő, igaz híved, Ernő”. Szépművészeti Múzeum, Irattár, 424/938.

²⁸ Szépművészeti Múzeum, Irattár, 424/938.

²⁹ Memorandum to Mr. Rupert Somervell (First Secretary at the Board of Trade), Willkie, Owen, Otis, Farr & Gallagher, New York, N.Y., September 4, 1942. Wittmann Ernő hagyatéka, USA. Magántulajdon.

³⁰ Neil Tweedie–Peter Day: When Rothermere urged Hitler to invade Romania. *The Telegraph*, 01. 03. 2005. Lásd <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1484647/When-Rothermere-urged-Hitler-to-invade-Romania.htm> (letöltve 2015. április 22.).

³¹ A Magyar Királyság által 1939. november 16-án Wittmann Ernő részére kiadott útlevél. Wittmann Ernő hagyatéka, USA. Magántulajdon.

resztül az angliai Heston városába. Ide március 15-én érkeztek meg, de már május 4-én el is hagyták az országot, mivel a háborús helyzetre való tekintettel csak két hónapos tartózkodást engedélyezett számukra a brit hatóság. Miközben a házaspár ismételten Svájc felé tartott, az addig eseménytelen nyugati fronton a német csapatok nagyarányú támadást indítottak Franciaország ellen, és június 14-én már német katonák masíroztak a párizsi Diadalív alatt. Talán ez is szerepet játszott abban, hogy az alpesi országban tartózkodó Wittmannék július 5-én felkeresték a genfi amerikai konzulátust, és meghosszabbították Budapesten beszerzett látogatóvízumuk érvényességét. Egy hét múlva már úton voltak Portugáliába. 1940. augusztus 1-jén Lisszabonban szálltak az amerikai Excalibur fedélzetére, és tíznapi hajózás után érkeztek meg New York kikötőjébe.³² Manhattanben béreltek lakást egy 1927-ben épült házban (125 East 50th Street),³³ melyet a magyar születésű Emery Roth³⁴ tervezett, akinek a város arculatát meghatározó magasépületek közül jó néhány fűződik nevéhez. Wittmann nem sokkal megérkezése után megpróbálta gyűjteményét az angliai Bath városából Amerikába szállíttatni. Mivel az 1940-ben életbe léptetett angliai rendelkezés szerint az antik tárgyak kivitele a Kereskedelmi Minisztérium engedélyéhez volt kötve, londoni ügyvédje útján hivatalos kérelmet nyújtott be a hivatalhoz. A minisztérium elutasította az engedély kiadását, és a fellebbezés is hasonló sorsra jutott. A gyűjtőt ellenséges ország állampolgárának tekintették az angol hatóságok, ami nem csoda, mivel Magyarország az év novemberében csatlakozott a Németország, Olaszország és Japán által létrehozott Háromhatalmi Egyezményhez. Wittmann, miközben ügyvédjén keresztül tovább huzakodott az angol hatóságokkal, bizonytalan amerikai helyzetét úgy rendezte, hogy bevándorlóvízumot kért az Egyesült Államokba.

Gyűjteménye Magyarországon maradt részét megbízottja útján árverésre bocsátotta. A Postatakarékpénztár szervezésében 1941 márciusában Budapesten megtartott aukción³⁵ kilenc kategóriában 401 műtárgy szerepelt. A katalógus előszava szerint: „Ezúttal az Árverési Csarnok ilyen kivételes alkalmat nyújt nagyrabecsült közönségének, amennyiben egy régi, jóhírű magángyűjtemény tárgyait válogatott darabjait bocsátja aukcióra, köztük olyan előkelő műtárgyakat, aminők a hazai piacon már csak elvétve bukkannak fel.” Az eladásra felkínált metszetek a gyűjtő korai érdeklődéséről, a kínai és japán tárgyak a Kelet iránti kíváncsiságról, a kerámia- és üvegtárgyak leginkább az igényes lakberendezésről tettek tanúbizonyságot. Valóban jelentősebb darabok leginkább a nemesfém ötvöstárgyak, valamint a szobrok és plakettek tárgykörében voltak. Aukcióra került a *Régi Egyházművészet Országos Kiállításán* szerepelt, Mihály arkangyalt ábrázoló 15. századi tölgyfa szobor (kat. 162), melyet 1950-ben Okányi-Schwarz Józseftől vásárolt meg a Szépművészeti Múzeum (4. kép).³⁶ Az ötvösmunkákat felvonultató szekció jól tükrözi Wittmann e tárgykörben kifejtett gyűjtői tevékenységét, mivel ezekből egy sem került kivitelre. A tételek között található gyömbértartó (kat. 229) később Wolfner László gyűjteményéből³⁷ került a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába.³⁸ Az 1666-ban Torda vármegye főispánjának készített erdélyi aranyozott ezüstserleget (kat. 217) Wittmann

³² Az amerikai vízum kiadásának helye és ideje, a hajó neve, indulásának és érkezésének dátuma az amerikai bevándorlási hivatal bejegyzéseiből derül ki. New York, *New York Passengers and Crew List, 1909, 1925–1957*, vol. 13967–13968, Aug 7, 1940, Image 413. Lásd <https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1951-22081-2908-57?cc=1923888> (letöltve 2015. április 29.).

³³ Az épületben jelenleg az elegáns Benjamin Hotel működik.

³⁴ Róth Imre építész (Gálszécs, 1871–New York, 1948).

³⁵ *Egy ismert gyűjtő műtárgyainak aukciója*. Kiállítási katalógus. M. Kir. Postatakarékpénztár, 1941. március 18–19.

³⁶ Szépművészeti Múzeum, Irattár, 252/1950. Szépművészeti Múzeum, Régi Szobor Gyűjtemény, ltsz. 50.25.

³⁷ GÉBER É. n. i. m. 421.

³⁸ Magyar Nemzeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, ltsz. 1949.317.

az Ernst Múzeum 1931-es árverésén³⁹ vásárolta. A Postatakarék árverése után kalandos története lehetett a tárgynak, mivel az ötvösmű 1983-ban Genfben tűnt fel a Sotheby's cég aukcióján,⁴⁰ és 20000 svájci frank leütési áron kelt el.

Wittmann 1941 júniusában kapta meg az amerikai bevándorlói vizumot, mely az állampolgárság megszerzésének alapfeltétele volt. Ennek birtokában kért igazolást a New York-i angol konzultól arról, hogy állandó lakhelye az Egyesült Államokban van, valamint egy nyilatkozatot, miszerint nem tartozik az „elenséges ország állampolgára” kategóriába. A dokumentumokat elküldte londoni ügyvédjének, aki 1942 elején benyújtotta ezeket az angol Kereskedelmi Minisztérium illetékes osztályára, és a megváltozott helyzetre hivatkozva kérte a kiviteli engedély megadását. A hivatal közölte, hogy az ügyben 1940 szeptemberében beadott iratok eltűntek, amíg ezeket a kérelmező nem pótolja, addig az engedély kiadását nem tudja elbírálni. Hosszú hónapokig tartott az iratok ide-oda küldözgetése Amerika és Anglia között, mivel zajlott a II. világháború, melybe az USA 1941 decemberében lépett be, a Pearl Harbort ért japán támadást követően. Mielőtt a hivatal végre kiadhatta volna az engedélyt, a német légierő 1942. április 25-én támadást intézett Bath városa ellen. A két napig tartó bombázásban több mint 400 ember vesztette életét, és a város épületeinek jelentős része megsemmisült, vagy komoly károkat szenvedett. A Powell & Company raktárhelyiségét is találat érte, korabeli feljegyzés az épületet a komolyan sérült, de javítható kategóriába sorolta.⁴¹ Sajnos ugyanez nem volt elmondható a raktár tartalmáról. Wittmann a szörnyű veszteségről Jacques Chenue május 7-én küldött táviratából értesült, melyet a feladó levélben is megerősített. „Foreman munkatársamat kárfelmérésre hétfőn Bathba küldtem. Azt találta, hogy a raktár tartalma teljesen megsemmisült.”⁴² A bomba huszonöt év gyújtói munkáját tette semmivé egy pillanat alatt. A kollekciónak csak a bristoli múzeumban őrzött tizenegy műtárgy maradt meg, melyeket az angol hatóság kiviteli engedélyével később Amerikába szállítottak.

Wittmann töredékére csökkent gyűjteménye ellenére sem tett le kiállítási tervéről, mely végül 1943-ban az Art Institute of Chicago épületében valósult meg. A kamarakiállítás⁴³ mind a tizenegy műtárgy bemutatásra került a New York-i galériatulajdonos, Raphael Stora⁴⁴ közvetítésével, akit még párizsi műkereskedőként ismert meg a gyűjtő. A tárlatról katalógus nem készült, de Stora és a múzeum levelezésében⁴⁵ pontos leírás található a kiállított tárgyakról.

4. kép. Lille-i szobrász: Szent Mihály arkangyal, 1450–1475, tölgyfa szobor, M: 108 cm. Szépművészeti Múzeum, Régi Szobor Gyűjtemény, ltsz.50.25.

³⁹ Ernst Múzeum aukciója. Katalógus. Budapest, 1931. április 27. 918. tétel.

⁴⁰ European silver. Katalógus. Geneva, Sotheby's, 1983/11/15. 60. tétel.

⁴¹ Bath Archives, Bath Record Office tájékoztatása alapján.

⁴² J. Chenue levele Wittmann Ernőnek, London, 1942. május 7. Wittmann Ernő hagyatéka, USA. Magántulajdon.

⁴³ 15th and 16th c. Sculpture in Bronze and Wood, lent by Dr. Ernst Wittman, The Art Institute of Chicago, 1943/1944.

⁴⁴ Raphael Stora (1887–1963) műkereskedő Párizsban, majd 1937-től New Yorkban.

⁴⁵ The Art Institute of Chicago, Institutional Archives, Museum Registration Records, R. Stora.

5. kép. Német művész (Hans Leinberger?): *Térdelő angyal (Madonna) kehellyel*,
16. század eleje, színes festett hársfa szobor, M: 46 cm

A múzeum szívesen megtartotta volna az anyagot, ezt tükrözi Meyric R. Rogers kurátornak a gyűjtőhöz írt levele.⁴⁶ A műtárgyak eladására pár évvel később került sor, Stora közreműködésével kilenc alkotást vásárolt meg a Cleveland Museum of Art 1946 és 1954 között.⁴⁷ Az intézmény bulletinje rendszeresen beszámolt ezekről az új szerzeményekről, amelyek az olajból meggazdagodott John L. Severance anyagi támogatásának köszönhetően kerültek a clevelandi múzeum gyűjteményébe. Az egyes tételek ára és az eladás pontos időpontja Stora feljegyzései⁴⁸ alapján követhetők nyomon. Szintén ezekből a dokumentumokból derül ki, hogy a Wittmann-gyűjtemény 16. század elején készült festett faszobrát, a *Térdelő angyalt* egy svájci gyűjtő vásárolta meg 1954 februárjában (5. kép). Sajnos a tizenegyedik műtárgy (*Guggoló fiú*) sorsáról nincs információ, így jelenlegi holléte ismeretlen. Ezzel szemben pontosan ismerjük a gyűjtemény egyik kiemelkedő darabjának, Giambologna Mars istent ábrázoló bronzszobrának tartózkodási helyét, mely elméletileg a raktárhelyiségben semmisült meg 1942-ben a többi műtárggyal együtt (6. kép). A szobor az 1950-es években tűnt fel az angol műkereskedelemben, és több tulajdonosváltást követően a Christie's cég londoni aukciójára került 1987-ben.⁴⁹ Az árverésen a Mars-szobor kiemelkedő áron, 660 000 angol fontért kelt el, a vevő a montreali székhelyű Power Corporation of Canada volt. A gyűjteményt kezelő Paul Maréchal kurátor tájékoztatása szerint a szobor a vásárlás óta nem hagyta el a vállalat falait; bár szerepel a firenzei Bargello 2006-ban megrendezett Giambologna-kiállításának katalógusában,⁵⁰ de a műtárgy nem került bemutatásra a tárlaton. Ma már lehetetlen kideríteni, mi történt pontosan a Bathban beraktározott anyaggal, de a történet jogosan ébreszt reményt arra, hogy más darabok is előkerülhetnek a végleg elveszettnek hitt műtárgyak köréből.

6. kép. Giambologna: *Mars*, 1565–1570 k., aranyozott bronzszobor, I. B. jelzéssel, M: 39,4 cm. The Collection of the Power Corporation of Canada, Montréal. Archív felvétel, Szépművészeti Múzeum, Régi Szobor Gyűjtemény

⁴⁶ „May 18, 1944. Dear Dr. Wittman, According to instructions received from Mr. Stora, we will be returning to you shortly the bronzes and other small sculptures which you so kindly lent us for exhibition. We are naturally very sorry to see them go and only wish that we had funds available in this field so that they would not have to leave. Again with many thanks, both on behalf of the Institute and my personally, for your kind cooperation, I am, Yours sincerely, Meyric R. Rogers” The Art Institute of Chicago, Institutional Archives, Museum Registration Records, R. Stora.

⁴⁷ The Cleveland Museum of Art, Itsz. 1946.429.1–2; 1947.29; 1947.39; 1947.509; 1948.171; 1948.486; 1948.487; 1950.375; 1954.798.

⁴⁸ Stora Art Galleries stock sheets, ledger and auction catalog, 1937–1963. The Getty Research Institute, Research Library, Special Collection, Stora Art Galleries. 990017.

⁴⁹ *Magnificent French Furniture and Sculpture*. Katalógus. London, Christie's, 1987/06/17. 22. tétel.

⁵⁰ *Giambologna: gli dei, gli eroi: genesi e fortuna di uno stile europeo nella scultura*. Kiállítási katalógus. Firenze, Museo Nazionale del Bargello, 2006. 25. tétel.

Wittmann Amerikában nem folytatott ügyvédi praxist, de szakértőként több esetben volt konzultáns, és tanított a Columbia Egyetemen.⁵¹ Aktív szerepet vállalt a Roosevelt elnök által 1944 januárjában létrehozott Háborús Menekültügyi Bizottság, a „War Refugee Board” munkájában, amelynek feladata a nácizmus üldözöttjeinek kimenekítése volt a németek által megszállt területekről.⁵² Wittmann Magyarországon számos, főleg jogi vonatkozású munkát publikált, de az amerikai évekhez csak az *Inalienable Rights of Aliens* (Washington DC, 1946) és a Columbia University Press által 1948-ban megjelentetett *History: A Guide to Peace* című könyve kapcsolódik. Ez utóbbi, a háború utáni világrend hatalmi egyensúlyteremtésének szükségességét és módját taglaló mű a *New York Times* és más amerikai újságok kritikái szerint jelentős figyelmet keltett. „Lesznek, akik könyvének végkövetkeztetéseivel nem értenek egyet, de akkor is lehetetlenség meg nem bámulniuk példátlanul sokoldalú tudását. Wittmann nem csak a népek történelmét ismeri, hanem az emberi szellem történetét is, az írókat és filozófusokat s a tudósokat és a tudományokat mind. Az olvasó néha bizonytalan érzéssel fogadja a békeorvos diagnózisait és terápiáját, de akkor sem tagadhatja meg elismerését a betegágy melletti viselkedésének eleganciájától és szórakoztató voltától. Wittmann komoly tudományt képes írásművészettel és a nagyképűség teljes kiküszöbölésével élvezetessé tenni” – írta Aczél Benő az Amerikában megjelenő *Népszavában*.⁵³ Wittmann az amerikai állampolgárság megszerzése, azaz 1946⁵⁴ után több alkalommal járt Európában, de magyarországi látogatására nincsen bizonyíték. Az ország elhagyásakor még bizonyára tervezte a visszatérést, hiszen a belvárosban álló bérház tulajdonjogát megtartotta. Az 1941-ben végzett budapesti népszámlálás lakásíve⁵⁵ mint külföldön tartózkodó háztulajdonost vette jegyzékbe a Városház utcai ingatlannal kapcsolatban. Wittmann Ernő 82 éves korában, a feleségével azonos évben, 1963 novemberében hunyt el New Yorkban.⁵⁶

⁵¹ A család tájékoztatása alapján.

⁵² Papers of the War Refugee Board, Part 2: Project and Document Files January 1944–September 1945. 12,39. Lásd http://www.lexisnexis.com/documents/academic/upa_cis/101132PapWarRefugeeBdPt2.pdf (letöltve 2015. április 29.).

⁵³ Aczél Benő: Magyar könyv a békéről. *Amerikai Magyar Népszava*, 1948. október. Újságrészlet, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Szeged, Vasváry-gyűjtemény, W3:71.

⁵⁴ Alphabetical Index to Declarations of Intention of the U.S. District Court for the Southern District of New York, 1917–1950. The National Archives, M1675, Roll 110.

⁵⁵ Budapest Főváros Levéltára, IV. 1419. J. 90. doboz.

⁵⁶ United States Social Security Death Index, lásd <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:JP46-VPY> (letöltve 2015. április 29.).

Wittmann Ernő reneszánsz gyűjteménye⁵⁷

RÖVIDÍTÉSEK

AMAM

Bulletin of the Allen Memorial Art Museum. Vol. 1, no. 1. Oberlin, Ohio, 1944.

AVERY

Charles AVERY: *Giambologna. The Complete Sculpture*. Oxford, 1987.

BALOGH

BALOGH Jolán: Tanulmányok a Szépművészeti Múzeum régi szoborgyűjteményében. II. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei*. IX. Budapest, 1940. 7–45.

BANGE

Ernst Friedrich BANGE: *Die Kleinplastik der deutschen Renaissance in Holz und Stein*. München, 1928.

Bécs

Gotik in Österreich. Kat. Wien, Österreichisches Museum für Kunst und Industrie, 1926.

Bulletin

The Bulletin of The Cleveland Museum of Art.

Chicago

15th and 16th c. Sculpture in Bronze and Wood, lent by Dr. Ernst Wittman. Chicago, 1943–44. The Art Institute of Chicago, Archives.

Christie's

Magnificent French Furniture and Sculpture. Kat. London, Christie's, 1987. június 17.

Cs. j.

Angol nyelvű csomagolási jegyzék, mely egyértelműen az Angliába szállított műalkotásokra vonatkozik, de készítőjének személye és keletkezésének időpontja egyelőre ismeretlen. Minden műtárgy esetében pon-

tosan megjelöli, hogy az adott műtárgy melyik láda milyen sorszámu dobozába került elhelyezésre. Wittmann Ernő hagyatéka, USA. Magántulajdon.

ÉBER

ÉBER László: Az Iparművészeti Múzeum Egyházművészeti Kiállítása. *Magyar Művészet*, 1930. 8. 514–524.

Edinburgh/London/Bécs

Giambologna: Sculptor to the Medici. Kat. Eds. Charles AVERY–Anthony RADCLIFFE. Arts Council of Great Britain, 1978.

Egyházművészet

Régi Egyházművészet Országos Kiállítása. Kat. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1930.

Elek

ELEK Artúr: Reneszánsz-érmék és plakettek. *Ars Una Művészeti Szemle*, I/ 8–9, Budapest, 1924. 326–334.

Ezüstkiállítás

Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum Régi Ezüstkiallításának Leíró Lajstroma. Kat. Szerk. CSÁNYI Károly. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1927.

Figdor

Die Sammlung Dr. A. Figdor. Kat. Artaria, Wien–Berlin, 1930.

Firenze

Giambologna: gli dei, gli eroi: genesi e fortuna di uno stile europeo nella scultura. Kat. Firenze, Museo Nazionale del Bargello, 2006.

GÉBER

GÉBER Antal: Dr. Wittmann Ernő. In: *Magyar Gyűjtők*. I–II. Szerk. TÓTH Melinda. Kézirat, é. n. 412–421. (Szépművészeti Múzeum Könyvtára, 15 331/1–2.)

⁵⁷ A gyűjteményi listában néhány, a korszaktól eltérő műtárgy is található. A jelenleg nem fellelhető műveknél a korabeli meghatározások szerepelnek.

Kiviteli

Az 1938-as kiviteli engedélyhez csatolt műtárgylista. Szépművészeti Múzeum, Irattár, 424/938.

MELLER

MELLER Simon: Dr. Wittmann Ernő kisplasztikai gyűjteménye. *Magyar Művészet*, 1934. 8. 235–242.

MIHALIK

MIHALIK Sándor: Csonka-Magyarország egyházi műkin-csei. *Magyar Iparművészet*, 1930. 5–6. 109–120.

Olasz mesterek

Régi Olasz Mesterek Kiállítás: Képek, szobrok magyar magángyűjteményekből. Kat. Budapest, Nemzeti Szalon, 1937.

PETROVICS

PETROVICS Elek: *Az új szerzemények kiállítása, 1924–1926.* Kat. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1926.

Plakettkiállítás

Budapesti Gyűjtők és Művészek Érem- és Plakettkiállítása. Kat. Szerk. CSÁNYI Károly. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1924.

PLANISCIG, 1921

Leo PLANISCIG: *Venezianische Bildhauer der Renaissance.* Wien, 1921.

PLANISCIG, 1927

Leo PLANISCIG: *Andrea Riccio.* Wien, 1927.

PLANISCIG, 1930

Leo PLANISCIG: *Piccoli bronzi italiani del Rinascimento.* Milano, 1930.

Postatakarék

Egy ismert gyűjtő műtárgyainak aukciója. Kat. Budapest, Magyar Királyi Postatakarékpénztár, 1941. március 18–19.

WIXOM

William D. WIXOM: *Renaissance Bronzes from Ohio Collections.* Kat. Cleveland, 1975.

YBL

YBL Ervin: Francesco di Giorgio ismeretlen bronzszobrocskája. In: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei.* VI. Budapest, 1931. 109–117.

A GYŰJTEMÉNY

1. Firenzei művész:**Anya gyermekével, 16. század második fele**

Bronzszobor

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; Kiviteli 1; Cs. j. 1.

2. Velencei művész:**Herkules harca az oroszlánnal, 16. század közepe**

Meztelen, szakállas Herkules jobb térdre a földön fekvő oroszlán hátán, kezeivel az állat állkapcsát feszíti szét.⁵⁸
Bronzszobor, sötétbarna természetes patina, lakkmaradványokkal.

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 2; Cs. j. 2.

3. Velencei művész: Neptun, 1600 körül

Bronzszobor, 23,5 cm magas.

Proveniencia: Entz Géza a Marczbányi-gyűjtemény darabjának gondolta.⁵⁹

Kiállítva: Olasz mesterek 46.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 3; Cs. j. 3.

4. Pádai művész:**Boszorkány vagy Anachoreta, 15. század vége**

Bronzszobor

Proveniencia: Gerngross, Bécs; Heseltine, London.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; PLANISCIG 1927, 88, Abb. 79; Kiviteli 4; Cs. j. 4.

5. Francesco di Giorgio Martini köre:**Álló férfialak, 1500 körül**

Bronzszobor, sötétbarna lakkpatina, talapzat nélkül 31 cm magas.

The Cleveland Museum of Art, 1947. 509.

Proveniencia: Kaufmann, Berlin.

Kiállítva: Olasz mesterek 48; Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: Bulletin vol. 35, no. 9; YBL; WIXOM 31; GÉBER; Kiviteli 5; Cs. j. 5.

6. Tullio Lombardónak tulajdonítva:**Vénusz égő urnával, 1500–1520 körül**

Aranyozott bronzszobor, talapzat nélkül 18,3 cm magas.

The Cleveland Museum of Art, 1948.171.

Proveniencia: Heseltine, London.

Kiállítva: Olasz mesterek 36; Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: Bulletin vol. 36, no. 1; MELLER; GÉBER; Kiviteli 6; Cs. j. 6; WIXOM 109.

7. Nicolo Roccatagliata:**Bacchász, vagy az ősz allegóriája**

Bronzszobor, 32,5 cm magas.

Proveniencia: Marczbányi István.

Kiállítva: Olasz mesterek 41.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 7.

⁵⁸ Tárgyleírás, Wittmann Ernő hagyatéka, USA. Magántulajdon.

⁵⁹ GÉBER.

8. Pádúai művész:**Guggoló fiú, 1500 körül**

Bronzszobor, 11 cm magas.

Proveniencia: *Darmstadt* nagyhercegi gyűjtemény.

Kiállítva: Olasz mesterek 28; Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 8;

Cs. j. 8.

9. Firenzei művész:**Herkules buzogánnyal ütésre készen, 1600 körül**

Bronzszobor, 20,5 cm magas.

Kiállítva: Olasz mesterek 44.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 9;

Cs. j. 9.

10. Itáliai művész:**Invidia, vagy az éhség allegóriája, 16. század első fele**

Bronzszobor, 26 cm magas.

Proveniencia: Heseltine, London.

Kiállítva: Olasz mesterek 47 (Pierino da Vinci alkotása).

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; PLANISCIG

1927, 92, Abb. 86; Kiviteli 10; Cs. j. 10.

11. Valerio Cioli:**Cosimo Medici udvari törpéje mint Bacchus, 16. század**

Meztelen, kövér, vékony szakállú törpe kissé felemelt

jobb kezében csészét tart, baljával egy részben törött botra támaszkodik.⁶⁰

Bronzszobor, zöldesbarna lakkpatina, 13,6 cm magas.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; Kiviteli 11; Cs. j. 11.

12. Délnémet művész:**Harcos alakja, 16. század második fele**

Bronzszobor

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 12.

13. Délnémet művész:**Harcos alakja balra fordulva,****16. század második fele**

Bronzszobor

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 13.

14. Osztrák szobrász:**Díszkút részére szánt két ülő nőalak,****18. század második fele**

Ólomszobrok

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 14, 15.

15. Velencei művész:**Narcissus, 16. század közepe**

Álló meztelen fiatal fiú, bal lába kissé felemelve, karjai keresztbe téve a feje felett.⁶¹

Bronzszobor, sötétbarna természetes patina, lakkmaradványokkal, 20,4 cm magas.

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 16; Cs. j. 16.

16. Severo da Ravenna:**Nő bőségszarúval, 1525 körül**

Bronzszobor, fekete lakkpatinanyomokkal, talapzat nélkül 17,2 cm magas.

The Cleveland Museum of Art, 1947. 39.

Kiállítva: Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: Bulletin vol. 34, no. 4;

WIXOM 79. Kiviteli 17; Cs. j. 17.

17. Nürnbergi művész:**Vásárra vonuló paraszt, 1560 körül**

Görnyedt tartású, nagyot lépő alak, ingerő felső-

⁶⁰ Tárgyleírás, Wittmann Ernő hagyatéka, USA. Magántulajdon.

⁶¹ Tárgyleírás, Wittmann Ernő hagyatéka, USA. Magántulajdon.

részt, térdnadrágot, cipőt, kerek kalapot visel. Övében kés, bal kezében egy bot csónkja, jobbában kosár.⁶² Bronzszobor, barna természetes patina, fekete lakkmaradványokkal, 13,7 cm magas. Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 18; Cs. j. 18.

18. Giambologna: Mars, 1565–1570 körül

Aranyozott bronzszobor, I. B. jelzéssel, 39,4 cm magas. The Collection of the Power Corporation of Canada, Montréal.

Proveniencia: Marczibányi István, Buda; Vagyon István, Szenice; Werner, Bécs–München.

Kiállítva: Olasz mesterek 45; Edinburgh/London/ Bécs 42.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; AVERY 69; Christie's 22; Kiviteli 19; Cs. j. 19; Firenze 25.

Megjegyzés: Vételár 20 000 márka.⁶³

19. Andrea Riccio: Pomona, 1500 körül

Bronzszobor, talapzat nélkül 15,5 cm magas.

The Cleveland Museum of Art, 1948. 486.

Proveniencia: Weiler, Berlin.

Kiállítva: Olasz mesterek 32; Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: Bulletin vol. 36. no. 3; WIXOM 84; GÉBER; Kiviteli 20; Cs. j. 20.

20. Fiú ébredése / Színjáték istene, 16. század

Bronzszobor, antik minta után.

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 21; Cs. j. 21.

21. Neptun kagylón ülve, 16. század

Bronzszobor

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 22; Cs. j. 22.

22. Giovanni della Robbia (műhelye):

Angyalfej, 15. század vége

Mázás terrakottaszobor, 24 cm magas.

Szépművészeti Múzeum, Régi Szobor Gyűjtemény, ltsz.7374.

Proveniencia: Ill. Frigyes német császár feleségének gyűjteménye.

Kiállítva: Egyházművészet 120; Olasz mesterek 39.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 23 (kihúзва).

23. Priamo della Querci követője:

Madonna a gyermekkel, 15. század első fele

Faszobor

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 24; Cs. j. 24; BALOGH.

24. Német művész (Hans Leinberger?):

Térdelő angyal (Madonna) kehellyel, 16. század eleje

Színes festett hársfa szobor, 46 cm magas.

Proveniencia: Werner, Bécs.

Kiállítva: Egyházművészet 42; Bécs 180; Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; MELLER; ÉBER; Kiviteli 25; Cs. j. 25.

Megjegyzés: Svájci gyűjtőnek eladva 1954 februárjában.⁶⁴

25. Pádúai művész:

Boszorkány vagy Anachoreta, 15. század vége

Puszpángfa szobor

Proveniencia: Gerengross, Bécs.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 26; Cs. j. 26; PLANISCIG 1921, 89, Abb. 83–84.

26. Délnémet művész:

A gazember, 16. század eleje

Faszobor

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 27; Cs. j. 27.

27. Felsőrajnai művész:

Ádám és Éva az almafa alatt, 16. század eleje

Puszpángfa szobor

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 28; Cs. j. 28.

28. Daniel Mauch: Ádám és Éva, 1535 körül

Puszpángfa szobrok, 18,3 és 17,5 cm magasak.

The Cleveland Museum of Art 1946. 429. 1–2.

Kiállítva: Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: Bulletin vol. 34. no. 6, Part I; BANGE 66; MELLER; GÉBER; Kiviteli 29; Cs. j. 29.

Megjegyzés: Vásárolva R. Stora párizsi műkereskedőtől.⁶⁵

⁶² Tárgyleírás, Wittmann Ernő hagyatéka, USA. Magántulajdon.

⁶³ GÉBER.

⁶⁴ The Art Institute of Chicago, Institutional Archives, Museum Registration Records, R. Stora.

⁶⁵ The Art Institute of Chicago, Institutional Archives, Museum Registration Records, R. Stora.

29. Párizsi szobrász:**Mária a gyermekkel, 1300 körül**

Elefántcsont szobor, 27 cm magas.

Szépművészeti Múzeum, Régi Szobor Gyűjtemény, Itsz. 7373.

Proveniencia: Stroganoff, Bécs.

Kiállítva: PETROVICS 2.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER.

30. Francia művész:**Madonna a gyermekkel, 13. század**

Körtefa szobor, 23 cm magas.

Kiállítva: Egyházművészet 89.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 31; Cs. j. 31.

31. Francia művész: Mária a gyermekkel, 14. század

Körtefa szobor, 28,3 cm magas.

Proveniencia: a pampelunei székesegyházból.

Kiállítva: Egyházművészet 96.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 32; Cs. j. 32.

32. Domenico di Paris:**Mária a gyermek Jézussal, 16. század**

Színes terrakotta relief, 47 cm magas.

Kiállítva: Olasz mesterek 13.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 33; Cs. j. 33; MIHALIK.

Megjegyzés: Vásárolva Barsanti római műkereskedőtől 1000 angol fontért.⁶⁶

33. Firenzei művész:**A gyermek Jézust imádó Mária, 15. század**

Terrakotta

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 34; Cs. j. 34.

34. Velencei művész (Lombardo köre?):**Fiatal asszonyfej bal profilban, 16. század eleje**

Fehérmárvány dombormű

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 35; Cs. j. 35.

35. Német művész: Ló és lovász, 16. század

Öntött bronzplakett

Kiállítva: Plakettkiállítás 3027.

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 36; ELEK; Cs. j. 36.

36. Hans von Kolmar:**Nagy Fortuna, Dürer után, 16. század első fele**

Körtefa dombormű, H. S. R. monogrammal.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER, GÉBER; Kiviteli 37; Cs. j. 37.

37. Hans von Kolmar:**Ádám és Éva a Paradicsomban, Cranach után, 16. század első fele**

Körtefa dombormű, H. S. R. monogrammal.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; BANGE 70;

Kiviteli 38; Cs. j. 38.

38. Német művész:**Álló, balra forduló nőalak hátafeltől, 1600 körül**

Dombormű

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 39.

39. Itáliai művész:**Madonna a gyermekkel, 16. század eleje**

Szürke homokkő (Pietra serena) dombormű,

44 cm magas.

Proveniencia: Oppenheim.

⁶⁶ GÉBER.

Kiállítva: Egyházművészet 54.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 40; Cs. j. 40.

40. Girolamo és Aurelio Lombardi:
Krisztus keresztvitele, 1570 körül

Öntött bronzrelief, 46,5×36,5 cm.

Kiállítva: Plakettkiállítás 3003; Olasz mesterek 17; Egyházművészet 55.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; ELEK; Kiviteli 41; Cs. j. 41.

41. Milánói művész:

Pásztorok imádása, 16. század eleje

Hársfa dombormű, 39×54 cm.

Proveniencia: Oppenheim.

Kiállítva: Egyházművészet 31.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 42; Cs. j. 42.

42. Bertoldo di Giovanni:

Bacchus diadala puttók körtáncával, 15. század

Öntött bronz dombormű, 8,5×45,5 cm.

Kiállítva: Plakettkiállítás 2995; Olasz mesterek 11.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; ELEK; Kiviteli 43; Cs. j. 43.

43. Andrea Riccio: Krisztus sírba tétele, 16. század

Öntött bronzplakett, 12×16,8 cm.

Kiállítva: Plakettkiállítás 3010; Egyházművészet 106.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; ELEK; MIHALIK; Kiviteli 44.

44. Andrea Riccio:

Fatörzsre kapaszkodó puttók, 16. század

Cizellálatlan bronzszobor, 17,5 cm magas.

Proveniencia: Rosenheim, London.

Kiállítva: Olasz mesterek 26.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 45;

Cs. j. 45; PLANISCIG 1930, LXXVI/125.

Megjegyzés: Vásárolva Jacques Seligmann párizsi műkereskedőtől 1930-ban.⁶⁷

45. Velencei művész: Pál apostol, 16. század

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 46; Cs. j. 46.

46. Andrea Riccio: Szatírnő, 1520–1530

Bronzrelief, fekete lakkpatina, 16,5×11,5 cm.

The Cleveland Museum of Art, 1947. 29.

⁶⁷ Jacques Seligmann & Co. records, 1904–1978, bulk 1913–1974, Archives of American Art, Smithsonian Institution, 11.486.

Proveniencia: Dona delle Rose, Velence.
 Kiállítva: Olasz mesterek 35; Chicago.
 Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Bulletin vol. 34. no. 4; WIXOM 91; Kiviteli 47; Cs. j. 47.
 Archív felvétel, Szépművészeti Múzeum, Régi Szobor Gyűjtemény

47. Osztrák művész:

Táncoló Áron (Dávid), 15. század

Festett faszobor, 82 cm magas.

Proveniencia: Werner, Bécs.

Kiállítva: Bécs 143.

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 48; Cs. j. 16/a.

48. Marco del Buono

és Apollonio de Giovanni közös műhelye:

Themisztoklész és Kimón diadalmenete, 15. század

Cassone-festmény, 43,5×157 cm.

Proveniencia: Toscanelli, Firenze; Weinberger, Bécs.

Kiállítva: Olasz mesterek 72.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 49; Cs. j. 49; AMAM 1.

Megjegyzés: Vásárolva a Weinberger-aukción 1929-ben 30 000 schillingért.⁶⁸

49. Lorenzo Costa műhelye:

Jupiter és Alkmene története

Cassone-festmény, fa, 60,5×154,3 cm.

Proveniencia: Bécsi gyűjteményből.

Kiállítva: Olasz mesterek 58.

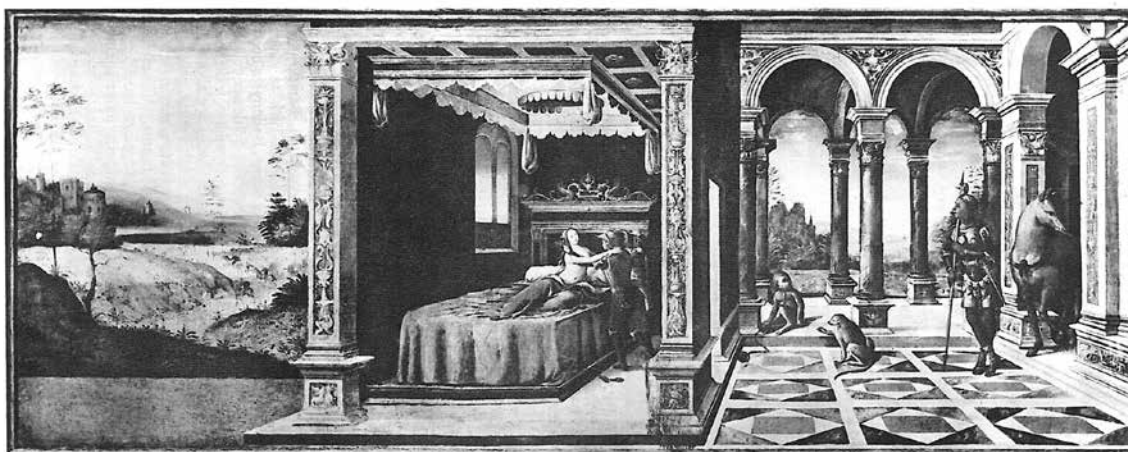
Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 50; Cs. j. 50.

50. Francia művész: Júdás csókja, 14. század

Elefántcsont dombormű, 9,8×10,8 cm.

Kiállítva: Egyházművészet 92.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 51; Cs. j. 51.

⁶⁸ GÉBER.

51. Ismeretlen művész:**Könyvtábla, Limoges, 13. század első fele**

Bronz, beágyazott zománcdíszítéssel és aranyozás maradványaival, 11,7×23,3 cm.

Kiállítva: Egyházművészet 350.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 52; Cs. j. 52.

52. Délnémet művész:**Vénusz Vulkán műhelyében, 16. század eleje**

Puszpángfa szobor

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 53; Cs. j. 53.

53. Giambologna:**Oszlophoz kötözött Krisztus, 1600 körül**

Bronzszobor, barna patina, 35,5 cm magas.

Kiállítva: Egyházművészet 130.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; ÉBER; Kiviteli 55; Cs. j. 55a, 55b.

54. Andrea Riccio: Guggoló öreg, 1500 körül

Bronz olajmécses

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 56; Cs. j. 56; PLANISCIG 1927, 180, Abb. 201.

55. Desiderio da Firenze: Asztali csengő

Bronz (harangöntvény), 15 cm magas.

Kiállítva: Olasz mesterek 125.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 57; Cs. j. 57.

56. Andrea Riccio:**Szatír és szatírcsoport talapzata, 16. század**

Bronz, fekete lakkpatina, 33,6 cm magas.

The Cleveland Museum of Art, 1950. 375.

Kiállítva: Olasz mesterek 128; Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: Bulletin vol. 38. no. 2, Part I; WIXOM 85; MELLER; PLANISCIG 1930, LXXVI/124; Kiviteli 58; Cs. j. 58.

57. Andrea Riccio műhelye:**Olajlámpa, 1500 körül**

Bronz

Proveniencia: Rothschild, Frankfurt.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; Kiviteli 59; Cs. j. 59.

58. Andrea Riccio műhelye:**Gyertyatartópár, 1500 körül**

Bronz

Proveniencia: Rothschild, Frankfurt.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 59; Cs. j. 59a, 59b.

59. Velencei művész: Puttó delfinnel, 16. század

Bronz

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 60; Cs. j. 60.

60. Ismeretlen művész: Puttó kutyával

Bronz

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 61; Cs. j. 61.

61. Severo da Ravenna műhelye:**Tintatartó és gyertyatartó gyermek Herkulesse, 1510–1520 körül**

Bronz, 21 cm magas.

The Cleveland Museum of Art, 1954. 798.

Proveniencia: Pfungst, London; Morgan, London.

Kiállítva: Olasz mesterek 40; Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: Bulletin vol. 73. no. 3; WIXOM 97; GÉBER; Kiviteli 62; Cs. j. 72.

62. Páduai / Velencei művész:**Olajmécses Judittal, 15. század vége**

Részben aranyozott bronz

Proveniencia: Rothschild, Frankfurt.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; Cs. j. 62.

63. Andrea Riccio:**Ajtókopogtató, 16. század eleje**

Bronz, fekete lakkpatina, 25,2 cm hosszú.

The Cleveland Museum of Art, 1948. 487.

Kiállítva: Chicago.

Említve és/vagy illusztrálva: Bulletin vol. 36. no. 3;

WIXOM 87; PLANISCIG 1927, 362, Abb. 446–447; PLANISCIG 1930, LXXX/132; MELLER; GÉBER; Kiviteli 63; Cs. j. 63.

64. Georg Schweiger:**Pirkheimer képmása Dürer metszete után, 17. század**

Puszpángfa relief ezüstkeretben

Proveniencia: III. Frigyes német császár feleségének gyűjteménye.

Kiállítva: Plakettkiállítás 3039.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; ELEK; Kiviteli 64; Cs. j. 64.

65. Adolf Daucher: Szent Jeromos, 16. század vége

Kőrelief

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; GÉBER; Kiviteli 65; Cs. j. 65.

66. Pádúai műhely: Kis mozsár, 16. század eleje

Bronz, Sigismondo Malatesta és Isotta da Rimini képmásával.

Proveniencia: Glück Frigyes.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 66; Cs. j. 66.

67. Német művész:**Két kerek ostáblakő Frunsberg Margit és Fugger Ulrich képmásával, 16. század első fele**

Színes paszta puszpángfa alapon

Kiállítva: Plakettkiállítás 3040.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 67.

68. Ismeretlen művész:**Kerek férfiarc kép nagy kalappal**

Puszpángfa

Említve és/vagy illusztrálva: Kiviteli 68; Cs. j. 68.

69. Peter Flötner: Jeremiás próféta, 16. század

Kelheimi kőrelief

Proveniencia: Roh, Bécs.

Kiállítva: Plakettkiállítás 3029.

Említve és/vagy illusztrálva: MELLER; ELEK; Kiviteli 69; Cs. j. 69.

70. Német művész:**Éva és a halál (Vanitas), 1550 körül**

Olajfestmény kerek fatáblán, átmérő kerettel 43,5 cm, keret nélkül 29 cm.

Proveniencia: Angst, Zürich; Figdor, Bécs.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Kiviteli 70; Figdor 110.

Megjegyzés: Vásárolva a Figdor-gyűjtemény berlini aukcióján 1930-ban 1300 márkáért.⁶⁹**71. Lille-i szobrász:****Szent Mihály arkangyal, 1450–1475**

Tölgyfa szobor, 108 cm magas.

Szépművészeti Múzeum, Régi Szobor Gyűjtemény, ltsz.50.25.

Kiállítva: Egyházművészet 33; Postatakarék 162.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER.

Megjegyzés: A múzeum 1950-ben vásárolta Okányi-Schwarz Józseftől.⁷⁰**72. Firenzei művész:****Madonna a gyermek Jézussal, 15. század közepe**

Öntött bronz dombormű, aranyozott és részben zománcozott architektonikus keretben, 16,5 cm magas.

Kiállítva: Egyházművészet 103.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; Cs. j. 75.

73. Itáliai művész:**Ecce Agnus Dei, 15. század második fele**

Csóktábla. Részben aranyozott, öntött bronz, 19 cm magas.

Kiállítva: Egyházművészet 105.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER.

74. Délnémet művész:**Angyali üdvözlés, 15. század vége**

Csóktábla. Öntött bronz dombormű, 13×17,5 cm, I.V.A. jelzéssel.

Kiállítva: Egyházművészet 108.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER.

75. Donatello: Madonna a gyermek Jézussal

Öntött, részben aranyozott bronzplakett, 9,6 cm magas.

Proveniencia: Faragó Ödön.

Kiállítva: Plakettkiállítás 3002; Egyházművészet 102.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER; ELEK; MIHALIK.

76. Andrea Riccio: Szent Jeromos, 16. század

Öntött bronzplakett, 14×10,5 cm.

Kiállítva: Plakettkiállítás 3011; Egyházművészet 107.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER.

77. Francia művész: Jézus születése, 16. század

Csóktábla. Ezüstözött réz aranyozott, ékköves keretben, 9,8 cm magas.

Kiállítva: Plakettkiállítás 3065; Egyházművészet 111.

78. Itáliai művész:**Krisztus a kereszttel, 17. század vége**

Márványszobor, 57,2 cm magas.

Kiállítva: Egyházművészet 133.

⁶⁹ GÉBER.⁷⁰ Szépművészeti Múzeum, Irattár, 252/1950.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER, ÉBER.

Megjegyzés: Bedő Rudolf gyűjteményébe került.⁷¹

79. Andrea Riccio: Ülő szatír, 16. század

Bronzszobor, 17 cm magas.

Kiállítva: Olasz mesterek 127.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER.

80. Moderno: Krisztus siratása, 15–16. század

Csóktábla. Öntött bronz, aranyozott bronzkeretben, 15,8 cm magas.

Kiállítva: Ezüstkiállítás 326; Plakettkiállítás 3007.

81. Vredemann de Vries: Lukács apostol, 16. század

Hársfa faragvány, virágfüzérés, maszkerenos keretben.

Kiállítva: Postatakarék 141.

82. Délnémet művész:

Jézus kínoztatása, 16. század (?)

Puszpángfaragvány.

Kiállítva: Postatakarék 165.

83. Ismeretlen művész: Imádkozó nő, 16. század

Festett faszobor.

Kiállítva: Postatakarék 167.

84. Lienhard Schacht:

Két tioli landsknecht, 1580 körül

Öntött bronzszobrok, sötétbarna patina

Kiállítva: Postatakarék 170.

Említve és/vagy illusztrálva: GÉBER.

85. Reneszánsz érmek és plakettek

PLAKETTKIÁLLÍTÁS

2989. ANTICO: Joannes Franciscus Gonzaga, érem, öntött bronz

2990. VALERIO BELLÍ: Krisztus sírbatétele, ovális öntött bronz

2991. VALERIO BELLÍ: Lovas bivalyvadászat, ovális medál, öntött bronz

2992. VALERIO BELLÍ: Iphigenia feláldoztatása, plakett, öntött bronz, 3,6×3,1 cm

2993. VALERIO BELLÍ: Keresztút, plakett, öntött bronz

2994. BERTOLDO DI GIOVANNI: A Pazzi-összeesküvés leveretésének emlékérmé

2997. BRAMANTE: Augustus látomása, plakett, öntött bronz

2998. VITTORE CAMELIO: Victor Cameliuss arképe, 1508

2999. CARADOSSO: Jacopo Trivulzio, plakett, öntött bronz

3000. GIOVANNI JAC. CARAGLIO: A gyermek Jézus imádása, ovális medál, öntött bronz

3001. GIOVANNI DELL' CORNIOLE: Mucius Scaevola, érem, öntött bronz

3004. MODERNO: Krisztus feltámadása, plakett, öntött bronz

3005. MODERNO: Héraklész küzdelme Gérion kentaurral, plakett, öntött bronz, 5,3×6,6, cm (Postatakarék 88)

3006. MODERNO: Krisztus sírbatétele, plakett, öntött bronz

3009. RICCIO: Antik áldozati jelenet, plakett, öntött bronz

3012. JAN SANSOVINO modora: Mária koronázása, plakett, öntött bronz aranyozva (Postatakarék 117)

3013. VELENCE (1600 k.): Madonna az olvasóval, ovális kartus, öntött bronz

3014. ISMERETLEN olasz (15. század): Ifjú képmása, plakett, öntött bronz

3015. ISMERETLEN olasz (15. század): Caraffa-érem, hát-lapján címer, öntött bronz

3016. ISMERETLEN olasz (15. század): Pihenő Ámor, érem, öntött bronz

3017. ISMERETLEN olasz (16. század): Cosimo Medici, érem, 1561, öntött bronz

3018. ISMERETLEN olasz (16. század): Horatius Cocles, plakett, öntött bronz

3019. ISMERETLEN olasz (16. század): Szent Péter, plakett, öntött bronz aranyozva, 7,1×10,1 cm

3020. ISMERETLEN olasz (16. század): Krisztus sírbatétele, plakett, öntött ólom

3021. ISMERETLEN olasz (16. század): Utolsó vacsora, plakett, öntött bronz, 12,2×6 cm

3022. ISMERETLEN olasz (1600 k.): Csóktábla, férfi és női szent álló alakjával, öntött bronz (Postatakarék 155)

3024. AUGSBURG (1480 k.): Angyali üdvözlés, csóktábla, öntött bronz, 13×17,5 cm

3028. PETER FLÖTNER: A fájdalomérzés, plakett, az Érzés sorozatból, öntött bronz

⁷¹ GÉBER.

3030. PETER FLÖTNER: Ábrahám meghívja az angyalokat, plakett, aranyozott, öntött bronz
3031. PETER FLÖTNER: Temperantia, plakett, az Erény sorozatból, 5,4×8 cm
3032. PETER FLÖTNER: Vandalus, plakett, a Királyok sorozatból, öntött ólom, 4,5×5,8 cm
3033. PETER FLÖTNER: Carolus Magnus, plakett, a Királyok sorozatból, öntött ólom, 4,4×5,8 cm
3034. PETER FLÖTNER: Polyhymnia, ovális medál, a Múzsák sorozatból, öntött ólom
3035. PETER FLÖTNER: Erato, ovális medál, a Múzsák sorozatból
3036. PETER FLÖTNER: Charitas, plakett, aranyozott öntött bronz
3037. HANS MULTSCHER UTÁN: Csóktábla, Krisztus siratása, aranyozott, öntött bronz
3038. NÜRNBERG (16. század): Európa elrablása, kerek medál, öntött ólom
3041. ISMERETLEN német (16. század): Lót kigúnyolása, plakett, trébelt réz
3042. ISMERETLEN német (16. század): Krisztus feltámadása, plakett, öntött bronz
3043. ISMERETLEN német (16. század): Ráhel a kútnál, kerek medál, öntött bronz
3044. ISMERETLEN német (16. század): Menekülés Egyiptomba, plakett, öntött bronz, 8×10,5 cm (Postatakarék 42)
3045. ISMERETLEN német (16. század): Királyok imádása, plakett, aranyozott, öntött bronz, 7,1×10,1 cm
3046. ISMERETLEN német (16. század): Krisztus mennybemenetele, plakett, öntött bronz
3047. ISMERETLEN német (16. század): Utolsó ítélet, érem, 1546, aranyozott, öntött ezüst
3048. ISMERETLEN német (16. század): Krisztus kínzása, plakett, öntött bronz, 7,5×9,8 cm
3049. ISMERETLEN német (16. század): Krisztus siratása, medál, öntött bronz, 8 cm
3050. ISMERETLEN német (16. század): Vénusz és Ámor, érem, aranyozott bronz
3051. ISMERETLEN német (16. század): Pásztorok imádása, plakett, öntött ólom, 7,2×9,6 cm
3052. ISMERETLEN német (16. század): Mucius Scaevola, plakett, öntött bronz
3053. ISMERETLEN német (16. század): Cyrus, plakett, 9,9×11,5 cm (Postatakarék 72)

3054. ISMERETLEN német (16. század): Krisztus a kereszt tövében, plakett, öntött bronz, 7,3×11,5 cm
3055. ISMERETLEN német (16. század): Krisztus sírbátétele, plakett, öntött bronz
3058. MARTEN HEEMSKERK UTÁN (16. század): A Szépség diadala, plakett, öntött bronz
3059. MARTEN HEEMSKERK UTÁN (16. század): Bachchus és szatírok, kerek medál, öntött ólom, 13,3 cm
3065. ÉSZAKFRANCIA (16. század): Jézus Születése, csóktábla, ezüstözött réz, ékköves keretben

POSTATAKARÉK

38. Antico: Diadalmenet, egyoldalú öntött bronzérem, Mantua
39. Augsburgi mester (1550 k.): Krisztus sírbátétele, öntött bronz dombormű
40. Augsburgi mester (1550 k.): Krisztus töviskoronázása, öntött bronz dombormű
41. Augsburgi mester (1550 k.): Napkeleti bölcsek, öntött bronz dombormű
65. Délnémet művész (16. század): A szultán előtt, ezüstözött fém dombormű, finoman cizellálva
79. Giacomo Lixignolo (1460): Borzo d'Este, kétoldalas bronzérem, Firenze
89. Moderno: Krisztus a keresztfán, öntött bronz dombormű
90. Moderno: Krisztus ostromozása, öntött bronzplakett
93. Németalföldi művész (16. század): Bacchusi ünnep, plakett, öntött ólom
94. Német művész (16. század): Pietà, bronzplakett
101. Olasz művész (16. század): Levétel a keresztről, öntött bronz dombormű
102. Olasz művész (16. század): Az Utolsó vacsora, öntött bronz dombormű
103. Olasz művész (16. század): Pásztorok imádása, öntött bronz dombormű
104. Olasz művész (1600 k.): Madonna a szentekkel, bronz dombormű
109. Hans Reinhart: V. Károly, öntött, cizellált ezüstérem, 1537, jelezve: H. R.
154. G. Aurelio és Lodovico Lombardi műhelye (16. század): Krisztus siratása, csóktábla, ezüst dombormű aranyozott bronzkeretben, 8,3×6,5 cm
169. Constanzo: II. Mohamed szultán, kerek bronzérem, Velence, 1481.

Sándor Juhász

A short history of the Wittmann collection

The interwar period was a significant era of Hungarian art collecting. In addition to the financial aristocracy and nobility numerous members of the middle class also dealt with art collecting. Although the latter had more modest income than the members of the upper class, some of them still managed to create a world-class collection. One of them was Ernő Wittmann with his outstanding collection of Renaissance statues and plaques. He was the second child of a middle class family in Budapest born on 13th of November 1881. His father, Mór Wittmann, was a successful lawyer and his occupation certainly influenced his son who went to study law at the university in Budapest in 1899. He continued his studies at Leipzig University and the Sorbonne in Paris, and he specialized in the field of international law. He began his law career in his father's office; in addition to the domestic customers he represented mainly British interests and English clients and rendered professional service to them in Budapest. He often traveled abroad, except a short period of time when he had to serve his country during the WWI. During his business trips he took occasion to practice his passion for art collecting. In the beginning he bought modern prints and plaques, later he turned to Renaissance art. According to Antal Géber's manuscript about Hungarian collectors, Wittmann purchased primarily from reliable art dealers and well-known collections. His main collecting domain consisted of statues and small works of Italian and German Renaissance art; he was one of the biggest collectors of sculptures of his time in Hungary. He was concerned not just about his acquisitions but also about publishing them by acknowledged art historians. Leo Planiscig, an expert of Italian Renaissance sculpture discussed and reproduced several works of art in his books from the Wittmann collection, as well as Simon Meller in *Magyar Művészet*. The pieces of his collection could be seen at different exhibitions in Budapest. In 1937/38 he last presented the highlights of his collection in the Nemzeti Szalon. .

Wittmann took a significant part of his Renaissance collection to England in September 1938. The export license listed 70 pieces of artworks, and additionally a group of a 60 medals and plaques. The insurance value was GBP 19,000. The Bristol Art Museum was to have received the collection for one or two years but as the war broke out, the exhibition could not be realized. A memorandum in Wittmann's bequest says that eleven works of art remained in custody in the Bristol Art Museum while the rest of the collection went to the warehouse of T. Powell & Company in Bath. Wittmann and his wife left Hungary in 1940 for good and traveled by ship from Lisbon to New York where they arrived in August, while his collection remained in England. In April 1942 the German air force bombed Bath for two days and the warehouse was also hit. The collector received a letter in which he was informed that his works of art had been completely destroyed. In spite of what happened, Giambologna's signed bronze statuette (Mars), which supposedly had been destroyed in the warehouse, appeared on the English art market in 1950s. This unique work was one of the best pieces of the Wittmann collection. Nowadays, it is impossible to find out whether the Mars statuette got out from the warehouse before or after the bombing. In the 1960s the London art dealer David Peel sold this bronze to an American collector. In 1987 Christie's auctioned it in London and sold for an outstanding amount of GBP 660,000 to the Montreal-based Power Corporation of Canada.

The bomb ruined his collecting work of twenty-five years instantly. Eleven works of art that were in the custody of the Bristol Art Museum were shipped to later Wittmann's home in New York. All the remaining pieces of his collection were exhibited in the Art Institute of Chicago in 1943. The museum did not publish an accompanying catalogue but there is a list and descriptions of every presented objects in the correspondence between the museum and the New York art dealer Raphael Stora who represented Ernő Wittmann. A few years later Wittmann sold these eleven works of art with the help of Stora. Nine of them were purchased by the Cleveland Museum of Art between 1946 and 1954. The bulletin of the institution regularly reported the new acquisitions. The price of each item and the exact date of sales are in Stora's records. According to a document, a Swiss collector bought an early 16th century painted wooden statue (Angel receiving the Holy Blood) in 1954. Presently the whereabouts of the eleventh work of art, a bronze statuette made around 1500 (Crouching youth) from Padua is unknown.

Dr. Wittmann did not practice law in the US although he did consult on several cases, taught at Columbia University and was also active in the War Refugee Board especially around 1944. In Hungary he published many articles in several local law journals. During his years in America he published only two books: *Inalienable Rights of Aliens* in 1946 (Hobart Publishing Company, Washington DC) and *History – A guide to Peace* in 1948 (Columbia University Press, New York). Ernő Wittmann died at the age of 82 in New York in November 1963. As far as we know today, only twelve works of art are in public collections from the Wittmann collection: three in the Museum of Fine Arts in Budapest and nine in the Cleveland Museum of Art.

Székely Miklós

Pákei Lajos kolozsvári iparmúzeumi és ipariskolai palotái 1882–1904 között¹

Rómer Flóris a párizsi, londoni és bécsi iparművészeti gyűjtemények ismeretében vetette fel 1869-ben az *Archeológiai Értesítő*ben egy hazai iparműzeum alapításának szükségességét.² A kontinens-szerre angol mintára létrejött „alkalmazott”, „iparművészeti” vagy „díszítőművészeti” múzeumok közé tartozott a budapesti Iparművészeti Múzeum is.³ Az 1872-ben magánalapítványként létrehozott Mű- és Iparmúzeum számára az 1873-as Bécsi Világkiállításon vásárolt tárgyak mellett a Nemzeti Múzeum anyagából válogatták össze az alapgyűjtemény anyagát. A múzeum első kiállítását a Nemzeti Múzeumban rendezték be, 1877-től a régi Múcsarnok e célra tervezett tereit használták a földszinten és szuterénben,⁴ egy évvel később pedig állami fenntartásúvá vált. A Mű- és Iparmúzeum küldetése állami intézménnyé válását követően specializálódott, az alapításkori iparfejlesztési cél mellett az intézmény feladata az iparfejlesztés művészeti jellegének támogatása volt. A többéves szakmai párbeszéd eredményeként az egy évtizeddel korábban megalapított budapesti Mű- és Iparmúzeum már nem az alapításkori angol, hanem az osztrák intézményi modellhez hasonló rendszerben tagozódott be a magyar állami iparfejlesztés programjába.

Az intézményalapítás körüli vita konstruált emlékezetét jelentik azok a nyomtatott formában, kötetbe gyűjtve közreadott tervezetek, amelyek a hazai iparfejlesztés intézményi struktúrájának átalakításával kapcsolatban születtek. Ezekből nemcsak az iparfejlesztést szolgáló múzeumi reform során hivatalosan számításba vett javaslatok ismerhetők meg, hanem azok kiválogatásának motivációi, a hozzászólók és a döntéshozók köre, valamint szakmai szempontjaik jellege is.⁵ Az 1880-as évek elejére kikristályosodott a gyűjtőfogalomként is használt

*Székely Miklós művészettörténész,
MTA BTK MI, tudományos munkatárs
Kutatási terület: a 19–20. század
fordulójának építészete, múzeum-
és gyűjteménytörténet,
pavilonépítész, világkiállítások
E-mail: szekely.miklos@gmail.com*

*Miklós Székely, art historian,
Institute of Art History, RCH HAS
Area of research: the architecture of
the turn of the 19th and 20th centuries,
history of museums and art collections,
pavilion building, world's fairs
Email: szekely.miklos@gmail.com*

¹ A tanulmány a *Művészet Ybl és Lechner korában* című konferencián 2014. május 7-én elhangzott előadás szerkesztett változata, amely a Pákei Lajos által tervezett két épület tervanyagának elemzésén alapul. A terveket a budapesti Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ (Forster Központ) és a Magyar Építészeti Múzeum (MÉPM), valamint a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLt) őrzi. A tanulmány elkészítése a Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon című OTKA-program (OTKA K 108670) támogatásával valósult meg.

² SINKÓ Katalin: Az ornemens mint nemzeti nyelv. A népművészet fogalmának kialakulása az iparművészeti múzeumokban a pozitívizmus korában. In: *Uő: Ideák, motívumok, kánonok*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2012. 253.

³ Krzysztof POMIAN: A South Kensington Museum: a fordulat. In: *Művészet mindenkinek. A Victoria and Albert Museum. Kiállítási katalógus*. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2012. 45, 47.

⁴ PÁRTOS Gyula: A múcsarnok. *Az Építési Ipar*, 1. 1877. 48. 990.

⁵ *Jelentések és javaslatok a Budapesten létesítendő Műszaki Iparmúzeum tárgyában*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1881. A kötet több ülés jegyzőkönyve mellett az alábbi tervezeteket tartalmazta: Ráth Károly és Mudrony Soma: Az orszá-

iparmúzeum koncepciója, amely három pilléren nyugodott. Az első pillért az ipariskolák/iparmúzeumok jelentették, amelyek az iparosok képzésének intézményeiként a műszaki, technológiai ismeretek átadását biztosították. Az iparművészeti (műipari) iskolák második pillérként a tervezésben és a kivitelezésben egyaránt jártas iparművészek képzését szolgálták. A harmadik pillér, az ipari, iparművészeti termékek értékesítésének megszervezése, bel- és főleg külföldi piacokra történő eljuttatása az úgynevezett Keleti Múzeum feladata lett volna.⁶ A „keleti piacok” – a Balkán új nemzetállamai és az Oszmán Birodalom – a magyar kereskedelmi expanzió fontos új célszágai lettek. Az árumintatárként működő Keleti Múzeum tervezett formájában nem jött létre, feladatát 1886-tól a Kereskedelmi Múzeum töltötte be.⁷

Visszakanyarodva a budapesti technológiai jellegű ipariskola és múzeum alapításához, az első erre vonatkozó, 1879-es tervezet még faipari profilú intézményt vázolt fel, hasonlóan ahhoz, ahogy az Iparművészeti Iskola alapját is a fafaragó osztály képezte. Ez a koncepció két évvel később, Hegedüs Lajos és Steinacker Ödön hatására kibővült a fém- és gépipar területével.⁸ Ebben a tervezetben jelent meg először a fenti iparágakra kiterjedő gyűjtemény, könyvtár, olvasó- és előadóterem, a szaktanfolyamok, a műhely és a váltakozó tematikájú kiállítósokat magába foglaló, egyszerre oktatási és muzeális jellegű intézmény terve.⁹ Az 1889-ben Hauszmann Alajos által tervezett, a Technológiai Iparmúzeumnak és a Felső Ipariskolának közös fedél alatt otthont adó épület átadását rövid időn belül két másik követte: Marosvásárhelyen 1893–1896 között Kiss István tervei alapján önálló épületben kapott helyet a Székelyföldi Iparmúzeum; Kolozsváron pedig két épület tanúskodik az ipari mintatárból önálló iparművészeti gyűjteménnyé való átalakulás lehetőségeiről, Pákei Lajos 1896–1898 között épített ipariskolája, és a szintén általa jegyzett, 1903–1904 között felépült iparmúzeum.

A kolozsvári iparmúzeum és iskola megalapítása; szerepük az iparoktatási rendszerben

A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum létrejötté és a folyamatosan megújuló tárgyangra fókuszáló gyűjteményének kialakulása szempontjából alapvetően szükséges volt az építő-, fa- és fémipari profilú ipariskola megalapítása. „Iskola nélkül, [a múzeum] célja kevés s mihamarább az a hivatása, hogy modern régiség-gyűjteménnyé változzék át a közelmúlt éveiből, melyek szemléletre sem kiváló érdekűek. De a hozzá kapcsolt iskola, ipari tanintézet életet visz bele, a holt gyűjtemény a tanítás szemléltető alakjaivá s így a holtnak látszó tőke az élet és ha-

gos magyar ipartestületnek a vallás és közoktatási miniszterhez intézett kérvénye egy technológus iparmúzeum felállítására, s a vakok budapesti intézeti házának e célra átengedése tárgyában; Steinacker Ödön: Elvi és szervezeti alapvonalak a Budapesten létesítendő technológiai museum felállítása iránt; Keleti Károly, Mudrony Soma: Emlékirat az iparmúzeum ügyében; Hegedüs L. C. m. k. min. tanácsosnak jelentése a bécsi műszaki iparmúzeum megsemmisítése és egy Budapesten alkotandó műszaki iparmúzeum felállítási módoszatai tárgyában; Hegedüs L. C. m. kir. miniszteri tanácsosnak a dél-németországi iparmúzeumok s a Budapesten felállítandó műszaki iparmúzeum tárgyában tett jelentése.

⁶ SINKÓ Katalin: A népművészet-szemlélet változásai és a Nemzeti Múzeum 1852–1898. *Néprajzi Értesítő*, 1. 2009. 75–80.

⁷ SINKÓ 2012. i. m. 254.

⁸ STEINACKER Ödön: Elvi és szervezeti alapvonalak a Budapesten létesítendő technológiai museum felállítása iránt; Hegedüs L. C. m. k. min. tanácsosnak jelentése a bécsi műszaki iparmúzeum megsemmisítése és egy Budapesten alkotandó műszaki iparmúzeum felállítási módoszatai tárgyában. In: *Jelentések és javaslatok*, 1881. i. m.

⁹ *Jelentések és javaslatok*, 1881. i. m.

ladás forgalmi, ható eszközévé alakul át¹⁰ – írta az iparmúzeum céljáról gr. Schweinitz Gyula 1882-ben, amikor a kolozsvári iparkamara levelező tagjaként tervezetet nyújtott be az iparmúzeum alapításáról.¹¹ A kolozsvári iparmúzeum célja eszerint a kül- és belföldön piacképes tárgyak és minták; az ezek előállításához szükséges nyersanyagok, iparcikkek, gépek, műszerek, szakipari rajzok és művek bemutatása volt. Az iparművészeti múzeumokhoz hasonlóan ez az intézmény egyszerre működött egy iskola, esetünkben az iparskola „szertáraként” és a nagyközönség ismeretszerzésének, esztétikai, művészeti művelődésének helyeként. A múzeum kereskedelmi funkcióval is bírt volna, feladataként jelölték meg „elősegíteni a kivitt kelet felé s megismertetni iparosainkkal a keleti ízlést”.¹²

A kettős intézmény megalapítása után, a tanmenet kidolgozásához, a gyűjtemények kialakításához az 1880-as évek elején a helyi igények és tapasztalatok rendszerbe szervezése adott támpontot. Ezt követően hazai, idővel nemzetközi gyakorlat is alakította a kolozsvári iskola-múzeum oktatásmódszertanát és a gyűjteményeit. Pákei és kollégái először az 1885-ös Országos Kiállításon, majd pedig Ausztriában és Németországban jártak tanulmányúton.¹³ A helyi, kolozsvári iparos hagyományok rendszerbe foglalása Pákei Lajos nevéhez fűződik, aki nemcsak a korszak jelentős kolozsvári építész, az iparskola és az iparmúzeum épületeinek tervezője és a múzeum igazgatója, hanem a később modellértékűvé vált oktatásmódszertan megalapozója is volt.¹⁴ 1884-től elvállalta az Építő-, Fa-, Fémipari Tanműhelyek, valamint a Kolozsvár város által felállított Központi Szakipari Rajziskola vezetését. Az iskolaszervezés során a megfelelő tanerők és tankönyvek hiánya volt a legfőbb gond. Maga Pákei is több kurzust vitt párhuzamosan, amelyek tananyagát, köztük az építészeti oktatásban nélkülözhetetlen alapl művet, az *Építéstan, Építési alaktan és Építési anyagismeret* című jegyzetet ő maga állította össze.¹⁵

Az 19. század utolsó évtizede a magyarországi iparskolai fejlesztések új korszakát jelentette: a műszaki, technológiai eredményein alapuló oktatás megszervezését. Ez volt a *magyar ipar tudományos fejlesztésének* évtizede.¹⁶ A kolozsvári rendszerben megvalósított, gyakorlatorientált képzés elterjedése a vidéki városok építkezéseinek egy jellegzetes problémájára, az építészeti, építőmesteri kompetenciák, feladatok szétválasztására is megoldást nyújthatott: „A fővárosban már rendezettebb építő-ipari viszonyok vannak, míg a vidéki városokban kevés kivé-

¹⁰ *Értesítő a Kolozsvári Erdélyrészi Technológiai Iparmúzeum, az Államilag Segélyezett Építő-, Fa- és Fémipari Szakiskola s a Központi Felsőbb Szakipar-Rajziskola Működéséről az 1892–93. tanévben.* Szerk. Dr. FERENCZI Zoltán–PÁKEI Lajos, Kolozsvár, Kereskedelmi és Iparkamara, 1893. 10.

¹¹ *A Kolozsvárt alapítandó erdélyrészi iparmúzeum tervezete. A kolozsvári kereskedelmi és iparkamarához benyújtotta gr. Schweinitz Gyula.* Kolozsvár, Lyceum Nyomda, 1882. 8r. 30. l.

¹² A terv szerint a múzeum öt osztálya magába foglalta volna I. nyersanyagok, II. A jelenkor és a múlt iparkészítményeinek mintái, kivált olyaké, melyek a bel- s külföldön, főleg keleten elárúsíthatók; III. Az iparhoz és a földműveléshez szükséges műszerek, eszközök, gépek; IV. Állandó ipar- és terménykiállítás; V. Idegen készítmények rajzai és leírásai, ipari folyóiratok, könyvek. A technológiai fejlesztés érdekében a javaslat részét képezte egy vegyelemző állomás felállítása is. *Értesítő a Kolozsvári Erdélyrészi Technológiai Iparmúzeum, az Államilag Segélyezett Építő-, Fa-, és Vas-Ipari Tanműhelyek s a Központi Felsőbb Szakipar-Rajziskola Működéséről az 1887/8–1889/90. Tanévekben.* Szerk. Dr. FERENCZI Zoltán. Kolozsvár, Kereskedelmi és Iparkamara, 1890. 8. (Az iskolai értesítő neve szinte minden évben kisebb mértékben megváltozott, e helyt nem hivatkozom az eltérő elnevezésekre.)

¹³ Ezek részletes elemzése meghaladja e dolgozat kereteit, erre más alkalommal fogok kitérni.

¹⁴ Pákei Lajos vázlatos önéletrajzát a Kolozsvári Állami Levéltár őrzi (1144-es fond 30. csomó. 1921. január 12.). 4.

¹⁵ Pákei önéletrajz 1921. i. m. 5.

¹⁶ *Értesítő*, 1890. 11., olyan tudományt kell adni, mely az életből merítve az élettel köti össze. Mely a haladásból veszi fegyvereit és a haladás számára képesíti az ipart. Mely emeli az ipar színvonalát, de nem szakítja el az anyaföldtől. Mely európai haladásban nem törli el annak specifikus nemzeti jellegét [...] Mely az intézet növendékeit az életből átveszi és annak visszaadja.”

tellel a fentemlített képesítési rendelet daczára: a kőművespallér, a kőművesmester, az építőmester és az építész hatásköre teljesen összezavart fogalmak.”¹⁷ Az építészet és a kivitelezéshez kapcsolódó szakismeretek közgazdasági jelentőségének felismerése, a konjunktúra állami eszközökkel történő támogatásának szándéka tükröződik az iparoktatás központosításának gondolatában, a gyakorlatorientált iparoktatási modellek előtérbe kerülésében.¹⁸ A központosítással és államosítással egy időben az intézmény neve 1892-ben Kolozsvári Államilag Segélyezett Építő-, Fa- és Fémipari Szakiskolára változott, s további osztályokkal bővült.¹⁹ Az államosítás részeként a helyi kezdeményezéseket, az államilag segélyezett helyi iskolákat új, központosított rendszerbe szervezték, amelyek létrejöttében, szervezetük, működésük és oktatásmódszertanuk kialakításában kulcsfontosságú volt a kolozsvári ipariskola modellje. Az aradi, marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi, ugyanekkor alapított iskolák átvették ezt a módszertant.²⁰ Ezen túl a kolozsvári iskola vezető szerepet vállalt más intézmények gyakorlati képzésének kialakításában is, 1890/1891-es értesítőjében a kassai építőipari tanfolyam létesítésével kapcsolatos szakvéleményt jelentetett meg az iskola vezetősége.²¹ A kolozsvári ipariskola élén történt változások, Pákei Lajos igazgatói kinevezése szintén az iparművészeti múzeumok esetében már bevált gyakorlatra mutatnak: az iskola és a múzeum szimbiózisára.

A kolozsvári ipariskola épülete

Az 1884-ben alapított ipariskola és iparmúzeum gyűjteményeinek megfelelő gyarapodását, oktatási segédeszközként történő felhasználását a megfelelő raktározási és bemutatási hely hiánya sokáig nem tette lehetővé. A gyűjtemény mintadarabjai az iparrajziskola és a tanműhelyek ideiglenes helyiségeiben álltak, sokáig ládákban. Az iparmúzeum 1890-ben a kolozsvári Fő tér 7. számú házban, a Szentkereszthy-féle, az Egyesült Erdélyi Takarékpénztár birtokában lévő épület emeletén bérelt nyolc szobában és két teremben kapott ideiglenes elhelyezést. Az alapítás óta eltelt időszak elhelyezéssel kapcsolatos problémái az 1890-es év környékére kezdtek megoldódni, ettől az időszaktól a korábbinál több tervváltozat maradt fenn, és az iskolai értesítőben is egyre konkrétabb elképzelésekről olvashatunk.²²

Az ipariskolát, iparmúzeumot és rajziskolát egyesítő épülettervek előzményének tekinthető az az 1882. decemberi, Pákei Lajos által jegyzett terv, amely a Központi Iparrajziskola részére készült, és amely a későbbi alaprajzi és homlokzati megoldások számos elemét tartalmazza:²³ az első két szintet átfogó kváderköves burkolatot, az attikára helyezett báboskorlátot és azokat az oromzati szobrászati díszeket, amelyek ugyan végigkísérték a tervezési folyamatot, de végül sem ezen, sem a végleges épületen nem készültek el. Az épület alaprajzában tükröződik, hogy a nyilvános múzeumi és a zárt oktatási funkciók együttes elhelyezésének kérdése megoldandó térszervezési kérdésként végig jelen volt az ipariskola tervezési-építési folyamatában. Az első terveken a földszint a nyilvánosság tere, nagy alapterületű könyvtárral, tanári szobákkal, mintázási és gipszöntési műhellyel. A „középemelet” a főhomlokzatra nyíló tanári szobák mellett két, elméleti előadásokra szolgáló tanteremnek adott otthont, az emelet pedig

¹⁷ *Értesítő*, 1891. 5.

¹⁸ *Értesítő*, 1892. 3.

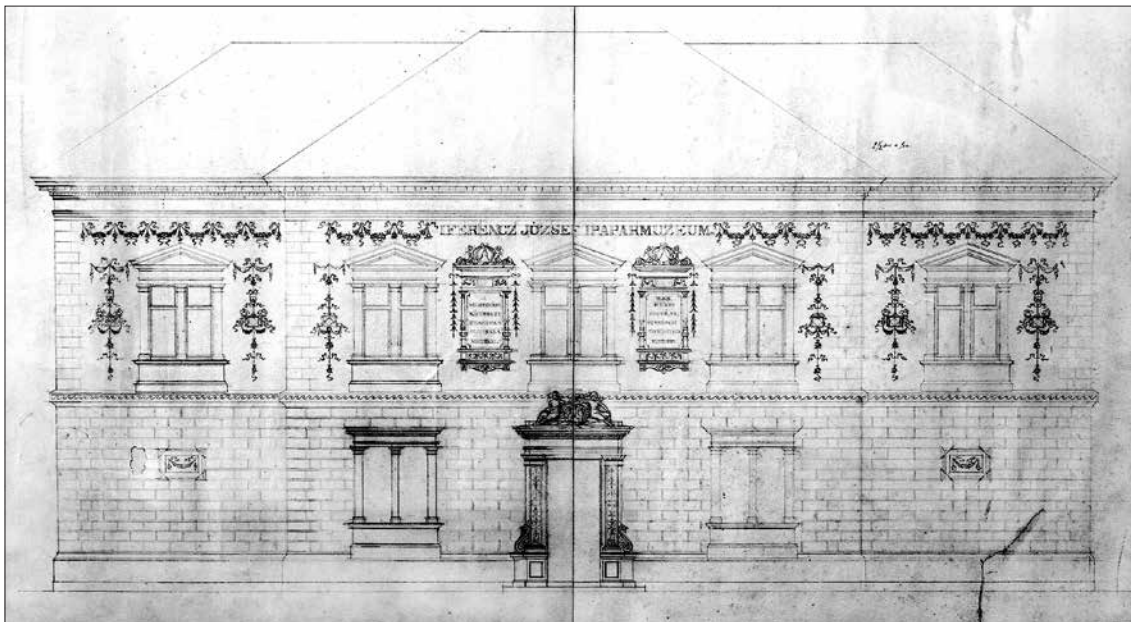
¹⁹ *Értesítő*, 1892. 44–45, 78.

²⁰ *Értesítő*, 1893. 23.

²¹ *Értesítő*, 1898. 7.

²² *Értesítő*, 1890. 27; *Értesítő*, 1891. 48.

²³ Forster Központ, Tervtár K12168.

1. kép. A kolozvári Építő-, Fa- és Vasipari Iskola, a Központi Szakipari Rajziskola és az Iparmúzeum első ismert terve, 1884 után. MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-020. Fotó: Molnár Lehel

további tanári szobák mellett a gipszminatárnak, a szerkezeti és a szabadkézi rajz termeinek. Ez mind a visszaemlékezés, mind az évkönyvek alapján az akkori Kül- és Bel-Torda utcák által közrefogott, a város tulajdonában lévő, akkoriban kőfaragóműhelyként és lerakatként szolgáló telek volt, amelyre Pákei „emlékszerű homlokzatú” épületet tervezett.²⁴ Az ipariskola és múzeum majdani épületének legkorábbi, még csak tervasztalon létező variánsai közül három továbbinak a főhomlokzati rajza maradt fenn.²⁵ Az első kétszintes, öttengelyes neoreneszánsz homlokzatot mutat, kiugró középrizalittal, alsó szintjén és az emeleti sarkokban kváderköves falazatot utánzó vakolatarchitektúrával. Az emelet kettős osztatú ablakai timpanonos lezárásúak, a középrizalit emeleti ablakközeiben reneszánsz jellegű építészeti keretbe foglalt feliratok utalnak a többfunkciós épületre: „Kolozvári Központi Szakiparrajziskola” és „M. Kir. Állami Építő, Fa és Vasipari Tanműhelyek, Alapítva 1887” (1. kép).²⁶

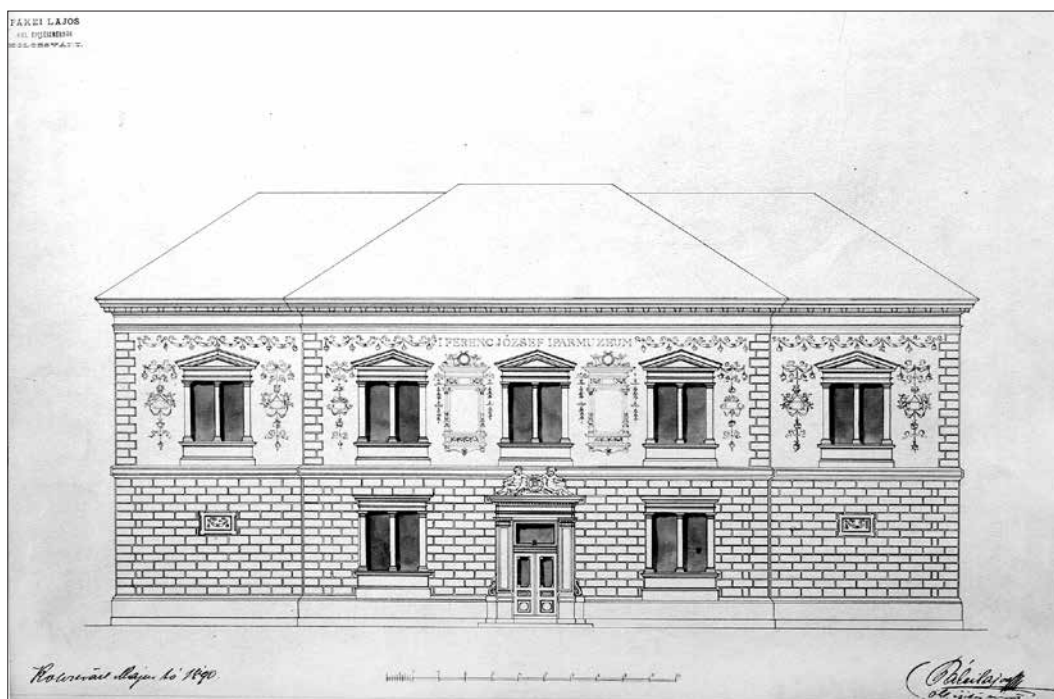
A tervezés tehát 1890 körül új lendületet vett, a második csoportba azok a szignált és datált tervek tartoznak, amelyek a forrásokban többször említett, és ezért hosszabb ideig komolyan számításba vett, a Kül- és Bel-Torda utca sarkán fekvő telekre készültek.²⁷ Az 1890. májusi da-

²⁴ Pákei Lajos 1921 elején, halála előtt két hónappal, az agyérelmeszesedés előrehaladott állapotában végzett önéletrajzának megírásával, ezért az abban foglaltakat kellő óvatossággal kell kezelni. „Miatán az indítvány elfogadott s bár különösnek tűnik fel mint tapasztalt városi főmérnök nem kevesebb, mint 10 rendbeli épület tervet készítettem a városnak különböző és arra alkalmas és megszerezhető telkeire. – Így sikerült egy a célra alkalmas telket kijelölni; [...] – miként az rendszeresen történni szokott az épület területének dacára minden fejlesztési irányra érveimnek csak felét nyerhettem meg, melynek hátrányos következményei rövid idő alatt be is bizonyultak. – Az intézet czime »I. Ferencz József iparmúzeum« címét viselte. – 1896-ban állami kezelés alá vétetett én kineveztettem ezen intézet igazgatójának.” Pákei önéletrajz 1921. 5.

²⁵ MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-019-21.

²⁶ MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-019.

²⁷ MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-021, I-B-44.

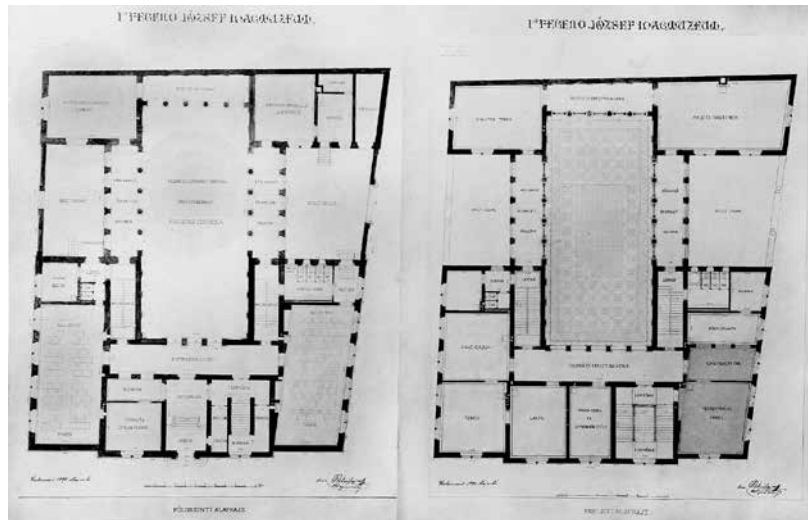

2. kép. A kolozsvári Építő-, Fa- és Vasipari Iskola, a Központi Szakipari Rajziskola és az Iparmúzeum második ismert terve, 1890. MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-022. Fotó: Molnár Lehel

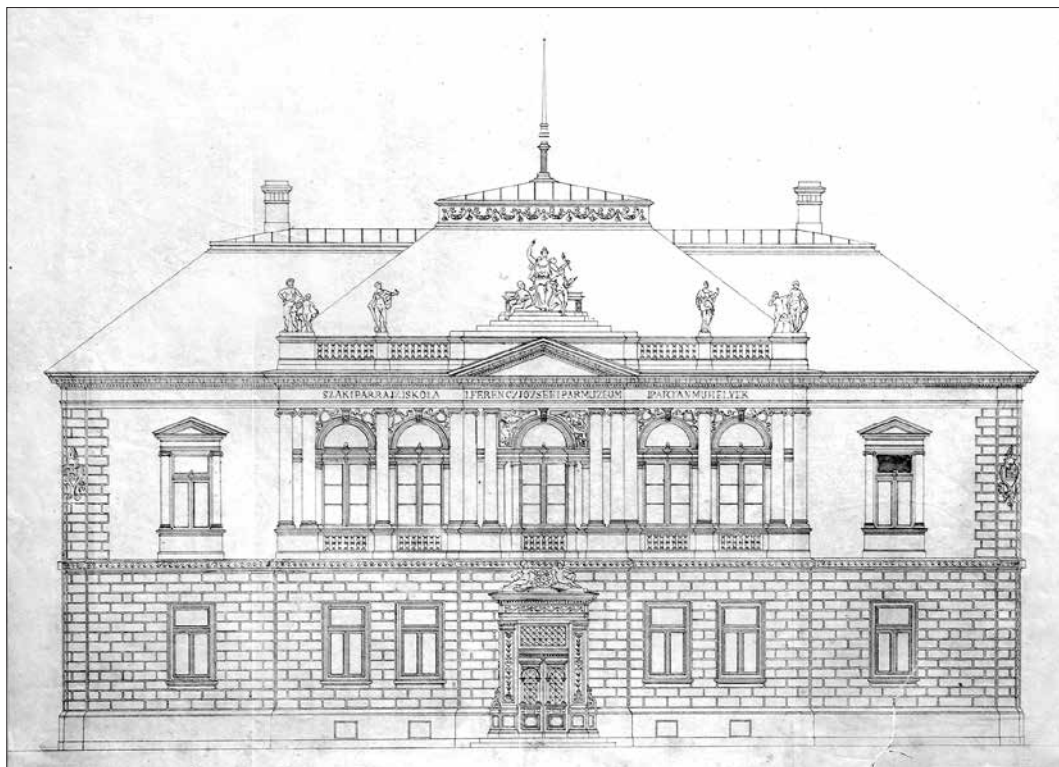
tálású terveken a földszinten három, az emeleten öt nyílással elképzelt épület látszik, amelynek homlokzati rajza, hosszmetszete és alaprajza is ismert. Az alaprajz az épület elsődleges múzeumi kiállító funkcióját támasztja alá, az elméleti oktatási termeket Pákei a földszint bejáráthoz közeli két oldalsó részében és az emelet jobb hátsó részében tervezte elhelyezni. A homlokzati terven Pákei a reprezentációs értéke miatt fontosabbnak tűnő, a múzeumi funkcióra utaló feliratot – I. Ferenc József Iparmúzeum – jelenítette meg, ideiglenesen elhagyva az épületben elhelyezett iparoktatási intézetekre történő utalást. A tanári szobák és a tanácsterem a középrizalit földszinti és emeleti tereiben helyezkedtek volna el, osztozva az ugyanazon a szinten elhelyezett lépcsőházzal és pénztárhelyiséggel. Az épületen belül képzelte el Pákei az igazgató és a pedellus lakásait, a háromszobás igazgatói lakosztályt az emelet reprezentatív utcai traktusában, valamint a sokkal szerényebb méretű utóbbit a földszinten, a hátsó traktusban. A gyakorlati műhelyek a földszint bal hátsó részében, míg a viszonylag kisméretű könyv-, minta- és gyűjteménytár az emeleten, az igazgatói iroda szomszédságában helyezkedett volna el. A terek az elsődleges kiállítási funkciót támogatták: a kiállítási termek és a műhelyek megvilágítását belső udvarok biztosították volna, a két emeletet átfogó központi kiállítótér és az első emeleti kisebb kiállítótér az épület mintegy felét foglalta el. A központi kiállítótérben valójában ennél jóval kevesebb hasznos, kiállításra alkalmas tér állt volna rendelkezésre. Ez a megoldás a múzeum oktató és általános ízlésnevelő profilja mellett reprezentációs igényeket is szolgált volna, a fejlődő erdélyi ipar, a magyar nyelvű oktatás és Kolozsvár városának vezető szerepét hangsúlyozva (2–3. kép).

A harmadik ismert tervváltozaton a középrizalit kiképzése gazdagabbá vált, a földszinti részen a korábbi kettő helyett hat ablak jelent meg, az emeleti teremsor főhomlokzatra néző ablakai alatt balusztrádsor látható, az ablakokat lezáró félköríves lunetták között növényi díszek töltötték ki a felületet.²⁸ Az előző tervhez képest sokkal hangsúlyosabb attikát báboskorlát

²⁸ MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-020.

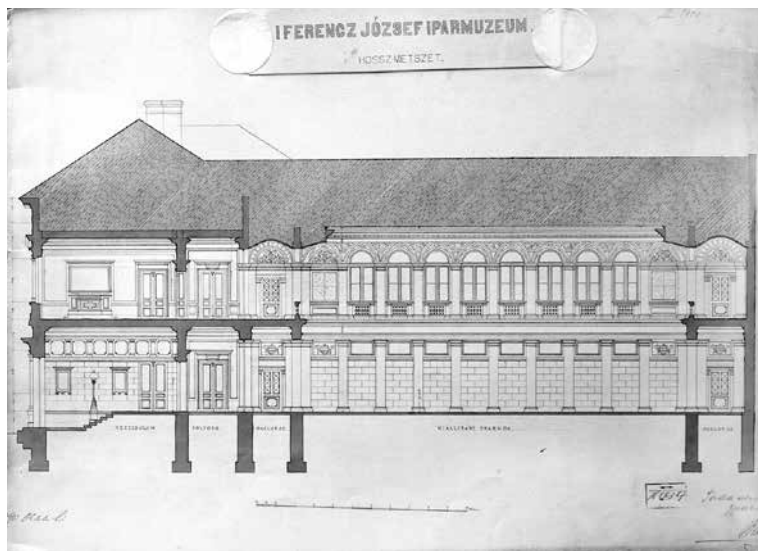
3. kép. A kolozsvári Építő-, Fa- és Vasipari iskola, a Központi Szakipari Rajziskola és az Iparmúzeum közös épületének második ismert terve, csarnokszerű központi kiállítótérrel tervezett megoldása a Kül- és Bel-Torda utcai telken. Földszinti és emeleti alaprajzok. MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-044. Fotó: Molnár Lehel

4. kép. A kolozsvári Építő-, Fa- és Vasipari Iskola, a Központi Szakipari Rajziskola és az Iparmúzeum harmadik ismert terve (tükrözött másolat), 1890. MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-021. Fotó: Molnár Lehel

koronázza. Az erre állított figurális szobordíszekre írásos forrás nem utal, ábrázolásuk nehezen kivehető. Talán nem tévedünk, ha az iparmúzeumra utaló felirat fölött, a timpanon feletti attikán, lépcsősoros pódiumon álló, jobbában fáklyát tartó nőalakban Pallasz Athénét sejtjük, akit a művelődést és az ipart megszemélyesítő fiatal lány- és fiúalakok vesznek körbe. Ugyan a rajz vázlatossága nem engedi az ikonográfia pontos meghatározását, de a főalak mellett kétoldalt az egyes iparágak megszemélyesítői tűnnek fel: a báboskorlátra állított, kezében a textilipar megjelenítéseként orsót tartó női alak ellenpárjaként egy ceruzát tartó ifjú férfi alakja bontakozik ki a másik oldalon. A homlokzat szélein egy-egy ifjútól kísért idősebb férfi alakja látszik, a jobb oldali ifjú kezében levő antikizáló edények az iparosság egyes ágait jelenítik meg (4. kép).

Noha a fentiekben bemutatott tervváltozat áll a legközelebb a végül megvalósult épület homlokzatához, a többfunkciójú intézményt a város újonnan kiépülő villa- és szabadidős negyedének szomszédságában jelölték ki. A városi park, a Sétatér, a tehetősebb polgárok villái és a nyári színpár közelében, a Malom utcában elhelyezett épületet az új helyszín adottságaihoz adaptálva tervezte meg Pákei. A telek hátsó, a Szamos-parttal határos részébe tervezett kétszintes épület a városi köztértől távol a zajos műhelyeket rejtette. Az épületnek a szomszédos polgári fiúiskolához hasonló itáliai quattrocento neoreneszánsz homlokzata mögött az oktatási funkciókat helyezték el, a múzeumi-kiállítási rész pedig az udvarban, a főbejáratnál szembeni díszlépcsősor végén helyezkedett el. Az új alaprajzi megoldás és a funkciók elosztásának rendje már látszik azon az 1894. január 31-i, Pákei aláírásával ellátott földszinti alaprajzi terven, amely a még meg nem valósult állapotot mutatja. Ez a megoldás már 1890 októberére óta foglalkoztathatta az építésszt, amint arra egy alaprajzzal bizonyossággal egyelőre össze nem párosítható – léptéke miatt valószínűleg a Kül- és Bel-Torda utca sarki telekre készített – hosszmetset tanúskodik.²⁹ A fennmaradt tervrajzra

5. kép. A kolozsvári Építő-, Fa- és Vasipari Iskola, a Központi Szakipari Rajziskola és az Iparmúzeum közös épületének csarnokszerű központi kiállítótérrel tervezett további tervvariánsa, hosszmetset, 1890. Forster Központ, Tervtár. Pákei-anyag, 2. mappa. K12187. Fotó: Székely Miklós

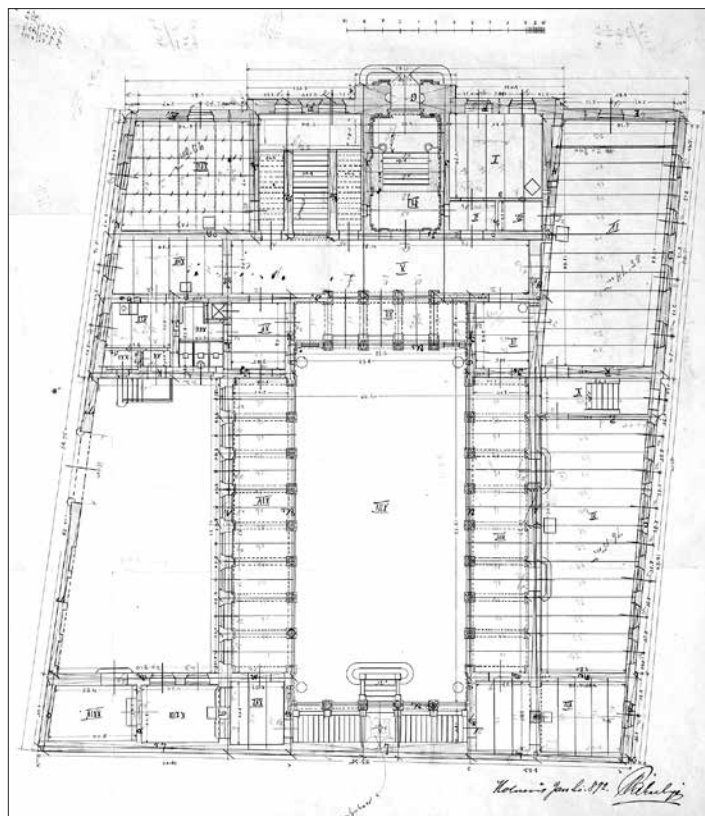
ceruzával felírt töredékes megjegyzés szerint az 1890 októberében készült hosszmetset a Torda utcai telekre készült, jól leolvasható róla az akkor még elsősorban múzeumi-kiállítási funkciójú épület megoldása (5. kép).

Az időközbeni helyszínmódosulás nem befolyásolta Pákei Lajos iparmúzeummal és ipariskola-épülettel kapcsolatos alapvető elképzeléseit; az ipari-technológiai modernizáció szolgálatába állított kettős intézmény újfajta múzeumi modellt jelentett, amelyben gyűjteménygyarapodással kevéssé kellett számolni. Az épület funkciói közül feltűnően hiányoznak a raktárak, az állandó raktározási igények kielégítésére törekvés hiányát éppen a múzeum ter-

²⁹ Forster Központ, Tervtár, Pákei-anyag, K 12187.

vezett gyűjtőköre indokolta, a legújabb technológiai megoldások, berendezések, szerszámok, mintadarabok a fejlődést követő, folyamatosan megújuló gyűjteményre engednek következtetni, a múzeum működése valójában nem a megőrzés, hanem az ipariskolában tanított tárgyak – építő-, fa- és fémipar – gyors technikai fejlődését követő, rendre megújuló kiállítás köré épült fel. Az 1885-ben elindult gyűjteményezés után néhány év alatt immár a százat is meghaladta a gyűjtemény tétel száma, melyek között szép számban akadtak több darabból álló, jelentős teret elfoglaló minták. A múzeum évkönyveiben közölt adatoknak megfelelően a ki zárólag adományozásokon alapuló gyűjteményezés az 1880–1890-es években még elsősorban olyan technológiai jellegű mintadarabokra fókuszált, amelyek az iskola profilja mellett a kolozsvári és Kolozs megyei iparostársadalom szakipari továbbképzését is támogatták (6. kép).

A Malom utcára készített első tervek számos elemet megőriztek a korábbi helyszínrre alkalmazott megoldásokból, ilyen a földszinten, a bejárat közelében elhelyezett három tanterem, a pedellus szobája és a tanári szobákból nyíló igazgatói iroda. A négy évvel korábban még szinte elbújtatott lépcsősor épületen belüli helye megváltozott, a nagyobb méretű előcsarnokból díszes lépcsősor vezet fel az emeletre.³⁰ A tizenöt tengelyes, előreugró közép- és két sarokrízalitos iskolaépület elsődleges funkciójával összhangban a hasznos terület jelentős részét egy 360 négyzetméteres, 10 méter belmagasságú, oszlopos kialakítású kiállítási csarnok foglalta volna el.³¹ A főlépcsőn és a termekből csigalépcsőn is megközelíthető galériákon mutatták volna be az iparágak nyersanyagait, a technológiai gyűjteményt, valamint itt tekinthette volna meg a közönség a gyári, a kézműves és az iparművészeti tárgyakat és mintákat. A terem két végében kétoldalt kisebb termek a helyi iparosok által készített tárgyak időszaki bemutatására szolgáltak volna. A csarnok megvilágítását kétoldalt elhelyezett belső udvarokkal oldotta volna meg Pákei. A terv újszerűsége a nagyméretű központi kiállítócsarnok köré szerveződő oktatási funkciójú terek elrendezése volt. E megoldás redukált változatát láthatjuk a Malom utcai változaton is, ahol a korábbinál jelentősebb épület tervezésére nyílt módja.³² A központi kiállítócsarnok megtartása mellett az új épület oktatási és múzeumi funkciókat egyesített magában. Az oktató és múzeumi kiállítási funkciók mellett a telek hátsó részén, a főépülettől egy hátsó belső udvarral elválasztva zaj-

6. kép. A kolozsvári Építő-, Fa- és Vasipari Iskola, a Központi Szakipari Rajziskola és az Iparmúzeum közös épületének csarnokszerű központi kiállítóterével tervezett további tervvariánsa, alaprajz, 1892. MUEKvGyLt Pákei-anyag, VII-A-006. Fotó: Molnár Lehel

³⁰ MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-041.

³¹ Uo.

³² Uo., 1894. január 31-i datálású terv.

lott volna a gyakorlati műhelymunka egy géplakatos, egy mechanikai és egy asztalosműhelyben, ezt a megoldást Pákei az elkészült épületen is alkalmazta. A műhelyek megvilágítását a belső udvar felé nyíló ablaksorral tervezte megoldani, az asztalosműhely a szintén ebben a melléképületben elhelyezett szolgálati lakás belső udvarára nyíló ablaksorról kapott volna fényt. Az 1890–1894 közötti tervezési folyamat oldalhomlokzatot érintő egyik lehetséges megoldásáról egy 1892. áprilisi datálású tervről alkothatunk fogalmat.³³

1892 körül a kolozsvári közvélemény, élén az iparfejlesztést támogató iparos, vállalkozó körökkel nagyon várta az építkezés megindulását, a strukturális, pénzügyi problémák megoldását remélve az iskolarendszer államosításától. Az előirányzott állami támogatás ellenére lassan folyt az előkészítés, az eredeti területet többen alkalmatlannak tartották az ipariskola céljára.³⁴ Az építészeti tervezéssel egy időben az iskola szervezeti átalakítására is több alternatív javaslat készült: az első, költséghatékonyságra hivatkozva, a három intézmény és a polgári iskola egy épületen belüli elhelyezésére vonatkozott „a polgári iskola jelenlegi telkén a Malom-utczában”, de a telek az immár négy intézményt magába foglaló épület számára kicsi volt. A másik, végül megvalósult terv szerint az ipari intézmények a Malom utca egy újonnan megvásárolandó telkére kerültek. Ezt az úgynevezett Kattero-féle telket 18 500 forintért vették meg. Az „így kiegészített városi telekkel együtt” az egyesített iparintézményeknek és a fiúiskolának megfelelő elhelyezést lehetett biztosítani.³⁵

A múzeum épületének már korábban elhatározott felépítését 1894–1895-re egy további kényszerű költöztetés tette indokolttá. A Fő térről az iskola a Mátyás utca 1. szám alá költözött, míg a múzeumot Wesselényi báró London utcai házának külön raktárhelyiségébe zsúfolták be ideiglenesen.³⁶ A három egyesített intézmény államosítása 1895-ben valósult meg, ez adta meg a végső lökést a múzeumépület munkálatainak megkezdésére, amely így tehát mind épületét, mind gyűjteményét tekintve nemzeti jelentőségűvé vált. A millenniumi ünnepségekbe bekapcsolt alapkőletételnél 1896. szeptember 30-án délben jelent volt báró Jósika Sámuel kereskedelmi miniszter. A múzeum és az iskola alapkőletételére a Mátyás-szoborével egy napon, „országos ünnep” keretében került sor. Az épületben 1898 őszén kezdődött meg a tanítás.³⁷

A Malom utcai telken végül megvalósult épület iskolai funkciói nem változtak meg jelentős mértékben az új helyszínen. A földszinti alaprajzokról Kolozsváron egy feliratok nélküli, Budapesten egy, már a végleges tervnek megfelelő tervváltozat maradt fenn. Pákei megtartotta az oktatási helyiségsor utcafronti elhelyezését, a földszinten az utcai homlokzatra nyíló bal oldali termekbe helyezte el az igazgatói szobát, előszobával és kapusszobával. A jobb oldali részben, az előbbivel szemben egy tanterem és egy rajzterem kapott helyet, mindkettővel szemben, a folyosó másik oldalán pedig egy-egy rajztermet helyezett el. Az emeleten összesen három tanterem, az igazgatói és múzeumóri szobák, szertárak és könyvtár kaptak helyet, az utca szintjén elhelyezett ablaksor világította meg a pincébe helyezett tereket, a pedellus lakását és a mintázóműhelyt. Az emelet helyett végül a földszinten elhelyezett igazgatói szoba helyére egy 1895. évi novemberi tervrajzon szertár került, a terven a terem korábbi funkcióját kikaparták, tehát feltehetően a kivitelezés közben foganatosított változást vezették át ilyen módon.³⁸ Az iparmúzeumhoz kapcsolódó kiállítóterek az épület hátsó, egy lépcsőházat rej-

³³ Forster Központ, Tervtár K12072.

³⁴ *Értesítő*, 1894. 9–10.

³⁵ Az épület elhelyezését befolyásolhatta, hogy az iparosképzést a polgári fiúiskolák mellé felállított tanműhelyekkel kívánták megoldani; az ipariskola épületének elhelyezésében ez a végül elvetett elképzelés tükröződhetett.

³⁶ *Értesítő*, 1895. 4–5.

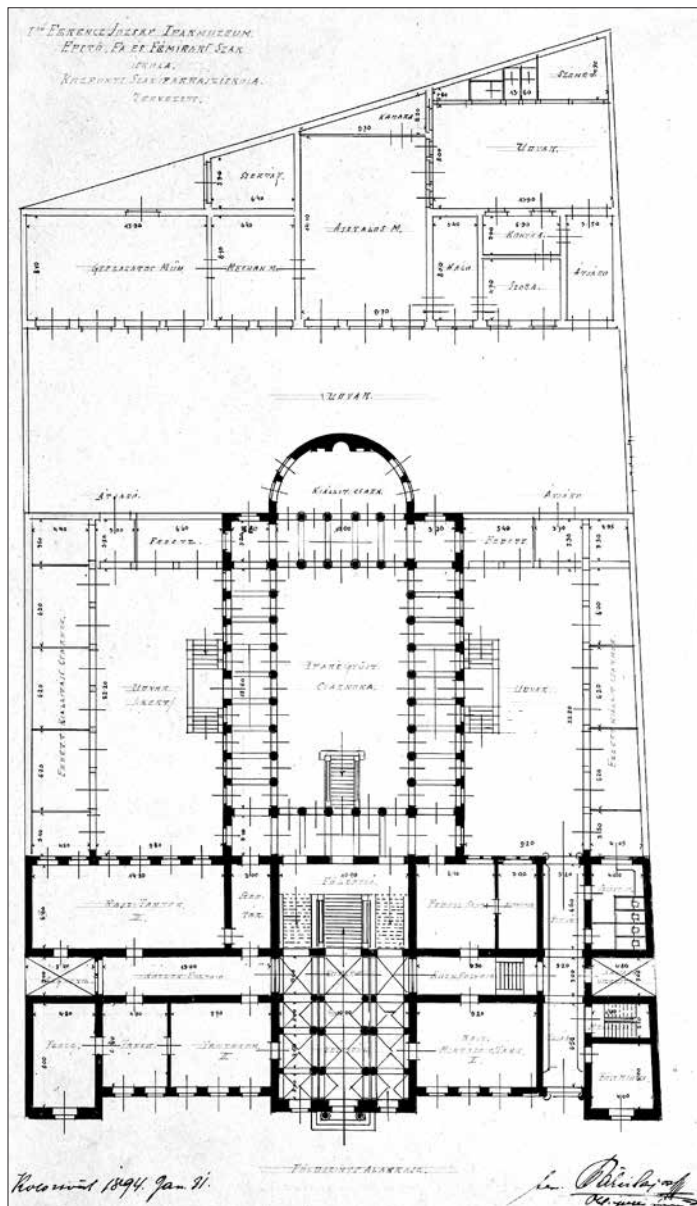
³⁷ *Értesítő*, 1896. 21.

³⁸ Forster Központ, Tervtár K12072.

tő nyaktaggal az első szárnyhoz kapcsolódó részébe kerültek. A reprezentatív múzeumi bejáratot a lépcsősor tetejének sarkairól 45 fokban indított bejárati falszakaszokkal érte el.³⁹ Az eredeti, kevésbé reprezentatív megoldást mutató hosszmetseten a földszint és az emelet két-két kiállítótermét két-két ajtón keresztül lehetett volna egymásból is megközelíteni.⁴⁰ A végleges, megvalósult állapotot a Magyar Építészeti Múzeumban fennmaradt bútorzati tervek egyikéből ismerjük. A második múzeumépületbe átvitt bútortat szükséges átalakítási munkáit Pákei tervei alapján valószínűleg az iskola műhelyében végezték el. Az első épület kiállítótereit végül nem fallal, hanem a tér közepén három-három pillérrel választották el egymástól, a körükük épített tárlók révén megnövekedett a kiállítás hasznos területe (7–8. kép).⁴¹

A Malom utcában végül a korábbi, csarnokszerű elképzelés helyett egy funkcionálisabb, optimálisabb helykihasználtságú, kevésbé reprezentatív múzeumi tér jött létre. A kiállítóteret az épület hátsó tömbjében helyezte el Pákei, a főépülethez nyaktaggal kapcsolódó kétszintes, középen hosszabban fallal osztott, a termek közepén (valószínűleg) karcsú vasoszlopokkal tagolt belső tér megfelelő megvilágítását a három udvarra néző homlokzat ablaknyílásai biztosították. Az oktatás gyakorlati és zajjal járó része, a műhelymunka tehát a telek hátsó, Szamos felé eső részére került, a kétszintes épület földszintjén fémipari, emeletén faipari műhelyt rendeztek be, a hátsó sarokban, egy különálló kis épületben kovácsműhely kapott helyet.

A kétszintes, tizenegy tengelyes épület neoreneszánsz homlokzatára tervezett, de nem megvalósult szobrok az intézmény küldetését közvetítették volna a város társadalma felé. A korszak magyarországi isko-

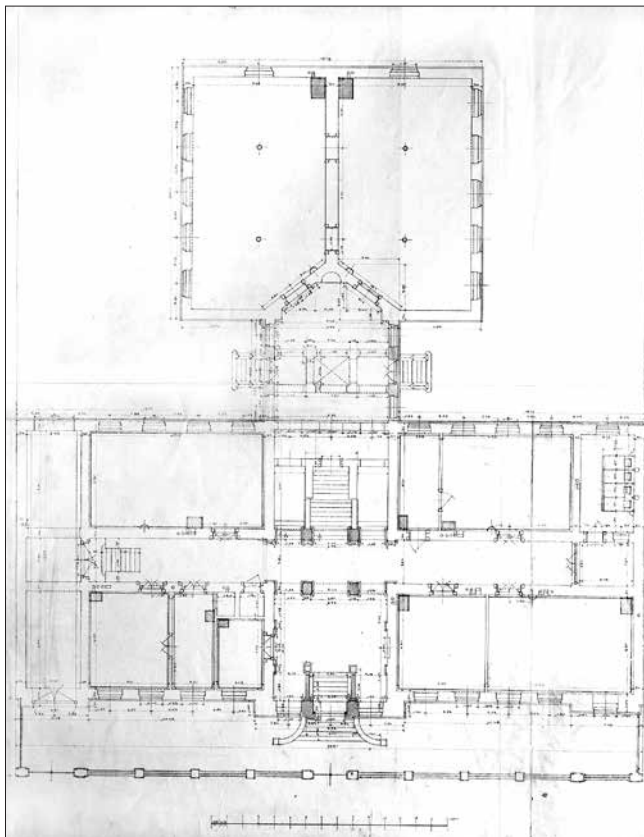

7. kép. A kolozsvári Építő-, Fa- és Vasipari Iskola, a Központi Szakipari Rajziskola és az Iparmúzeum közös épületének csarnokszerű központi kiállítóterrel tervezett megoldása a végleges, Malom utcai helyszínre, alaprajz, 1894. MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-041. Fotó: Molnár Lehel

³⁹ Forster Központ, Tervtár K12089.

⁴⁰ Forster Központ, Tervtár, Pákei-anyag K12166.

⁴¹ MÉPM, 69001.

8. kép. A megvalósult iparmúzeumi-ipariskolai épület földszinti alaprajza, 1895–1896.
MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-039. Fotó: Molnár Lehel

laépítészetében egészen ritka,⁴² a múzeum-építészetben azonban szinte kötelező szobrászati program magyarázatát egyrészt a múzeumi funkció épületen belüli jelenléte, másrészt Pákeinek Kolozsvár reneszánsz kori virágzását minden eszközzel felidézni kívánó, historizáló szemlélete magyarázza. A homlokzatra tervezett szoborcsoport a kettős intézmény múzeumi jellegét erősítette. Az attikán elhelyezett feliratok – Állami Ipari Szakiskola, I. Ferencz József Iparmúzeum és Városi Szakipari Rajziskola – az épület funkcióira utalnak. A középső, bejárati traktust koronázó párkányra tervezett szoborcsoport végül nem készült el, ábrázolására nem utalnak írásos források, csak a Pákei-féle, 1895. novemberi homlokzati látványterven⁴³ látható. A trónoló, bal kezében valószínűleg Niké-szobrot tartó szárnyas alakban Pallasz Athénét ismerhetjük fel, körülötte kétoldalt egy-egy térdeplő ifjú által tartott táblákon, az iskola és a múzeum küldetésének megfelelően, az Ipar és a Művészetet feliratokat sejt-hetjük. A szoborcsoport programja megfelel a hármas intézmény létrejöttékor megfogalmazott küldetésnek, a tudomány és a szépség terjesztésének áldásos hatásaként fejlődő ipar és művészet programjának. Amennyiben ikonográfiai fejtegetésünk helyes, a homlokzat szobrainak programja a 19. század univerzális múzeumainak ikonográfiai toposzait adaptálja az iparfejlesztés területére. Pallasz Athéné megjelenítése a homlokzaton Pákei klasszikus műveltségéhez, építési képzettségéhez és a város hagyományaihoz egyaránt illet: többek között a művészetek, a kézművesség és a képzés istennőjeként, a klasszikus ideák megtestesítőjeként hirdette a felemelkedéshez vezető, egyetemesnek hitt utat. Pákei Theophil Hansen tanítványaként a bécsi Képzőművészeti Akadémián 1876–1880 között a „polgári Bécs” építészeti kialakulásának, a Ring kiépülésének szemtanúja volt, részt vett a polgári fórum fő épületének, a bécsi parlamentnek a tervezésében és kivitelezésében. Pákei kolozsvári tevékenysége során kutatta, és ahol lehetett, felhasználta Kolozsvár reneszánsz kori emlékeit. A korszak szemlélete és építészeti megoldásai iránti lelkesedése és érdeklődése nem csupán reneszánsz építészeti tagozatok újrafelhasználásában nyilvánult meg: élete vége felé a város építészeti emlékeiről, közöttük 16. századi reneszánsz lakóházakról készített rajzokat.

⁴² Iskolaépületbe készült képzőművészeti programra a budapesti Markó utcai gimnázium történeti allegóriái szolgálhatnak analógiaként: ÁGOSTON András: *Eszményképek által nevelni. Erkölcsnemesítő történeti allegóriák a hajdani Markó utcai gimnázium dísztermében*. Előadás a *Művészet Ybl és Lechner korában* című konferencián 2014. május 7-én.

⁴³ MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-043.

Az iparmúzeum

A kolozsvári iparmúzeumot Pákei Lajos életműve kiemelt alkotásának szánta. Erre utal nemcsak az első, valójában az iskolaépítészeti sztenderdjeit követő épülete, hanem az ennek átadását követően azonnal megkezdett, immár a Monarchia iparművészeti múzeumaival is párhuzamba állítható második épületének a megtervezése. Az iskolai és múzeumi funkciók egysége végigvonul az első, valójában iskolaépítési hagyományokba illeszkedő, végül 1896–1898 között megvalósult épületen. Gróf Schweinitz Gyula koncepciója az iskolától elválaszthatatlan múzeumi funkcióról szerencsésen találkozott Pákei Lajos múzeumok iránti érdeklődésével, urbanisztikai elképzeléseivel. Az erdélyi országrész fővárosának tekintett Kolozsvár múzeumépítkezését a város nyilvánossága is kiemeltnek tekintette. A múzeumnak mint intézménynek az iparosodás, a kulturális modernizáció programjában betöltött kiemelt státusát jelzi, hogy már Pákei korai tervein is megjelent az épület múzeum jellegére utaló, az attika alatti sávban elhelyezett felirat: I. Ferencz József Iparmúzeum. A kolozsvári múzeumügy első önálló épülete folyamatosan napirenden maradt, egészen a 20. század első éveiben megvalósuló önálló múzeumépület átadásáig.

Az 1898-ra elkészült ipariskolai épület már átadását követően elégtelennek bizonyult a gyűjtemény, a tantermek és a műhelyek együttes elhelyezésére. A megoldást végül egy önálló múzeumépület jelentette. Az iskolával szemben, a Malom utca másik oldalán, a Malomárok mellett 1903-tól kezdődtek el az iparmúzeum önálló épületének munkálatai, amelyek 1904-re fejeződtek be. Az első tervek már két évvel a kettős intézmény új épületének átadása után elkészültek. Egy 1898. januári datálású tus látványképen Pákei emeletráépítési megoldási kísérletét lehet látni.⁴⁴ A bővítésre és a homlokzat díszítésére szolgáló 1900. július 16-i datálású „II. tervzet” feliratú, a Forster Központban fennmaradt terven egy, a főhomlokzati teremsor mögötti épületrészre illesztett emeletráépítés látható, amely a főhomlokzat érintetlenül hagyásával egészíti ki az épületet. A monumentálisabb megjelenésű majdani iparmúzeumi épület tömegarányai érződnek a terven, amely az elmaradt szobrászati program megvalósítására is nagy hangsúlyt fektetett volna. Az újabb, magasabb attikára tervezett díszurnasor két középső darabját utólag kisatírozva helyükre nem meghatározható témájú figurális díszeket helyeztek (9. kép).⁴⁵

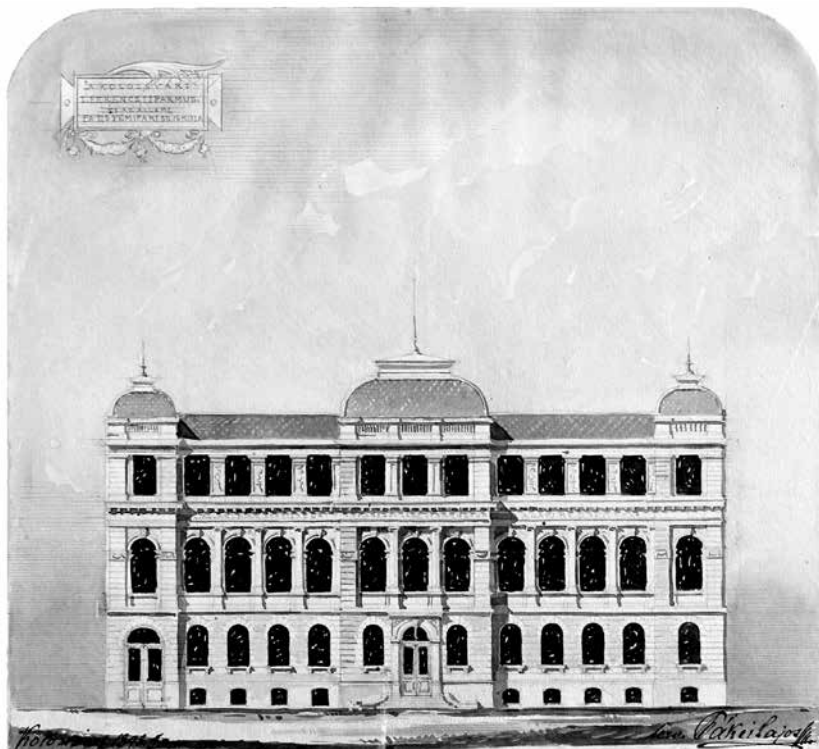
Az 1903–1904 folyamán zajló építkezés végén a Malom utcán az iskolával szembeni telkén egy tizenkilenc tengelyes főhomlokzatú, de mindössze háromtengelyes oldalhomlokzatú, keskeny, kétemeletes épület emelkedett, amelyet a Malomárok csatorna feletti hidján lehetett megközelíteni. Az épület kivitelezésében, berendezéseinek átalakításaiban jelentős szerep hárult az iskola növendékeire. Az első datált tervváltozat 1901. május 31-én készült, a megvalósult tervekhez képest egy-egy tengellyel szélesebb szélső rizalitokat mutat, amelyek végül négy-négy tengelyesre csökkentek.⁴⁶ A középső traktus mögött a négyzetes előcsarnok és az emeletre kétoldalt felvezető lépcsősor helyezkedett el. A földszinti előcsarnok bal oldalán az igazgatói iroda és a múzeumi szolga lakása kapott helyet, a jobb oldalon két egymásból nyíló kiállítóterem.⁴⁷ A két felső szint beosztását és funkcióit a fennmaradt tervek hiányában nem lehet biztosan meghatározni. A múzeum megváltozott gyűjtési területe, a jelentős iparművészeti anyag, a Vadona-féle japán és kínai tárgyak mind komolyabb területigényt támasztottak, a felső szinteken ezért elsősorban kiállítótermeket és kisebb részben kiszolgáló helyiségeket és raktárakat feltételezhetünk (10. kép).

⁴⁴ Forster Központ, Tervtár K12210.

⁴⁵ Forster Központ, Tervtár K12151.

⁴⁶ MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-022 és Forster Központ, Tervtár 56.

⁴⁷ MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-027 és Forster Központ, Tervtár 56.

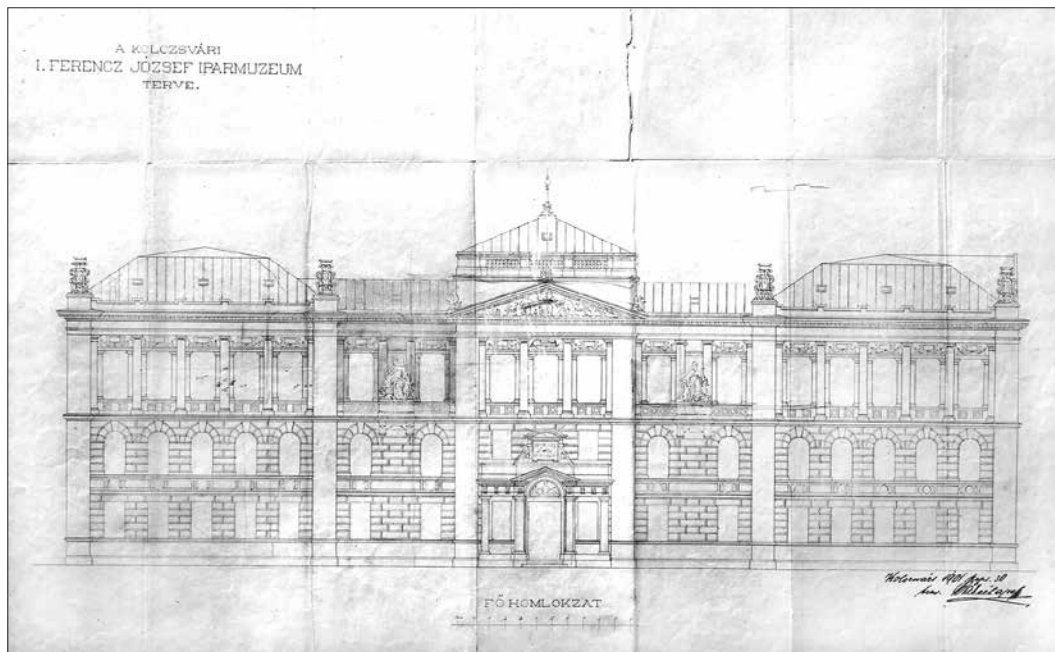
10. kép. Az épület bővítésének emeletráépítéssel elképzelt megoldása, 1898.
Forster Központ, Tervtár. Pákei-anyag, 2. mappa. K12210. Fotó: Székely Miklós

szült épülete. A huszonegy tengelyes főhomlokzatú és öttengelyes oldalhomlokzatú prágai épület arányai, keskeny jellege, enyhén előreugró közép- és oldalrizalitjai révén a tizenkilenc és háromtengelyes kolozsvári múzeumépület a prágai múzeum redukált változatának tekinthető. A prágai épülettől eltérően a kolozsvári múzeumépület esetében nemcsak az alagsort és a földszintet díszíti kváderköves vakolatarchitektúra, hanem az első emeletig ilyen megoldást láthatunk. A Schulz-féle épületen végigvonuló félköríves, a második és harmadik szint főhomlokzati megoldásában féloszlopokkal és félpilaszterekkel tagolt ablaklezárástól eltérően a kolozsvári épületen csak az első emeleti ablaksor félköríves kialakítású.

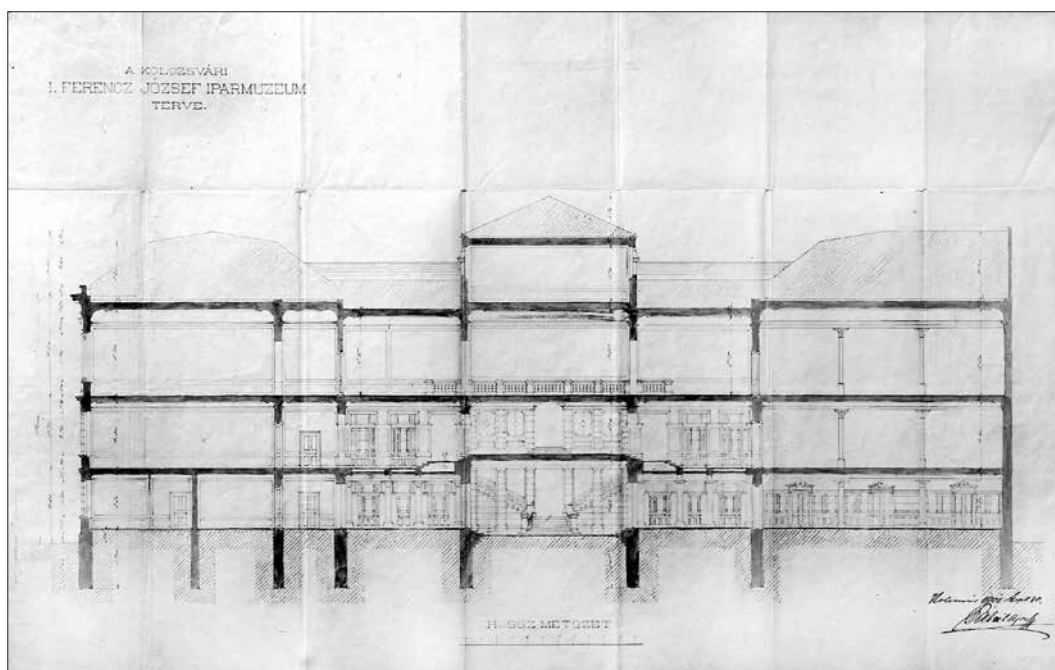
Az iskola és a múzeum együttműködését nemcsak a nyilvános múzeumként működő korábbi technológiai gyűjtemények példázzák, hanem az iskola növendékei által, nemritkán Pákei tervei szerint készített épületdíszítő és berendezési elemek. Ezek közé tartoztak az iskolaeépület múzeumának kiállítási tárlói, vagy éppen az új múzeumépület vaskapuja.⁴⁸

Annak ellenére, hogy végül egyik kolozsvári ipariskolai-iparmúzeumi épület szobrászati díszje sem készült el, Pákei Lajos az iparmúzeum timpanonjára és a főhomlokzat második szintjének egy erősebb kiülésű elemére is tervezett figurális szobrászati épületplasztikát. A múzeumépület timpanonjába a klasszikus 19. század eleji múzeumépület-ikonográfia megoldásai szerint középre a lándzsájára támaszkodó, trónoló Pallasz Athéné alakja került, akit kétfé-

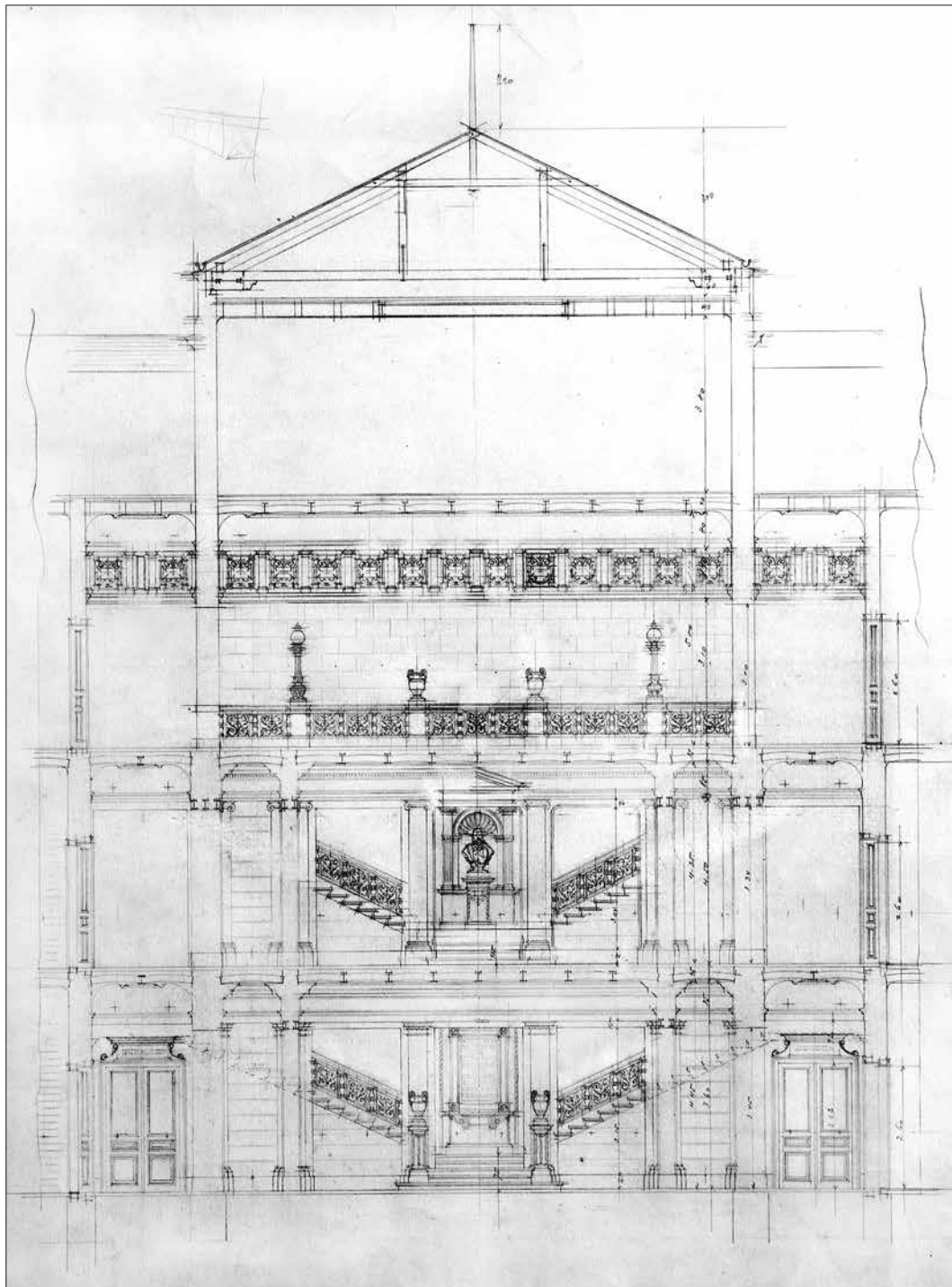
⁴⁸ Értesítő, 1905. 17.

11. kép. A kőszegi Iparmúzeum önálló épülete, a főhomlokzat terve, 1901.
MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-023. Fotó: Molnár Lehel

12. kép. A kőszegi Iparmúzeum önálló épülete, hosszmetset, 1901.
MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-024. Fotó: Molnár Lehel

13. kép. A kolozsvári Iparmúzeum önálló épülete, keresztmetszet, 1901.
MUEKvGyLt Pákei-anyag, I-B-026. Fotó: Molnár Lehel

lől meztelen és félmeztelen férfiak vesznek körbe az egyes iparágakat jelképező tárgyakkal: a bal oldali csoport nehezen kivehető ábrázolásai közül biztosnak csak a gépiparra utaló fogaskerék, az épületszobrászatra utaló női aktszobor, a fémiparra utaló portrét ábrázoló tányér és kancsó tartható, míg a jobb oldali csoport tárgyai nem meghatározhatók (11–13. kép).

A 19. század második felének magyarországi építkezési konjunktúrája részeként számos oktatási és múzeumi épületet adtak át országszerte. Ezen épületek egy jelentős, de funkcionálisan jól körülhatárolható része kettős, oktatási és múzeumi feladatok ellátására alkalmas tereket tartalmazott: ide tartozik a sorrendben utolsó Lechner Ödön-féle budapesti Iparművészeti Múzeum mellett Hauszmann Alajos Technológiai Iparmúzeuma, valamint Pákei Lajos kolozsvári iparmúzeumi és ipariskolai épületei. Pákei Lajos Theophil Hansen tanítványaként végezte tanulmányait Bécsben, majd 1880-tól Kolozsvár főépítészeként kiemelkedő szerepe volt a város köz- és magánépítkezéseiben. A 19. század végén a város egyik nagyberuházása az iparoktatás fejlesztését szolgáló ipariskola és iparmúzeum megalapítása és felépítése volt; létrejöttében részt vettek a város vezetése mellett az iparosok szervezetei és a városi értelmiség jelentős része is. A Monarchia számos városában hasonló folyamatok játszódtak le, Budapest és Bécs mellett Salzburg, Graz, Prága, Czernowitz, Marosvásárhely is jelentős ipariskolai-iparmúzeumi fejlesztésbe fogott az 1870–1880-as évektől kezdve. A kettős, oktatási és múzeumi funkciójú első kolozsvári épületet másfél évtizedes tervezés és számos tervváltozat után végül 1896–1898 között építették fel. A rendkívül gyorsan gyarapodó gyűjtemény és a bővülő hallgatói létszám miatt szűkössé vált épülettel szemben, a Malom utcában 1903–1904 között szintén Pákei tervei szerint készült el az Iparmúzeum önálló épülete. Mind a kettős funkciójú palota, mind az önálló iparmúzeum Pákei Lajos aktív tervezői életpályájának fontos művei. A lokális igények kielégítésén túl maguk az épületek rokoníthatók a Monarchia ipari és iparművészeti gyűjtőkörű múzeumainak építészetiével, jelentős emlékei a korszak magyarországi múzeumépítkezéseinek, de unikális emlékei az erdélyi múzeumi fejlődésnek. Gazdasági szempontból a kiegyezés utáni magyarországi modernizációnak, a századforduló iparfejlesztési programjának fontos elemei. Az iparfejlődésből következő megoldások által diktált újszerű oktatási és múzeumi feladatok, s az ezekből következő adódó térképzés, a Pákei-életművön belül megtalálható építészeti párhuzamok, a kolozsvári oktatási modell sajátosságai és a gyűjtemény nagyobb egységeinek bemutatása mellett a tervezés két évtizeden át zajló folyamata az „ideális iparmúzeum” kialakításának kísérleteként is értelmezhető.

Miklós Székely

**Lajos Pákei's palaces of the Museum of Industry
and School of Architecture,
Wood and Metal Industry of Kolozsvár (Cluj Napoca)**

As part of the architectural transformation of the urban landscape in the second half of the 19th century, a number of school and museum buildings were erected across the country. Many of these new edifices were capable of performing dual, educational and museum tasks due to their special spaces: their list includes Ödön Lechner's Museum of Applied Arts in Budapest, Alajos Hauszmann's Technologic Museum of Industry in Budapest and Lajos Pákei's Museum of Industry in Kolozsvár (Cluj Napoca). Lajos Pákei graduated from Theophil Hansen's studio in Vienna, in 1880 he became chief architect of the city of Kolozsvár and as such he played a prominent role in the new public and private construction campaign of the city. At the end of the 19th century one of the biggest investments of the city focused on the reshaping of the industrial institutional structure – this process was articulated around the foundation of the School and Museum of Industry of the city. The association of entrepreneurs and the local intelligentsia played a crucial role in its foundations. Pákei prepared several plans for this building of dual function through almost first fifteen years. After a number of design changes the museum-school building was finally built between 1896 and 1898. Due to the rapidly growing collection and the growing number of students soon it became too small, and a new building purely with the function of a museum was built between 1903–1904 opposite the previous one according to the plans of Lajos Pákei. The first building followed the construction principles of primarily schools, while the second one followed the latest example of the typical museum of applied arts, especially the one of Joseph Schulz in Prague built between 1897–1901. The study interprets the museum and school building process from the point of view of specialization of educational and museum spaces, the architectural parallels from the period, the characteristics of the models in industrial education and presentation of a changing profile of the collection as “ideal of a modern museum of industry” as an attempt to develop.

Fehérvári Zoltán–Prakfalvi Endre

A budai Postapalota

Fehérvári Zoltán művészettörténész, 2012-ig
a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa
Kutatási területe: 20. századi
magyar építészettörténet,
műemléki tudományos dokumentációk
E-mail: zfehervari@gmail.com

Pusztai László születésnapjára

Zoltán Fehérvári art historian,
until 2012 active at the Hungarian
Museum of Architecture
Area of research: the history of 20th-century
Hungarian architecture, scientific
documentation of historic buildings
Email: zfehervari@gmail.com

Prakfalvi Endre művészettörténész, 2013-ig
a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa,
2013: Lechner Lajos Tudásközpont,
2014 óta a Forster Központ munkatársa
Kutatási területe: 20. századi magyar
építészettörténet, főként a szocreál építészet

Endre Prakfalvi art historian,
until 2013 active at the Hungarian Museum
of Architecture; in 2013 employee of
Lechner Lajos Scientific Centre, since 2014
employee of Forster Centre
Area of research: the history of 20th-century
Hungarian architecture, especially
the architecture of the socialist realism

A 20. század húszas éveiben épült budai Postapalota¹ volt „talán legnagyobb szabású építkezésem” – fogalmazta meg élete alkonyán visszaemlékezésében Sándy Gyula (Eperjes, 1868. július 25. – Budapest, 1953. június 12.).² A tervezett épület városszerkezeti és városképi helyzetéből adódóan a Posta mint megrendelő megfelelő reprezentatív külsőhöz ragaszkodott, ugyanakkor a belső kialakításban, szerkezeti felépítésben a reprezentációs igény háttérbe szorult. A műszaki funkciók előtérbe állítása okán a modernizáció markáns mozzanatai figyelhetők meg, ennek következtében az épületegyüttest határozott kettősség jellemzi (1. kép).

A négy utca határolta lejtős telektömb északi oldalán, három utca vonalában álló nyolcemeletes, trapéz alakú udvart keretes beépítéssel öleli körül a historizáló stílusú, hatalmas középület. A vasbeton vázas, kilencszintes épület alacsony hajlásszögű tetővel fedett, szárnyai alaprajzilag kétraktusosak, középfolyosóval, melyek a sarkokon kör alaprajzú elosztóterekké bővülnek.

A nyugodt, síkszerűen kialakított, szimmetrikus utcai homlokzatok erőteljesen horizontális jellegét a sűrűn alkalmazott vertikális tagozatok egyensúlyozzák ki. Az épület sarkait kissé kiugratott négytengelyes rizalitok hangsúlyozzák, a Várfokegyetem utca felső sarkán pártá-

¹ A tanulmány a 2008 novemberében készült tudományos dokumentáció folyóiratunk számára átdolgozott változata (Forster Központ, Tervtár, ltsz. nélkül).

² SÁNDY Gyula: *Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, -tervező és művezető építész?* Szerk. FEHÉRVÁRI Zoltán–HADIK András–PRAKFAI Endre–ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna. Budapest, Magyar Építészeti Múzeum, 2005. (Lapis angularis VI. – Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből) 51–53. A Sándyra vonatkozó fontosabb irodalom: PAMER Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest, Műszaki, 1986; GERLE János–KOVÁCS Attila–MAKOVECZ Imre: *A századforduló magyar építésze*. Budapest, Szépirodalmi, 1990. 171; FERKAI András: *Buda építésze a két világháború között*. Budapest, MTA MKI, 1995; FÁBIÁN Gáspár: *Nagy magyar építőművészek*, II. S. a. r. PRAKFAI Endre. Budapest, OMvH Magyar Építészeti Múzeum, 1998. (Lapis angularis II. – Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből) 337–341; GERLE János: Századfordulós stílusirányzatok és FERKAI András: *Építészet a két világháború között*. In: *Magyarország építészetének története*. Szerk. SISA József–DORA WIEBENSON. H. n. [Budapest], Vince, 1998. 259, 276; FERKAI András–BRANCIK Márta–HAJDÚ Virág–MOLNOS Attila–OLÁH Éva: *Pest építésze a két világháború között*. Szerk. FERKAI András. Budapest, Modern Építészetért Kht., 2001; FEHÉRVÁRI Zoltán–HAJDÚ Virág–PRAKFAI Endre–RITOÓK Pál: *A szecessziótól napjainkig*. Szerk. RITOÓK Pál. H. n. [Budapest], 2004. (Magyar Építészet VI.) 22, 87; BODÓ Péter: Sándy Gyula korai építésze. In: *Táguló horizontok. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek konferenciájának előadásaiból*. Szerk. KOVÁCS Zsolt–ORBÁN János. Marosvásárhely–Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány–Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013. (Fiatal művészettörténészek konferenciája 2.) 143–155.

1. kép. Sándy Gyula portréja a Postapalota tervével.
1920-as évek közepe, magántulajdon

zatos attikájú hengeres lépcsőtorony helyezkedik el (2. kép). A két szintet átfogó alépitmény kőburkolatú, a rizalitok rusztikusabb terméskővel, a közrefogott homlokatzszakasz csiszolt kőlapokkal burkolt, a pinceablakokkal tagolt körbefutó lábazat süttői rózsaszínű mészkőből készült. Az alépitményt fogazott övpárkány zárja le. A homlokzatokat a terméskő alépitmény felett mindenütt az egész homlokzatot átfogó téglalízénák tagolják, közöttük a vakolt mezők eredetileg kétféle színezéssel készültek. A falsávok az ablakokat homlokzatonként eltérő csoportokba szervezik. A Krisztina körüti főhomlokzaton egy- és kéttengelyes csoportok váltogatják egymást, a déli homlokzaton kettes, a Csaba utcai homlokzaton hármas csoportokba, a Várfo utcai homlokzaton a középső kettős csoportot leszámítva szintén hármas csoportokba rendezik az ablaknyílásokat a lizénák. A rizalitok középső két tengelye öt szintet átfogó kupolaszelettel lezárt, köríves zárterkély, a mellvédek geometrikus sgraffito mintákkal díszítettek, belső oldalán az ablakok la-

2. kép. A Postapalota déli homlokzata a Várfo utcai sarokkal. 2006. október 17., Barka Gábor felvétele

3. kép. Tetőemelet, Csaba utcai szárny.
2008. július, Barka Gábor felvétele

li gépkocsibehajtó az udvarba vezet. Mindkét tölgyfa kapu szecessziós jellegű növényi ornamentikával díszített, kovácsoltvas kilincsel szerelt. A két egyenes záródású kapu közül a bal oldali a sarkon kialakított postahivatalba vezetett, a jobb oldali a fogyasztási szövetkezet bejárata volt. A főhomlokzat hetedik emeletének közepén, a két tengelyt átfogó oromzat téglány alakú mezőjében egykor a Zsolnay gyár készítette majolika, úgynevezett angyalos középcímer volt. A Várfoke utcai középtengelyben nyíló fogrovatos díszű félköríves záródású kaput elfalazták. A saroktorony palástja a hegyesszögű sarkot negyedkörívvel vezeti át. Kéttengelyes ablaknyílásai a benne kialakított lépcsőház miatt fél szinttel eltolódtak a többi ablaknyíláshoz képest. Bejáratának egykor íves falazattal kialakított előterét elbontották és a kerítést vonalban meghosszabbították, igazodva a kerítés stílusához. A homlokzatokon kétféle hatosztatú ablakot alkalmazott Sándy Gyula, egyenes záródásút és íveset, nem besüllyesztett rudazatos zárral. A vízszaugratott tetőemeleten nagyméretű ablaknyílásokat használt, ezek többségét mára műanyag ablakokra cserélték ki.

Az udvari homlokzatok puritán kialakításúak, tagolásuk vertikális, a nyíláskiosztás a funkciót tükrözi. A téglalízénák funkció szerint csoportosítják a nyílászárókat. A földszinti nyílások téglakerettel rendelkeznek, az emeleti ablakokat teljes homlokzatot átfogó faltükrőben helyezték el. Az első emelet felett és a legfelső szintnél övpárkány fut körbe, a déli szárnynál a tele-

pos háromszög formában helyezkednek el. Az ötödik emeleti övpárkány felett a legfelső szint, a rizalitoknál a legfelső két szint kiképzése megváltozik. A félköríves záródású ablakokat téglából kirakott keret övezi, a keret és a lizénák közötti vakolt falszakasz sgraffito díszítésű, a Krisztina körúti középső homlokzat szakaszon a Várfoke utcai saroktorony ablakközeinél is alkalmazott növényi ornamentikával, a többi részen kváderezést imitálva. A homlokzatokat faragott kövekkel fedett, pártázatos attika koronázza. A tetőemelet teraszosan visszalép, a Krisztina körút és a Csaba utca felől a rizalitok közötti felső két szinten (3. kép). Ezzel sikerült megoldani, hogy a Várfoke utcai szárnynál a terepadottság miatt alacsonyabb homlokzat, a déli oldalon pedig a telefonközpont miatt a kevesebb szint ellenére is mind a négy homlokzaton a középső homlokzat szakasz négy szintet fog át. A főhomlokzat második emeletén a középső négy tengelyben középkorias, konzolosan alátámasztott zárterkély ugrik ki, teteje a fölötté lévő szint erkélyeként szolgál, melynek törpepilléreit mívés kovácsoltvas rácsokat köti össze. A zárterkély jobb szélső konzoljába építési feliratot véstek a tervező nevével és évszámmal (1923–1925). Ezen a homlokzaton négy bejárat nyílik, a két íves záródású főkapu közül a bal oldali személybejáró a fölépcsőházba, a jobb olda-

fonközpont ablakai felett is övparkány húzódik. Az udvaron a kazánház kéménye magasodik.

A belső terek egyszerű kialakításúak, többségüket már erőteljesen átalakították. Az épületben a közlekedést öt lépcsőház biztosítja, a főlépcsőházban páternoszterrel, a Várfok utcai szárnyban lévő két lifttel. A főlépcsőház kisméretű, galériás előcsarnoka szolidan reprezentál, a padló vörös márvánnyal borított, a mennyezet kazetázott, az oldalfalak tükrösen tagoltak. A főlépcsőház oldalfala az első emeletig travertinlappal burkolt, az architektonikus tagolás a legfelső emeletig tart. A páternoszter külső szekrénye vörösréz lemezzel kialakított, csigamotívumokkal díszített, üvegezése szintenként eltérő. Az alpmotívum azonos a többi lépcsőház kovácsoltvas korlátmintájával, és a homlokzati erkélyrács mustorájával is megegyezik (4. kép). Az eredeti kapaszkodó mindenütt fából készült, de több helyen fémre cserélték. A lépcsőházakat a folyosóktól többnyire kétszárnyú lengőajtók választják el. A folyosók piros bordúrral készült terazzo padozatot kaptak. A postahivatal mennyezetét gipszstukkóval díszítették, mely töredékesen a mai mennyezet felett megtalálható. Az egykori reprezentatív terek közül a legfelső szintet, ahol a nagyterem és az étterem volt, a felismerhetetlenségig átalakították.

4. kép. A főlépcsőház előcsarnoka.
2008. július, Barka Gábor felvétele

A telek története

A Krisztinaváros Buda öt külvárosa közül a legfiatalabb, mert a Vár nyugati lejtőjét hadászati okok miatt a katonaság egészen a városrész 1771-es megalakításáig nem engedte beépíteni. A középkorban ezen a helyen a Lógod nevű település terült el – emlékéét a Logodi utca őrzi –, mely azonban a török hódoltság idején elpusztult. A visszafoglalás utáni időszakban az Ördögárok patak völgye teljesen a katonaság kezelésében állt, részben gyakorlótérnek, részben szénakaszálóként használták. A későbbi Krisztinaváros többi részén a Városmajorban, a mai Alkotás út mentén és a Naphegy keleti lejtőjén mezőgazdasági termelés folyt, főleg szőlőművelés. A várvédelmi övezetre (glacis) kimondott építési tilalom feloldását Mária Terézia lánya, Mária Krisztina főhercegnő, Albert főherceg helytartó felesége közbenjárására 1769-ben sikerült elérni, ezért a városrész róla kapta nevét. A betelepülés a mai Krisztina körút mentén a plébániatemplom helyén állt Kéményseprő-kápolna környékén, valamint a Gellérthegy utcában kezdődött és gyors ütemben folyt. A főváros egyesítésének évében már Buda legnagyobb kiterjedésű külvárosa volt. A budai városi tanács kezdeti elképzelése, hogy itt elsősorban a szőlőművesek részére biztosítanak házhelyeket, hamar idejét múltá, kedvező fekvése és egészségesebb éghajlata miatt sokan vásároltak itt telket. Többen spekulációs céllal tették ezt, ezért a te-

lekszerkezet erőteljesen differenciált: sok kisebb házhelytelek mellett hatalmas méretű telkek is kialakultak, mint például Niczky Kristóf országbíró, Falk Ferenc budai hídbérlő vagy Kalmárfy Ignác budai városbíró több ezer négyszögöles kertjei.

Az egyik ilyen óriás telek, a Városmajor közvetlen szomszédságában fekvő Bors-féle telek a mai VárfoK utca, Csaba utca, Városmajor utca, Krisztina körút által határolt területet foglalta magába. Ezen a telken még a város egyesítését (1873) követő időszakban is mezőgazdasági tevékenység folyt. A VárfoK utca túloldalán, a mai, 1929-től Széll Kálmán téren a Chirsten-féle téglavető működött, kevésbé városias jelleget kölcsönözve a környéknek. A fejlődésben lemaradt Buda fellendítését a Margit híd megépítése után a budai körút Déli vasútig való kiépítésétől remélték. A székesfőváros törvényhatóságának 1885. április 29-i ülésén elfogadott 363/1885. számú közgyűlési határozatban 289 500 forintot irányoztak elő a budai körút megvalósítására. A szükséges kisajátításokat és a kiépítést a Fővárosi Közmunka Tanács (FKT) végezte, de az elkészült szakaszok a főváros tulajdonába mentek át.³ A tervek szerint a Krisztina körutat – a tervezett villamos vaspálya miatt – a meredek VárfoK utcát és a téglavetőt ívesen megkerülve kötötték össze a Széna téren keresztül a Margit körúttal, leágazást kiépítve a Zugliget irányába. A terv megvalósításához szükségessé vált a város egyesítését követő telekkönyvi reform során 1879-ben bevezetett helyrajzi számsorban 659. sorszámú Csaba utca 2.–VárfoK utca 18.–Vérmező út 3. szám alatti Bors-féle telek kisajátítása.⁴ Az FKT a tanácshoz intézett, 1885. március 26-án kelt levelében kérte, hogy a Bors-féle telek kisajátításáról a Mérnöki Hivatal készítse el hiteles szabályozási térrajzát, és a telekkönyvezéshez a tanács a politikai hatósági engedélyt adja meg.⁵ A Bors lányok, Havas Sándorné és Perőfy Jánosné tulajdonában lévő – időközben 659/1–44 helyrajzi számra (hrsz.) változott –, 15 083 négyszögöl területű telekből 1400 négyszögölet nyilvános közterületként, 1533,5 négyszögölnyi terület 659/1–44/6. helyrajzi számmal a 8828-as telekkönyvi betétbe az FKT javára jegyezték be a telekkönyvi végzés alapján 1885 novemberében.⁶ Az FKT 1886. december 23-i 4386. és 4786. szám alatt kelt átirata alapján 1888-ban a Mérnöki Hivatal újabb szabályozási térrajtot készített a telekről a Csaba utca VárfoK utcai torkolatának kiegyenesítése miatt. Ennek során a 659/1–44/6. ingatlanhoz hozzácsatoltak a Csaba utcából 202,8 négyszögöl, a VárfoK utcából 289,5 négyszögöl és Vérmező utcából 86 négyszögöl telekkönyvezetlen közterületet, így az ingatlan mérete 2130,6 négyszögöl lett, amihez még a 716–718/1. számú ingatlanal egyesítetvén területe 2277,1 négyszögöltre növekedne.⁷ A 716–718/1. számú ingatlan azonban a székesfővárosi tanács tulajdonában volt, és jogtechnikailag csak úgy lehetett egyesíteni az FKT tulajdonában lévő telekkel, hogy előbb nyilvános közterületként jegyezték le, majd ezután 1890-ben csatolták a telekhez, melyre akkoriban a katonai kincstár épületét tervezték építeni.⁸ Az egyesített telek helyrajzi száma az 1903-as újraszámolás után 1939/60-ra változott.⁹

³ A Krisztinavárosról lásd NAGY Lajos: A török kiűzésétől a márciusi forradalomig. In: *Budapest története*. III. Szerk. KOSÁRY Domokos. Budapest, Akadémiai, 1975. 44–46, 277–282; A Főváros Törvényhatósági Bizottság 1885-ik évi közgyűlési jegyzőkönyvei, 1885. április 29. ülés. 10.

⁴ *Budapest Főváros Duna jobbparti (volt budai és ó-budai) részének helyrajzi és az új és régi házszámok mutatókönyve*. Budapest, 1882. 35.

⁵ Budapest Főváros Levéltára (BFL), IV.1407.b – Tanácsí ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.1660/1885 1126/1885. számú FKT levél.

⁶ BFL, IV.1407.b – Tanácsí ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.1660/1885 6417/1885. számú végzés. A felfektetett 8828. számú telekkönyvi betétben már 1677 négyszögöl szerepel: BFL, XV.37.a, Budai telekkönyvi betétek.

⁷ BFL, IV.1407.b – Tanácsí ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.1660/1885. 3941/1887–III tanácsí határozat.

⁸ BFL, IV.1407.b – Tanácsí ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.1660/1885. 20707/1889 tanácsí határozat a nyilvános közterület lejegyzéséről. 6791/1890 tanácsí határozat a telekegyesítésről a Mérnöki Hivatal térrajza alapján.

⁹ *A budai helyrajzi számok összehasonlító jegyzéke*. I. rész. Összeállította a Szfőv. Mérnöki Hivatal. H. n., 1903. 101.

Az FKT 1911 novemberében a Csaba utca–Krisztina körút–Vérmező út és a Várfook utca által határolt tömb felosztását kérte a székesfőváros tanácsától, mivel kisajátítási egyezség alapján a budai izraelita hitközség részére átengedtek a zsinagóga építésére 1117,4 négyszögölet, a községi ház és a paplak építésére 345,4 négyszögölet, a fennmaradó részt pedig négy építési telekre darabolták. A tanács a kérést azzal a kikötéssel teljesítette, hogy a zsinagóga felé néző két telek a gyalogút mentén ötméteres előkerttel építhető be.¹⁰ A telekkönyvi végzés 1912. március 10-én kelt, ennek alapján a hat új telek új helyrajzi számot kapott, korrigálták a felmérés során az eredeti telek méretét is, mely 2287,7 négyszögöltre módosult. A zsinagóga 1117,4 négyszögöles telke az 1939/60-as, a paplak 345,4 négyszögöles telke az 1939/65-ös helyrajzi számot kapta és új telekkönyvi betétbe vezették át őket.¹¹ A telekkönyvbe azt a korlátozást is bejegyezték, hogy a kisajátítási egyezség alapján az 1939/60. számú telek csak a budai izraelita hitközségi imaház és a hozzá tartozó park céljára, az 1939/65. számú telek csak a budai izraelita hitközségi székház céljára használható fel, továbbá hogy a két telek a kisajátítási egyezséghez fűzött vázlatrajzon feltüntetett módon és elhelyezés mellett építhető be. Az 1939/61. számú telek 238,6, az 1939/62. számú telek 183,6, az 1939/63. számú telek 215, és az 1939/64. számú telek 177,1 négyszögöl területtel változatlanul az FKT tulajdonában maradt.¹²

A zsinagóga építése azonban számos ok miatt nem valósult meg, 1923 októberében az FKT ismételten a székesfővárosi tanácshoz fordult, hogy a telkeket egyesítse és a beépítési korlátozást törölje, mert megváltozott a beépítési koncepció.¹³ A tanács az FKT többszöri sürgetésére 1923 októberében egyesítette a telkeket,¹⁴ melyek a következő évben bevezetésre kerülő új és mai is érvényes helyrajzi számsorban még külön-külön számot kaptak, de az egyesített telekre a későbbiek során csak a 6801. sorszámot használták és a 10986. számú telekkönyvi betétbe vezették át, tulajdonosaként pedig az FKT helyett már a Magyar Államkincstárt nevezték meg.¹⁵ A kezelői jogot a Posta gyakorolta, mely 2008. január 24-én nyilvános pályázati felhívást tett közzé az épület értékesítésére. A pályázaton a WPR Primus Ingatlanfejlesztő és Szolgáltató Kft. volt a befutó, mely cég 2008. március 31. óta az épület tulajdonosa.

Az építkezés története

Walko Lajos kereskedelemügyi miniszter postaigazgatóság, távírda és a 3. számú telefonközpont céljára a Budapest I. kerület Krisztina körút 12. szám alatti üres területen emelendő épülete vázlatterveinek beszerzése céljából a honos építészek számára 1923. május 24-i határidővel hirdetett nyilvános pályázatot. Az első díj 400 ezer korona volt. A részletes pályázati hirdetmény, helyszínrajz és tervezési irányelvek száz korona előzetes kifizetése után „bocsájtattak rendelkezésre”.¹⁶

¹⁰ BFL, IV.1407.b – Tanácsí ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.5094/1911. 119677/1911-III. tanácsí határozat 1912. január 22.

¹¹ BFL, XV.37.a – Budai telekkönyvi betétek. 11858. számú telekkönyvi betét.

¹² BFL, IV.1407.b – Tanácsí ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.5094/1911. 36175/6468/1912-III. számú telekkönyvi végzés szerint a 1939/61., 1939/62. és 1939/64. hrsz. a 221-es, a 1939/63. hrsz. szám a 359-es számú telekkönyvi betétbe került átvezetésre.

¹³ BFL, IV.1407.b – Tanácsí ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.3419/1923 4979/1923. FKT levél.

¹⁴ BFL, IV.1407.b – Tanácsí ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.3419/1923 118155/1923. tanácsí határozat a telekegyesítésről 1923. október 28.

¹⁵ *A budai helyrajzi számok összehasonlító jegyzéke*. Budapest, Állami Nyomda, 1924. 24.

¹⁶ *Építő Ipar – Építő Művészet*, XLVII. 1923. 3–4. 19. A nyilvános pályázatot a Postaházak Építési Bizottságának külső tagja, Hauszmann Alajos javasolta. BENE Antal: A m. kir. posta építkezései a világháború és a forradalom után. *Posta- és*

A tervezési irányelveket a posta- és távírda-vezérigazgatóság fogalmazta meg.¹⁷ A tervezendő épület az 1939/60–65. hrsz. telken szabadon álló legyen (a déli oldal mellett utca nyitását is tervbe vették); az építésügyi szabályzat 191. paragrafusában biztosított kedvezmény figyelembevételével mellett is a leggazdaságosabb beépítés a kívánatos, mind a négy utcára bejárat nyíljon, a főbejárat a Krisztina körútra, díslépcső mellőzendő, és szükséges belső udvar kialakítása. A gazdaságos építkezést az szolgálja, ha a hivatali helyiségek mélysége öt méter, egyablakos szobák esetében az alapterület 15 m²-nél kisebb nem lehet, és az emeletek átlagos magasságát úgy kell megválasztani, hogy a pincén és mansardon kívül legalább hat emelet-sor létesüljön. Az épületben öt független szolgálati ág nyer elhelyezést, szeparáltságuk megoldandó, miként a szolgálati lakások esetében is.

Elhelyezendő: *postahivatal*, lehetőleg a Krisztina körút–Csaba utca sarkán (berendezésének zsinórmértéke a Mária Terézia téri – ma Horváth Mihály tér – távbeszélő-épület földszintjén található hivatal), szintén a földszinten, az udvarról kocsival megközelíthető módon *értékcikk-raktár*, a telefonközpontozóhoz tartozó *vonalépítési osztály raktárai*, melyek a legalább 12 méter széles udvarra nyílnak, a távbeszélőközpont *kapcsolóterme*, mely legalább szintén 12 méter széles és mintegy 33 méter hosszú (100 m²) és minimum 4 méter magas legyen, és két oldalról kapjon világítást. Szélessége miatt két sor pillér megengedhető, de az ablak-tengelyekhez viszonyított helyzetük olyan legyen, hogy csak egy irányba vessenek árnyékot. Ez alatt kell elhelyezni a *kábelrendező állványok termét*, amelynek magassága 4.75 méter; célszerű, hogy a kábelek ide a Krisztina körút irányából fussanak be, egy kábelfolyosó (istoly) közbeiktatásával. Gondoskodni kell arról, hogy kézi erővel működő emelőberendezés is létesüljön a távbeszélőközpontozóhoz tartozóan, a gépek mozgására. A kapcsolóterem és a rendezőállványterem födémei az önsúlyon kívül minimum 800 kg/m² terhelésre merevezendők. Javasolt volt még a mansardon egy 150-200 fős ülésterem kialakítása, ruhatárral, toalette-tel stb. és 2-3, a visszavonulást szolgáló szobával. A pénzügyi helyzet figyelembevételével kellett a homlokzatokat a rendeltetésnek megfelelően, minden felesleges dísz mellőzésével komoly és stilszerű kivitelben, monumentális megjelenéssel, az anyagszerűségekre törekedve megtervezni.¹⁸

A benyújtott pályaterveket 1923. május 26. és június 18. között bírálták el.¹⁹ A bírálóbizottság építész tagjai Schulek János, Hauszmann Alajos és Jakabffy Zoltán voltak. Huszonöten adtak be tervet, többek között: Tóásó Pál, Lechner Loránd, Balogh Loránd, Orth Ambrus, Ziegler Géza–Irsik László, Friedrich Loránd, Körmendy Nándor. A bíráló bizottság 6:4 arányban Sándy Gyula tervét hozta ki győztesnek Balogh ellenében. A pályázati hirdetményt közlétező szaklap szerkesztője, Fábián Gáspár ismertette a pályázatot. A döntő a *funkciók* – a „helyiségtömeg” értelmes-gazdaságos elrendezése – és a *rendeltetés* művészi formában való megjelenítésének harmonikus egysége volt.²⁰

Távíróévkönyv 1925. évre. Budapest, 1924. 81–83; GERGELY László: Szemelvények postaépítkezéseink múltjából (1923–1934). *Posta és Bélyegmúzeumi Szemle*, 3. 1971. 44–47; HAJDÚ József: A budai postapalota. *Hírközlési Múzeumi Alapítvány Évkönyv* 2007. Szerk. BARTÓK Ibolya. Budapest, 2008. 206.

¹⁷ Budapest, Magyar Építészeti Múzeum (MÉPM). Sándy Gyula hagyatéka 32. dosszié. 1948/X. 1923/K. M. sz. 1923. január 18. Építési telek helyszínrajza a nyitandó új utcával, 1923. jan. Posta Vezérigazgatóság.

¹⁸ MÉPM, Sándy Gyula hagyatéka 32. dosszié. Területszükségleti kimutatás, összes terület 11121 m², szakágak szerinti beosztásban: 1. Fővárosi posta- és távírdaigazgatóság 3084 m² 2. Kerületi igazgatóság, 1915 m², 3. A III. távbeszélőközpont 1447 m², 4. Kerületi műszaki felügyelőség 909 m², 5. Posta- és távírda vezérigazgatóság 9. üo. 410 m², alagsor 1914 m², mansard 422 m².

¹⁹ A bírálati jegyzőkönyv: MÉPM, Sándy Gyula hagyatéka. 32. dosszié. Sándy pályázati tervei a tervleírással és számításokkal együtt szintén Magyar Építészeti Múzeumba kerültek (Itsz. 2001.17.1–17.).

²⁰ *Építő Ipar – Építő Művészet*, XLVII. 1923. 85–86. Budapest, Postamúzeum (PoM), M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz, 17. jegyzőkönyv, 1923. június 26.

Sándyt 1923 júliusában bízták meg az épület tervezésével és a művezetéssel is.²¹ A tervezés folyamán a homlokzatokat többször is átdolgozta, a végleges homlokzati szisztéma az 1923. november 27-i bizottsági ülést követően alakult ki.²² Hauszmann Alajos az egységes monumentális kép megalkotása érdekében a lábazati részek, lizénák és koronázó elemek nagyvonalúbb megoldását és harmonizálását szorgalmazta. Sándy egyetértett Hauszmann-nal, de utalt rá, hogy a tervezéskor szerény viszonyokkal számolt. A színek tekintetében hangsúlyozta, hogy ő is szereti a színdifferenciát, és a zágrábi postát hozta fel példának, ahol vörös színű nyers-téglát alkalmazott. Bierbauer István, a posta műszaki főigazgatója foglalta össze a javaslatokat: az első emeleti övparkányig nyers kőburkolat készüljön, a monumentalitás mellett a honi kőfaragóipar támogatása érdekében. A nagy, sima homlokzati felületeket – főleg a mellékutcákban – gazdagítani kell, úgynevezett keresztmetszeti téгла alkalmazásával, de ne pusztán díszítőelemként jelenjen meg, hanem a belső szerkezetet jelenítse meg. A bizottság a homlokzatokat leszámítva az elkészült terveket a kivitel alapjául fogadta el. Az új homlokzati tervek 1924 márciusára készültek el.²³ A javaslatok figyelembevételével Sándy a keskeny lizénák helyett erőteljesebb megoldást választott, ami a lizénákat lezáró pártakövek vonatkozásában is változásokat – többlet kőfaragómunkát – eredményezett. A felvonó tetőfelépítménye is architektonikusabb, robusztusabb kiképzést kapott. A sarokrizalitok nyugodtabb körvonalúak lettek.²⁴

A Posta 1924. február 5-én nyújtotta be az építési engedélyre vonatkozó kérelmet, és a Székesfőváros Tanácsa 1924. április 11-én adta ki az építési engedélyről a véghatározatot,²⁵ az FKT 1925/1924. számú leirata alapján.²⁶ Az engedélyben a Tanács az alábbi kikötésekkel élt: az összes téglafalazat portland cementtel falazandó. A Krisztina körutat és a Várfook utcát összekötő részen tervezett, nyitott udvar utca felőli végződéseinek, az utcavonalon lábazatos kerítés emelendő (tervei pótlólag benyújtandók), a pincében az irattári és szénraktári helyiségek lépcsőház felőli bejáratai vasajtókkal szerelendő, a földszinti és emeleti irodahelyiségek zárt folyosóra nyíló bejárataiba üvegosztásos ajtók helyezendő, a torony félkörű lépcsője legalább 1,40 méter, a melléklépcsők 1,10 méter, a pince és a csigalépcsők 0,95 méter szélesek legyenek. Az utcai járdában elhelyezett pince-felülvilágító aknáknak, a lábazatok, a központi fűtés és kéménye, a felvonók, a garage, benzintartály és tűzvédelmi berendezések engedélyezéséhez a tervek pótlólag nyújtandók be.

Még az engedélyezési tervek elfogadása előtt, 1923. október 31-én meghírdették a föld-, kőműves- és elhelyező munkák árlejtését, a megbízást a Dávid János és fia építőmester cég

²¹ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 18. jegyzőkönyv, 1923. július 11.

²² Egyetlen, a tervezett Új utcára néző homlokzatot leszámítva ezek a rajzok nem maradtak fenn. Sándy lakása a főváros ostroma idején elpusztult, a postához készített 593 rajzból így is 388 került a Magyar Építészeti Múzeumba. A homlokzat véglegesítéséről: PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 30. jegyzőkönyv, 1923. november 27. Sándy tiszteletdíjáról is ekkor döntöttek, 80 millió korona tervezési díj illette meg.

²³ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 7. jegyzőkönyv, 1924. április 7-én döntöttek a homlokzatokon alkalmazandó kőanyagról, dunaharaszti, süttői, budakalászi és borosjenői kövek mellett.

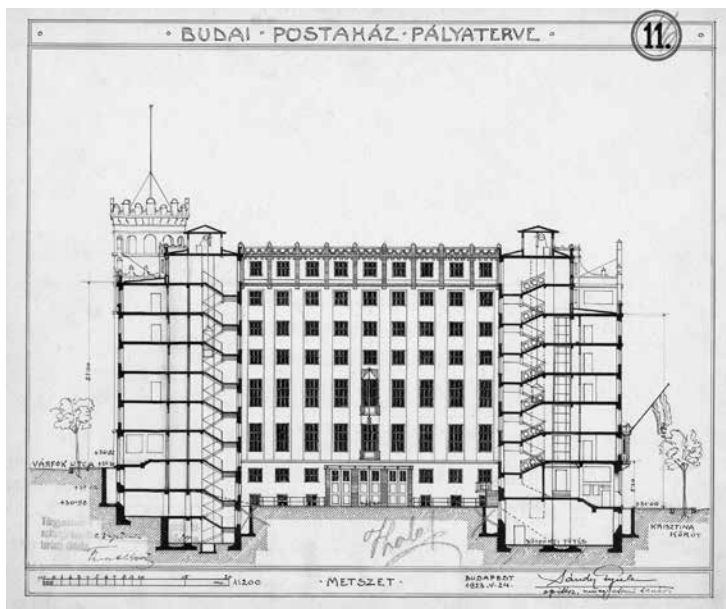
²⁴ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 15. jegyzőkönyv, 1925. augusztus 15.

²⁵ BFL, IV.1407.b – Tanácsi ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.496/1924. Az építési engedélykérelmet 26882/1924-III. tanácsi számon iktatták, 44748/1924-III tanácsi számú építési engedély. A kérelem és az építési engedély megtalálható még: MÉPM, Sándy Gyula hagyatéka 32. dosszié. Az engedélyezési tervek nem maradtak fenn őrzési helyükön. BFL, XV.17.d.329. – Építési ügyosztályok tervtára, hrsz. 6801.; a Magyar Építészeti Múzeumba került Sándy-hagyatékban sem található.

²⁶ BFL, IV.1407.b – Tanácsi ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.496/1924. Az FKT 1924. április 1-ji levele az építési engedély tárgyában a tanácshoz.

kapta 1924. február 24-én.²⁷ A szerződésben kikötött határidő 1925. szeptember 30. volt, nyilván az épületkomplexum egészére.²⁸ Az ünnepélyes alapköletételre 1924. március 24-én került sor.²⁹ Az alapkövet a Várfok utcai saroktorony tengelyében, az udvart határoló falszakasz alatt helyezték el.

Az építkezés két menetben történt. Az első ütemben a telefonközpontot magába foglaló déli szárny épült meg, mert annak belső szerelési munkálatai hosszabb időt vettek igénybe. A téli szünet után kezdődött az igazgatósági szárny kivitelezése. Ugyan budai márgára, szilárd alapra épített Sándy, de meg kellett oldania a két épületrész hézagmentes kapcsolódását. A déli szárny gyorsan épült, és látható volt a teljes kilenc szint keresztmetszete. A *Magyar Építőművészet* 1926. évi utolsó számában közölt fotó tanúsága szerint nem csupán a két épületrész elkészültségének foka dokumentálható, de a fűtőrendszer kéményének elkészülte is.³⁰ Ennek engedélyeztetése nem volt problémamentes, a Székesfőváros Tanácsa városképi szempontból 1925. április 1-jén elutasította a kémény megépítését, valamint a garázs és a kerítés terveit, de az FKT, mivel a székesfővárosi tanács esztétikai okok miatt utasította el a kémény építését, holott az udvartól ki sem látszik, mégis engedélyezte azt.³¹ A két épületrész kapcsolására „az érintkezési függélyben ugyanolyan hornyos, csúszó csatlakozást készítettünk” – tudniillik Sándy és Petz –, amilyeneket készítettek a Szilágyi Dezső téren a református templom tornya és a liturgikus tér tömege között, hogy a két rész egymáshoz illeszkedően süllyedjen össze. Az átmenő vasbeton gerendák sem merev folytatással, hanem a hidak felfekvésénél ismert módon, csuklós kapcsolatokkal illeszkednek egymáshoz, hogy a két épülettömb esetleges mozgásából adódó repedések kiküszöbölődjenek (5. kép).³²

5. kép. A Postapalota észak–déli metszete. Pályaterv. 1923. május 24. MÉpM, ltsz. 2001.17.1.11.

²⁷ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 28. jegyzőkönyv, 1923. november 3. A M. Kir. Posta vezérigazgatóságának 8. ügyosztálya 1924. február 16-án Sándy Gyulától 144 ezer koronát vett át, mely az árlejtési iratok ellenértékéért folyt be. Ezt megelőzően Sándy január 7-én 55 ezer koronát fizetett be az asztalosmunkák versenytárgyalásának alkalmából. MÉpM, Sándy Gyula hagyatéka 32. dosszié.

²⁸ MÉpM, Sándy Gyula hagyatéka 32. dosszié. Munkaátadási jegyzőkönyv. A Dávid János és fia cég 3,6 milliárd koronás ajánlatát fogadták el. HAJDÚ 2008. i. m. 206.

²⁹ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 5. jegyzőkönyv, 1924. március 24. „Miótán az országban e szomorú időben ércpénz forgalomban nem volt ezen alapkőbe a szokásos érmék nem voltak elhelyezhetők.”

³⁰ *Magyar Építőművészet*, XXVI. 1926. 11–12. 12.

³¹ BFL, IV.1407.b – Tanácsi ügyosztályok központi irattára 1873–1929. III.2130/1925. 154901/1924-III. számú tanácsi határozat az építési engedélykérelem elutasításáról, az FKT 2554/1925 számú 1925. május 12-i levele, 48315/1925-III. számú tanácsi határozat az építési engedélyről.

³² SÁNDY 2005. i. m. 51–53.

Az északi oldal alapozása akkor folyt, amikor a délin már megvolt a falegyen (bokréta-) ünnepély 1924. szeptember végén.³³ Az „összeforrasztásnál” mégsem volt „üledés”, mert a külső falazatokat portland cementbe rakták, mely falazatok a belső vasbeton pillérekkel együtt dolgoztak. A terhelés $300 \text{ kg/m}^2 - 2000 \text{ kg/m}^2$ hordásra lett méretezve, a statikai számításokat Sándy mellett Czakó Adolf végezte. Az Egyesült Villamossági Rt. október elején kezdte volna meg a telefonközpont szerelését, de csak egy hónapos csúszás után, kályhafűtés mellett indultak meg a durva szerelési munkálatok. A déli szárny átadására 1925. május 1-én került sor, június végén pedig a második ütemben épült rész is elérte a falegyent.³⁴ A Postapalotának mint reprezentatív középületnek címerrel való díszítése kézenfekvő volt. Nádler Róbert készítette el a Krisztina körüti főhomlokzat oromfalába tervezett helyre a címer színezett kartonját. A $2 \times 3,5$ méteres mezőbe üvegmozaikból készítendő munka kivételére Róth Miksa 12 ezer aranykoronás árajánlatot tett, az ő és Nádler tiszteletdíja további 1500–1500 korona lett volna. A bizottság magasnak ítélte a költségeket, ezért a döntést elnapolták. Májusban a pécsi Zsolnay gyár ajánlatot tett egy színes majolikacímer kivitelezésére, melynek költségét a tiszteletdíjakkal együtt is csak 12 500 aranykoronában adták meg, ezért az ő ajánlatukat fogadták el.³⁵ Némi késéssel megkezdődtek a garázs földmunkálatai is. Sándy a homlokzat végleges terveihez színvázlatokat is készített, melyeket kis módosításokkal fogadtak el.³⁶ Az épület a magas infláció miatt köbméterenként 450 ezer koronába került.³⁷

A fent említetteken kívül a kivitelezésben az alábbi vállalkozók vettek részt: A Parafakőgyár Rt. végezte a tető parafakő fedését, a válaszfalak és a fűtőcsövek szigetelését; a Kopfensteiner testvérek szombathelyi asztalosárugyára az összes ablakot, Sorg Antal kőbányai asztalosárugyára az összes ajtót készítette. A Dunaharaszti faipari és kereskedelmi Rt. szállította a posta belső berendezését, a páternosztart Haverland Antal, az ablakok vászonredőnyét a Korányi és Fröhlich lakatosárú, vasszerkezeti és redőnygyár. Trautmann Rezső és fia az ácsmunkákat, Müller Rezső, Král Gyula, Fabró Ferenc a kőfaragómunkákat, Cristofoli Vince cementárugyára a terazzo és cementlap burkolatokat, a Haas és Somogyi cég az aknarácsokat és a luxfer prizmákat, a Tóth Imre és társa cég a vízvezeték-, csatornahálózatot és a központi fűtést, a Technolavus Rt. a villamos világítást készítette.³⁸

Sándy az elkészült épületet 1925. december 13-án mutatta be a Magyar Mérnök- és Építész Egylet érdeklődő tagjainak.³⁹ Sajtóhíresztelések keltek lábra az épület fent említett „súlylyedéséről”. Az egylet tagjai meggyőződhetnek arról is, hogy az öt méter mélyen az úttest alatt fekvő pincehelyiségek is csontszárazak. A talajvíz azért sem hatolhat be, mert az egész ház kívül-

³³ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei, D.29 P/7 doboz 18. jegyzőkönyv, 1924. szeptember 9. Előzetes bejelentés történt, hogy a falegyent 1924. szeptember 20-án érik el. Az ülésen az épület hivatalos nevről is döntöttek: Budai Postapalota. 21. jegyzőkönyv, 1924. október 10. Sándyt utasították, hogy lapostető helyett a jól bevált alacsony hajlásszögű deszka-bádoggal tetőt tervezzen.

³⁴ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei, D.29 P/7 doboz 11. jegyzőkönyv, 1925. június 9. Ekkor is előzetes bejelentés történt a falegyen eléréséről. Mindkét alkalommal engedélyezték bokrétafény kifűtését.

³⁵ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei, D.29 P/7 doboz 3. jegyzőkönyv, 1925. március 5. 9. jegyzőkönyv, 1925. május 20.

³⁶ A tervek lappanganak.

³⁷ *Építő Ipar – Építő Művészet*, XLIX. 1925. december 1. 147–148. 400 ezer korona 32 pengőnek felelt meg 1926 végén.

³⁸ A kivitelezők listáját felsorolja: *Magyar Építőművészet*, XXVI. 1926. 11–12. 12–13. A felsorolásból kimaradt, hogy a különleges asztalosmunkák elvégzésére Thék Endre kapott megbízást, valószínűleg az igazgatóság bútorzatáról van szó. PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei, D.29 P/7 doboz 24. jegyzőkönyv, 1924. november 18.

³⁹ *Építő Ipar – Építő Művészet*, L. 1926. 15. 18. Sándy 1926. január 22-én a Magyar Építőmesterek Egyesületében vetített képes előadást tartott az építkezésről az Egyesület helyiségében (Ferenciek tere 7. II. emelet), majd 14-én a helyszínen. A meghívót lásd MÉP, Sándy Gyula hagyatéka 32. dosszié.

6. kép. Főlépcsőház, első emelet.
2008. július, Barka Gábor felvétele

ről kavicsszűrő árokkal lett körülvéve, melynek alján „drenázscső” húzódik, ami egy kútba vezet, s onnan szivattyú emeli ki a vizet. Továbbá a közép folyosók világosak, mert a folyosóvégekről és a szobák felső világító ablakain át kellő fény jut be. A linóleumburkolatok közvetlen a vasbeton felső simítására lettek fektetve, a parkettázott részek aszfaltra: „minden praktikus és szolid.” (6. kép)⁴⁰

Fábián lapjának 1925. december 1-ji számában beszámolt arról, hogy Sándy a bejárást megelőzően már november 13-án előadás keretében mutatta be a Mérnökegyelet tagjainak a Postapalotát. Az álhírek kapcsán utalt rá, hogy egy hajszálrepedés sincs az épületen, vizesedni sem vizesedhet, mert „hat méter mélyen a föld alatt fekvő épület kitűnő vízhatlan aszfaltteknőben pihen”. Sándy „zsenijét” dicsérte Fábián, amennyiben úgy tudott 400 helyiséget már pályatervi szinten elhelyezni, hogy az első díjas tervanyag „azonmód kivitelezésre került”. Az építésügyi szabályzat 25 méterben maximált homlokzatmagassága ellenére tíz teljes emeletet épített meg, 3 méteres belvilággal, és még a legalsó helyiségek megvilágítása is kielégítő. Az eredményes megoldások egyik kulcsának Fábián a belső körfolyosórendszert tartotta, a helyiségek megfelelő elosztása vonatkozásában, másrészt a vasbeton pillérrendszer alkalmazásának folyamánya az, hogy a he-

lyiségek mind vízszintesen, mint függőlegesen a kívánalmaknak megfelelően változtathatók. Belül gipsztábla falakat emelt, és ahol oldalvilágítókat helyezett el a folyosókon, ott részben rabicot alkalmazott az építész.⁴¹ Kívül pedig normál téglafalazatot, „mely a földszinten csak 75 cm, és mégis minden egyes emelet falvastagsággal bír és felül a 10. emelet fala mégis másfél téglavastag, [mert] [...] Sándy tanár a kétféle téglát, a nagy és kisméretű emeletenként váltogatta”.⁴² Sándy újítása volt az is, hogy a világítás áramköreit nem horizontálisan – mint rendszeren –, hanem vertikálisan vitte, ezért üzemzavar esetén emeletenként csak egy-egy szoba borul sötétbe.

Az építési bizottság 1926. március 13-i ülését már az elkészült épületben tartotta. Ekkor döntöttek Horvay János szobrászművész bevonásával Bory Jenő *Földgömb* című kompozíciójának elfogadásáról, és arról, hogy az előcsarnok korlátbetétjeibe – nyilván a galériamellvédőről van szó – Damkó József reliefjei kerülnek; ezek elkészültéről nincs adat.⁴³ A Képzőművészeti

⁴⁰ A mintegy 10 000 m² linóleum burkolóanyagot a német Elsinger cég szállította 2700 angol font értékben. HAJDÚ 2008. i. m. 206.

⁴¹ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 3. jegyzőkönyv, 1925. március 5.

⁴² PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 20. jegyzőkönyv, 1923. július 24. szerint az előírás 3 millió nagyméretű és 1,5 millió kisméretű téglafelhasználásáról szólt.

⁴³ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 2. jegyzőkönyv, 1926. március 13. A postahivatal belső berendezéséről 4. jegyzőkönyv, 1926. május 17. A majolikacímert és a Bory-kompozíciót mutató archív felvétel: Forster Központ, Fotótár, ltsz. 26182.

7. kép. A Postapalota Széll Kálmán tér felőli homlokzata.
Sándy Gyula felvétele, 1926. MÉpM, Sándy-hagyaték, ltsz. n.

Főiskola tanárának, Bory Jenőnek „angyalos szoborművét” az 1/3 nagyságú gipszminta alapján két növendéke, Kovács Ernő és Vargha Ferenc faragta kőbe.⁴⁴

A Postapalota az I. világháború utáni évtizedben létesült legnagyobb középítkezés. A fentiekben vázolt sajátos értékei az építéstörténetből is körvonalazódnak. A Trianon utáni keserves gazdasági-társadalmi viszonyok figyelembevételével lehetséges az épület építéstartó-történeti szituálása; elvesztettük nyersanyag- és építőanyag-bányáink, üveggyáraink stb. nagy részét, infláció sújtotta a gazdaságot. A szellemi életben is nagy léptékű konzervatív fordulat történt, megakadtak a premodern tendenciák, ismét a historizáló stílusokban találta meg a politikai-gazdasági elit zöme építészeti reprezentációja formakincsét. Nem véletlen, hogy Sándy két korábbi, a századforduló idején született és Foerk Ernővel közösen tervezett épületének formai elemeit eleveníti fel ismét a budai Postapalota épületén. Az 1901-ben épült zágrábi posta és távírda elsősorban homlokzatkialakításában mutat rokon felfogást, mindenekelőtt a vakolt felületek és a téglabetétek, mustrák használatát illetően. A ma szintén Horvátországban található Diósszentpálon 1904–1905-ben épített Tüköry-kastély aszimmetrikusan kialakított saroktoronyos megoldása, ha más léptékben is, de előzménye a budai Postapalota Várfok utcai sarokkiképzésének (7. kép).⁴⁵

⁴⁴ *Magyar Iparművészet*, 29. 1926. 176–177. A szobor háborús sérülésére lásd Rosch Gábor: *Hegyvidéki épületek*. Budapest, Hegyvidéki Lapkiadó, 2005. 23, 21. fénykép.

⁴⁵ A Foerk–Sándy páros 1903-ban részt vett a pozsonyi postapalota tervpályázatán is. Sándy visszaemlékezése szerint együttműködésük alapja az volt, hogy általában ő készítette a jó alaprajzi beosztást, amihez Foerk alkalmazkodva találóan rajzolta meg a homlokzatokat. SÁNDY 2005. i. m. 88–89. 208, 235, 237–239; SISA József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora*. Budapest, Vince, 2007. 45, 75, 270–271.

Az épület kétarcú, „titokzatos tündéri várkastély” – amint fogalmazott Fábíán Gáspár. Formatermékeit tekintve valóban tradicionális-konzervatív vonásokat mutat, kivéve a visszaugratott tetőemelet alkalmazását, mely az amerikai magasházak „set back” tömeg- és sziluettképzésére emlékeztet. Szerkezetileg azonban teljesen modern; vasbeton pillérváz, a mennyezetek Hennebique-rendszerű vasbeton födémei, kis részben pedig Pfeifer-födémek.⁴⁶ Ennek a modern szerkezeti rendszernek koherens alkalmazása tette lehetővé a tervező számára – aki 1914-től a Műegyetem II. számú Épületszerkezettani Tanszékének tanára volt – a sok szempontú funkcionális igények kielégítését.⁴⁷ Az úgynevezett Pfeiffer téglafödémekben való alkalmazására azért került sor, mert Sándy a pályaterven a segédterületi lakásokat 80 cm-rel a járdaszint alatt helyezte el, de a bizottság 90 cm-es emelést írt elő számára, változatlan, 23,5 méteres főpárkánymagasság mellett. Ezért választotta Sándy ezt a kisebb méretű födémteglát.⁴⁸

Sándy nem sokkal a Postapalota elkészülte után summázta szakmai krédóját, leszűrte és összefoglalta építészeti működésének addigi tapasztalatait. „Építkezéseim legnagyobb részénél oly feladatok elé lettem állítva, melyek megvalósításakor csak nagyon szerény és korlátozott anyagi eszközök állottak rendelkezésemre, de ezek a feladatok ösztönöztek arra, hogy a szolidaritás és építészeti tisztesség szem előtt tartása mellett tanulmány tárgyává tegyek minden újabb építési anyagot és szerkezetet, és magam is törekedjek, új különleges építési szerkezeti megoldásokra, melyekkel elértem a kitűzött célt és műveim amellyel, hogy beosztás és szerkezeti szempontból megállják helyüket, kiválnak előállítási költségeik csekély voltaival. Épületeimnél a téglafödém- és kőarchitektúrát alkalmaztam előszeretettel, a magyarországi műemlékek tanulmányozott motívumok felhasználásával és továbbfejlesztésével.”⁴⁹ Sándy épületének kortársi fogadtatása nem volt egyértelműen pozitív. A budai telefonközpont építése címmel a *Megfagyott Muzsikusból*, az építészhallgatók lapjában megjelent karikatúra meglehetősen szarkasztikusan ábrázolja Sándyt, amint Richter-kockákból építkezik (8. kép).⁵⁰ Egykori tanítványa, majd műegyetemi kollégája, Kiss Tibor is így emlékezett vissza: „Sándy furcsa ember volt [...] rengeteg református templomot tervezett Richter építőkocka-stílusában. A költségvetéseket maga gépelte. Nem is volt hiba benne, meg az épületeken sem, nekünk azonban nem

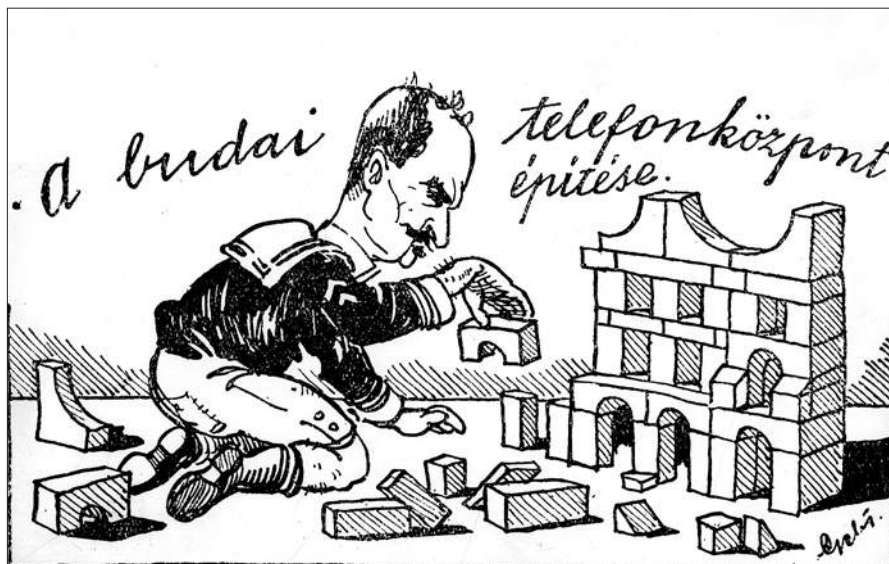
⁴⁶ François Hennebique 1892-ben szabadalmaztatta szerkezeti rendszerét, mely hengeres keresztmetszetű, hajlítható és összekapcsolható acélbetétek és kengyelezés alkalmazásával oldotta meg a vasbeton szerkezetek egyik problémáját, a csomópontok kialakítását; ennek továbbfejlesztésével alkotta meg Le Corbusier a Dominó szisztémát (1914–1915). William J. R. CURTIS: *Modern architecture since 1900*. London, Phaidon, 1996. 46, 85; P. GÖSSEL–G. LEUTHÄUSER: *Architecture in the Twentieth Century*. Cologne, Benedikt Taschen, 1991. 105–108. Hennebique szabadalmát Magyarországon 1900-tól Zielinszky Szilárd képviselte. Az Hennebique-rendszerre lásd MÜLLER Félix: *Vasbetonszerkezetek a magasépítészetben*. Budapest, Stampfel, 1912. (Tudományos zsebkönyvtár 224–225.) 97–98. A sűrűbordás szilárd béléstesttel készült Pfeifer-födémre lásd MÖLLER Károly: *Építési zsebkönyv*. I. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943. 579–580.

⁴⁷ *Magyar Építőművészet*, XXVI. 1926. 11–12. 3–13. A postától nem volt idegen a modern épületszerkezetek alkalmazása. Vö. BIERBAUER Virgil: *Modern építészeti törekvések*. In: *Technikai fejlődésünk története 1867–1928*. Budapest, Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, 1928. 545. Bierbauer István: *a posta javítóműhely garázsa (1923–1928)*; Barát Béla–Novák Ede: *a posta anyagraktára (1914, 1924–1925)*.

⁴⁸ PoM, M. Kir. Postaházak Építési Bizottsága jegyzőkönyvei. D.29 P/7 doboz 20. jegyzőkönyv, 1923. július 24. Ezen az ülésen döntöttek az egész udvar alapcincézéséről.

⁴⁹ Vö. *Az 50 éves Vállalkozók Lapja Jubileumi Albuma, 1879–1929. A magyar építőművészet és építőipar 50 éve*. Szerk. LAKATOS Mihály–MÉSZÁROS L. Edgár–ÓRIÁS Zoltán. H. n., Vállalkozók Lapja, é. n. 231. A pártázatok építészettörténeti előzményeihez lásd LECHNER Jenő: *Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi reneszánsz építésről*. I–II–III. *Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye*, 47. 1913. 397–415, 421–433, 441–455; LECHNER Jenő: *A pártázatos reneszánsz építés eredetéről* I–II. *Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye*, 49. 1915. 189–196, 197–205.

⁵⁰ *Megfagyott Muzsikusból*. A Királyi József Műegyetem építész hallgatóinak kiadványa. Szerk. JOST Ferenc. XIII. 1924. 28.

8. kép. Sándy Gyula karikatúrája a *Megfagyott Muzikusban*, 1927

tetszett. Mondta is egyszer a Krisztina körúti Postapalotával kapcsolatban: Nem értem, miért nem tetszik a közönségnek ez az épület, pedig még ma is olyan, mintha most épült volna!”⁵¹

Elkészülte után a II. világháborúig az épületet csak kisebb átalakítások érték. A Krisztina körút–Vérmező út sarkára 1928-ban dohányáruda, mellé 1930-ban olajkapcsoló állomás épült.⁵² Az épület első átalakítására a háborús helyzet miatt kényszerültek. A Báthory és Klenovits cég 1939-ben a déli szárny pincéjében óvóhelyet alakított ki.⁵³ A Posta Vezérigazgatóság 7. ügyosztályának tervei alapján 1943-ban a Várfok utcai saroktorony bejáratát átépítették, a következő évben pedig a 8. emeleten a nagyteremben házi színpadot alakítottak ki.⁵⁴

A korabeli beszámolók szerint a főváros hét automata telefonközpontja közül az ostrom következtében legrosszabbul a krisztinavárosi járt, teljesen megsemmisült. A németek elrabolták a postabélyegek és postai értékcikkek itt őrzött tömegét, majd a helyet fellocsolták benzinnel, a „budai postavezérigazgatóság épület helyén egy teljesen kiégett, pusztta, csonka, kormos falú rom fogadja az érdeklődőt”.⁵⁵ A több belövést kapott épület szerkezetileg azonban jól bírta az ostromot, Sándy alig titkolt büszkeséggel utalt rá visszaemlékezésében, hogy az épület „ma is teljes frissességgel szilárdan áll”.⁵⁶ Az épület helyreállítási terveit nem ismerjük, de 1947-ben már az újjáépített telefonközpontról, a következő évben pedig a helyreállított épületről közölt fotót a korabeli sajtó.⁵⁷

⁵¹ Kiss Tibor: *Befejezetlen önéletrajz*. Szerk. APÁTI NAGY Mariann. Budapest, HAP Galéria, 2007. (HAP Könyvek) 98–99.

⁵² BFL, XV.17.d.329 – Építési ügyosztályok tervtára. Hrsz. 6801, a dohányárudát 74911/1928–III. számon, az olajkapcsolót 34400/1930–III. számon engedélyezték.

⁵³ BFL, XV.17.d.329 – Építési ügyosztályok tervtára. Hrsz. 6801.

⁵⁴ BFL, XV.17.d.329 – Építési ügyosztályok tervtára. Hrsz. 6801. A bejárat átépítését 32676/1943–III. számon engedélyezték.

⁵⁵ HÁMORY Zoltán: A szétrombolt posta. (A német pusztítás nyomában.) *Demokrácia*, I. 1945. 5. 4. A pusztítás tényleges mértékéről csak az első emelet szintjéig maradt fenn a kárstatisztika. Az alagsorban 8 ezer, a földszinten 23 ezer, az első emeleten 127811 pengőt tett ki a kár. BFL, IV. 1419. A budapesti háborús kárstatisztika felvételi és feldolgozási iratai / Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai.

⁵⁶ SANDY 2005. i. m. 53.

⁵⁷ *Budapest*, III. 1947. 4–5. 128; *Új Idők*, LIV. 1948. 243.

A garázs melletti műhely épületét a Postai Tervező Iroda 1951-ben készült tervei alapján bölcsődévé alakították át.⁵⁸ Az épület 1956-ban a Széna téri harcok során ismét megsérült. A sérülésekről csak fényképfelvételek állnak rendelkezésünkre, ennek alapján azt mondhatjuk, hogy kevésbé sérült, mint a világháború idején. A helyreállítás terveit és pontos idejét nem ismerjük, de 1959-ből már rendelkezünk olyan felvétellel, melyen a helyreállított épület látszik. Az épület belső tereit az azóta eltelt fél évszázad során számos alkalommal átalakították, de ezek szintén nincsenek dokumentálva. A homlokzatot érintő leglényegesebb változást, a Várfok utcai bejárat megszüntetésének időpontját sem ismerjük. Az épület homlokzatait utoljára 1985-ben újították fel, ezzel kapcsolatban ismert a Budapesti Műemléki Felügyelőség állásfoglalása, mely a homlokzatok felújításánál a műemléki elvek betartásának szükségességét hangsúlyozza, az épület városképi jelentősége miatt.⁵⁹ A saroktorony sgraffittós-koronás címerét ennek ellenére – nyilván még politikai okok miatt, bár Pusztai László, a Magyar Építészeti Múzeum igazgatója szorgalmazta – nem állították helyre. Ekkor bontották el a Krisztina körút sarkán lévő dohányboltot, és a kerítést az eredeti formájára rekonstruálták.

Az 1980-as években először a szakma historizmussal kapcsolatos vélekedése változott meg, majd a rendszerváltás után a műemlékvédelem figyelme is kiterjedt a 20. század építészeti öröksége irányába. Az épület védetté nyilvánításában a főváros volt a kezdeményező. A főváros városképe és történelme szempontjából meghatározó épített környezet védelméről szóló 54/1993. (1994. II. 1.) önkormányzati rendelet első alkalommal elfogadott mellékletében, Budapest helyi védettségű értékeinek jegyzékében már szerepelt.⁶⁰ Az azóta többször módosított rendelet mellékletében változatlanul megtalálható.

Az országos műemlékvédelem figyelmét az épület privatizációjának felmerülése és ebből következően a funkcióváltásból adódó átépítés keltette fel. A KÖH-től Sipos Enikő építész kapott megbízást a védetté nyilvánítási javaslat elkészítésére 2007-ben. A javaslat szerint védetté nyilvánítása a környezet történeti arculatának megóvása érdekében elengedhetetlen fontosságú, mert a Moszkva tér karakterét meghatározó kilencszintes, belső udvaros Postapalota az egyik legnagyobb szabású postaépület, mely a szűkös költségvetés ellenére mind homlokzatai kialakításában, mind a részletformák alkalmazásában egyedi. Értékei közül kiemelte az észak-magyarországi pártázatos reneszánsz hatását tükröző mozgalmas attika falazatokat, a magyaros sgraffittódíszítést, a fölépcsőház páternoszterének liftházát, a lépcsőházak korlátait, a növényi ornamentikával és kovácsoltvas kilincsekkel díszített mives tölgyfa kapukat. A védetté nyilvánítási eljárás 2008. február 1-jén az ideiglenes műemléki védelemmel kezdődött, majd 2009. március 6-án nyilvánították védetté.⁶¹

⁵⁸ BFL, XV.17.d.329 – Építési ügyosztályok tervtára. Hrsz. 6801.

⁵⁹ BFL, XV.17.e.306 – Budapesti Műemléki Felügyelőség iratai, 195. doboz.

⁶⁰ *Fővárosi Közlöny*, XLIV. 1994. február 1. 17.

⁶¹ Ideiglenes védelem: 460/1593/1/2008 számú Kulturális Örökségvédelmi Hivatal határozata. Végleges védelem: 9/2009. (III. 6.) OKM rendelet 77. §.

Zoltán Fehérvári–Endre Prakfalvi

The Post Palace in Buda

According to Gyula Sándy's (1868–1953) memoir, the Post Palace built in the 1920s "was probably my largest scale construction work". In 1923 the Post announced a competition for the design of the office headquarters, telegraph and telephone exchange No. 3 to be erected on the empty building site of Krisztina körút [Krisztina Ring Road]. The Post, as client because of the future building's position in urban structure and townscape, insisted on an impressive external appearance. Yet for the design of the interior and the structure this need was less acute as the technical functions were more important. Due to this, remarkable highlights of technological modernisation can be seen inside, so the building's main characteristic is duality. The jury chose Sándy's entry because in his project functions and purposes appeared in artistically harmonious unity. The construction started with the wings of the telephone exchange. The laying of the foundation for the post office started later, when the telephone exchange had been finished. The building was introduced to the professionals by the architect in 1925. The forms he used indeed show traditional-conservative features except setting it back, which suggests lessons he learned from the "set back" volume and the silhouette composition of American skyscraper. The structure is totally modern, it is made of reinforced concrete pillars and the ceiling is constructed from reinforced concrete slabs made in Hennebique-system and partly Pfeifer slabs. The building's contemporary reception was not univocally positive. A caricature published in a students' comic paper portrays Sándy as a young boy constructing from Richter cubes.

Lantos Edit

Templom, idegenforgalmi érdekesség, bunker?

Hollóháza templomának építés- és fogadtatástörténete 1959–1967¹

1959. április 17-én Hollóházán a helyi tanács, az Építésügyi Minisztérium (ÉM), a megyei egyházügyi főelőadó, a porcelángyár és az érsekség képviselőinek jelenlétében felvettek egy jegyzőkönyvet² az új templom megépítésének szükségességéről. Mint korábban már többször hangsúlyoztam,³ a közvélekedéssel ellentétben igenis épülhettek és épültek is templomok Magyarországon 1945 és 1989 közt. Hollóháza története mégis kiemelkedő jelentőségű.

Ezen időszak (nemzetközileg is) legismertebb templomának első kritikájában Szrogh György frissnek és tisztának nevezi az épületet.⁴ Korabeli értékelését jól mutatja, hogy már Merényi Ferenc is megemlíti 1968-as építéstörténetében a „néhány [valójában kettő – L. E.] – avatott kézzel készült – kis templom” közt.⁵ De ott van az 1945–1970 közti időszak fontos épületeit bemutató kötetben is mint „mai építészetünk legértékesebb példája”.⁶ Ebből az időszakból szinte egyetlen templomként került bele az 1978-as *Modern Építészeti Lexikonba*,⁷ de Rév Ilona és Prakfalvi Endre is kiemelik a korszakról írva.⁸ Míg

*Lantos Edit művészettörténész doktorandusz,
ELTE Művészettörténet Doktori Iskola,
könyvtáros, MTA-KIK MTMT
Kutatási területe: 1945 utáni építészet
történeti és módszertani kérdései
E-mail: lantos.edit@hotmail.com*

*Edit Lantos art historian, student of the
Doctoral School of ELTE, librarian, Library and
Information Centre of the HAS, MTMT
Areas of research: historical and methodical
questions of the post-war period's
architecture
Email: lantos.edit@hotmail.com*

¹ Tanulmányom két korábbi konferencia-előadásom további kutatásokkal bővített változata: Hollóháza. A templom, aminek építéséhez 250.000 forintot utaltatott ki Apró Antal az építésügyi miniszterrel. *Az identitások korlátai. Kollektív traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől 1990-ig. A PPKE BTK Szociológiai Intézete, a Miskolci Jelenkortörténeti Műhely (ME, BTK) konferenciája*, Piliscsaba, 2010. május 14–15.; A „megbolygatott méhkas”, az „idegenforgalmi érdekesség”, a „védő üvegszekrény” és a „nagyon szép” templom esete. Hollóháza, Szent László-templom, 1967. *Identitás-kreációk a művészetben. Az ELTE BTK Művészettörténeti Doktori Iskolájának doktorandusz konferenciája*, Budapest, 2012. április 25.

² Egri Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban EFL), Kassa 1965. 1–500. doboz, Hollóháza köteg.

³ LANTOS Edit: Három-négy egyszerű paszteltszín: a II. Vatikáni Zsinat rendelkezéseinek hatása a templomokra és a templomokra járókra. *Utóirat: A Régi-Új Magyar Építőművészet Melléklete*. 2008. 5. 42–46.; Uő: 1958 és a templomépítés divatja. In: *A politikai diktatúra társadalmiasítása: Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Szerk. Ö. KOVÁCS József-KUNT Gergely. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2009. (A jelenkortörténet útjai 3.) 31–43.; LANTOS Edit: Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945 után: az 1945 és 1957 közti időszak. *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2009. 2. 223–244.

⁴ SZROGH György: Templom, Hollóháza. *Magyar Építőművészet*, 1968. 6. 36–41.

⁵ MERÉNYI Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967*. Budapest, Műszaki, 1968. 140; kép, alaprajz: 139.

⁶ NAGY Elemér: R. k. templom Hollóháza. In: *Magyar építészet 1945–70*. Szerk. SZENDRŐI Jenő. Budapest, Corvina, 1972. 150.

⁷ KUBINSZKY Mihály: Csaba László. In: *Modern Építészeti Lexikon*. Szerk. KUBINSZKY Mihály. Budapest, Műszaki, 1978. 59–60: 60. A már akkor is ismerhető templomok közül nincs a kötetben sem Árkay Bertalan taksonyi (1958), sem Szabó István budapest–farkasréti temploma (1975).

⁸ RÉV Ilona: Szent László római katolikus templom, 1967. In: Uő: *Templomépítészetünk ma*. Budapest, Corvina, 1987. 46–51;

Rév az építészet konzervatív és praticista felfogása elleni felkiáltójelként értékeli, Prakfalvi a zsinati megújulás hatását emeli ki. Leírásaik (ahogy Szrogh-é és Bonta Jánosé is) hangsúlyozzák a síkokból építkező, sztereometrikus tömegeket, és azt, ahogy az absztrakt geometrikus elemek kontrasztot képeznek a szelíd, lankás tájjal.⁹ Cséfalvay Pál híressé válnak, Farkas Attila fordulópontnak és meghatározó jelentőségűnek, Harsányi István példaértékűnek nevezi.¹⁰

1. kép. Hollóháza, Szent László-templom,
nézet az utca felől

2. kép. Hollóháza, Szent László-templom,
a homlokzat feltárulása

A magyar és egyetemes építészettörténetben betöltött jelentőségét azonban jobban mutatja, hogy nemcsak az *Építészeti Kalauz*ba került be, hanem az angol-német nyelvű *Architectural Guide to Christian Sacred Building in Europe since 1950* című kötetbe is:¹¹ az ilyen ismeretter-

PRAKFALVI Endre: A 20. század második felének építésze. In: BEKE László (et al.): *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Budapest, Corvina, 2002. 255–301; PRAKFALVI Endre: A hatvanas évek építészetéről. In: A „hatvanas évek” emlékezete. Szerk. RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. I. 474–505. (Mivel a két Prakfalvi-szöveg gyakorlatilag megegyezik, a továbbiakban csak a 2002-esre hivatkozom.)

⁹ RÉV 1987. i. m. 47; PRAKFALVI 2002. i. m. 270; SZROGH 1966. i. m. 40; BONTA János: *A magyar építészet egy kortárs szemével 1945–1960*. Budapest, Terc, 2008. 367.

¹⁰ CSÉFALVAY Pál: Egyházi építészet. In: *Magyar Katolikus Almanach II. A magyar katolikus egyház élete 1945–85*. Szerk. TURÁNYI László. Budapest, Szent István Társulat, 1988. 461–463; 462; FARKAS Attila: Régit és újat hozz elő. A hazai szakrális építészet fél évszázada. *Magyar Építőművészet*, 1991. 4. 2–3; 2; HARSÁNYI István: Katolikus templomok tervezése. *Műszaki Tervezés*, 34. 1994. 4. (Templomépítészet tematikus szám) 3–13; 3.

¹¹ *Építészeti Kalauz. Magyarország (vidéki) építésze. (Provincial Architectural Guide. 20th Century)*. Szerk. LŐRINCZI Zsuzsanna. 2. jav. kiadás. Budapest, 6 BT, 2003. 71; Wolfgang Jean STOCK: *Architectural Guide to Christian Sacred Buildings in Europe since 1950*. London, Prestel, 2004. 313.

jesztő megjelenések ugyanis már az egyes épületekkel kapcsolatosan létrejött szakmai, kulturális konszenzus meglétét mutatják.¹² A *Kalauz* a templom egyszerű, tiszta és logikus szerkesztettségét emeli ki. W. J. Stock az épület kimagasló jelentőségét hangsúlyozza a magyar építészetben, s leírásában kitér a sztereometrikus formákra és a lépcsőzetesen komponált sátozott szerű kialakításra. A legújabb szakirodalom szintén a formai bravúr alapján értékeli ezt a templomot.¹³

Építéstörténet

1959 áprilisában tehát minden érintett jelenlétében született döntés a templomépítésről. Az év januárjában Simó József, a Finomkerámia Ipari Igazgatóság vezetője megkereste az Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH) azzal, hogy a gyár fejlesztése megköveteli a területén lévő 1912-es¹⁴ templomépület lebontását. Tudomása szerint az egyházközség is szívesen venné, ha új templom épülne, ami közelebb van a falu központjához. Februárban dr. Brezanóczy Pál egri káptalani helynök levélben tájékoztatta Malinóczy József lelkészt arról, hogy 200 ezer forint államsegélyt kapnak az új templom megépítéséhez. A márciusban kiszálló hivatalnok azonban semmit sem tudott erről a pénzről, még azt sem, hogy vajon ez az ÁEH-tól érkező összeg, amihez az állam még hozzátesz, vagy az építkezésre szánt teljes állami támogatás. Az említett áprilisi megállapodás viszont már az eredeti templom 1960. október 1-i átadásáról és az ÉM Beruházási Osztályának 250 ezer forintos támogatásáról szólt, valamint arról, hogy az Építésügyi Minisztérium abban is segít, hogy a szükséges anyagkiutalások időben megérkezzenek.¹⁵ A jegyzőkönyvből az is kiderült, hogy az „ügy fontosságára tekintettel, hogy az új területen mielőbb felépülhessen a templom [sic!] Apró Antal elvtárs 250.000 Ft-t utaltatott ki az Építésügyi miniszterrel.”¹⁶ Noha másutt nem találtam nyomát Apró Antal eme jó cselekedetének, biztosan volt ilyen beavatkozás, hiszen Simó József két évvel később is hivatkozott erre: „Amikor a Hollóházi Porcelángyár teljes rekonstrukcióját elhatároztuk (3 évvel ezelőtt), közvetlenül Apró elvtárhoz fordultam segítségért, és ekkor engedélyezte Apró elvtárs, hogy 300.000 Ft-ot, mint kártalanítást kifizessünk.”¹⁷ Sőt 1965-ben Madai András, az ÁEH osztályvezetője is megemlíti ezt az építési engedély kiadása kapcsán: „Lehetővé kell tenni új kápolna építését. A fenti elképzelés már régi keletű, annak idején Apró elvtárs a Minisztertanács elnöke, mikor Hollóházán járt ígéretet tett az üzem vezetőjének, hogy állami támogatást kapnak ahhoz, hogy a római katolikus egyház az üzem területén kívül a jelenlegi istentiszteleti helyiség helyett kápolnát építhessenek. [sic!] Akkor 400.000 Ft kiutalásáról volt szó.”¹⁸ A kutatásom során fellelt iratok egyelőre pusztán annyit bizonyítanak, hogy létezett ez a gyakorlat: Apró Antal, az országot járván, találkozott

¹² A templomra vonatkozó teljes szakirodalom elemzését az 1945 utáni római katolikus templomépítésről szóló PhD dolgozatomban végzem el.

¹³ Sz. n.: Római katolikus templom 1966–1967. *Magyar Építőművészet*, 1995. 3. 54; Sz. n. [Kovács Dániel]: Csaba László – Szent László római katolikus templom, Hollóháza. In: *A mindenség modellje*. Szerk. WESSELÉNYI-GARAY Andor. 2. bőv. kiadás. Debrecen, MODEM, 2010. 62–65; Kovács Vilmos: Hollóháza, Szent László templom (1964–1967) Csaba László. *Metszet*, 2010. 5. 25.

¹⁴ Gr. Károlyi László az akkor még templomtalan egyházközségnek a Török-patak és a gyár gazdasági épületei közti területre építette fel a templomot úgy, hogy bejárata a patak és a gyár felől is volt. A munkások így a reggeli miséről egyenesen mehettek dolgozni. SIMKÓ József: *Hollóháza múltja és jelene*. Hollóháza, Önkormányzat, 1999. 68.

¹⁵ EFL, id. hely.

¹⁶ Idézetek uo.

¹⁷ Simó József levele (59/fk/1961) az ÁEH elnökhelyettesének (1961. 11. 13.) MNL OL XIX-A-21-b. 32. doboz.

¹⁸ MNL OL XIX-A-21-b. 100. doboz.

a települések képviselőivel, meghallgatta panaszait, s hazatérve sietett is orvosolni ezeket. 1958-ban fóti látogatása után azt kérte Trautmann Rezső építésügyi minisztertől, hogy vizsgálta át a terveket, mert néhány épület rossz helyen van. Szegedről hazatérve (ugyancsak tőle) azt kérte, hogy minél hamarabb készüljenek el a szegedi városháza és pártház tervei, mert ezekre szükség van a város megyeszékhellyé tételéhez.¹⁹ A kiragadott példák alapján így történhetett Hollóháza esetében is, bár mint láttuk, az sem vehető teljesen biztosra, hogy az utasítás írásbeli formát is öltött, és az összeg nagysága is bizonytalan.

3. kép. Hollóháza, Szent László-templom,
szentély a hajó felől

4. kép. Hollóháza, Szent László-templom,
a templom a szentély felől

Simó József 1961-es levelében sürgette az építkezést, és úgy tudta, a késlekedés oka az, hogy az egri és a miskolci egyházügyi megbízott elvtársak valamilyen oknál fogva nem jutottak közös nevezőre. Bár az ÁEH (Miklós Imre) már hajlott arra, hogy megadja az engedélyt, és kiutalták volna az építési telket is, de ekkor – legalábbis egy, az ÁEH-ban született feljegyzés szerint – már az egyházközség követelt túl nagy (4,5 holdas) telket a tulajdonukban lévő 600 négyszögöles helyett.²⁰ 1963-ban egy egyházközségi képviselő-testületi jegyzőkönyv még mindig arról szólt, hogy a telekkérdés ugyanúgy nincs megoldva, mint a megfelelő finanszírozás.²¹ További bonyodalmat okozott az a kérdés, hogy ki építse meg a templomhoz vezető

¹⁹ Apró Antal levelei Trautmann Rezsőnek: Fótról: 1958. 05. 08., Szegedről 1958. 10. 20. MNL OL XIX-A-2-gg 58. doboz.

²⁰ Herling Jakab Miklós Imrének készített feljegyzése (1961. 11. 22.) MNL OL XIX-A-21-b. 32. doboz. A helyzetet az is bonyolította, hogy az állam már az első megállapodásban is követelte a kiutalt telekért cserébe az egyházközség egyéb helyi földtulajdonait (például a plébánia telkét, illetve a kántor, plébános és harangozó háztáji területeit). Majd felmerült, hogy telektulajdon helyett ezen területek egyikén épüljön a templom.

²¹ „Mivel a község lakói részben a gyárnak munkásai is, a képviselőtestület elvárja, hogy az új templom építésével kapcsolatban megfelelő állami megváltási díjban részesüljön, mert az üzenetszerűen említett 250.000 Ft. nem fedezné a szük-

utat és szükséges hidat. Ám 1964 januárjában egy újabb jegyzőkönyvből már arról értesülünk, hogy a községi tanács az egyházközség és az Iparterv képviselőivel (köztük Csaba Lászlóval) együtt megtekintette az állam által kiutalt területet, „amelyen a Porcelángyárból kitelepítendő templom felépíthető. Az Iparterv a megbízás alapján a kijelölt összeg keretében megtervezi az új templomot és annak kiegészítésére különállóan a hozzájáró utat is. Ennek megépítéséről azonban a helyi szervek különállóan [sic!] gondoskodnak.” Erről a találkozóról az új – immáron harmadik – plébános, Scheuermann Károly úgy számolt be, hogy bár a bekötőút és a híd még mindig vita tárgya volt, illetve a lelkeszlak kérdése is „külön tárgyalás témája [...] a templom felépítése teljes egészében a Porcelángyár gondja, 500.000 Ft értékben.”²²

A templom terveztetésére 1959 februárjában már utalt az akkori plébános, majd még az év szeptemberében Brezanóczy Pál Árkay Bertalant ajánlotta az egyházközség figyelmébe.²³ Ám végül „véletlenül” a cserépváraljai templommal magát „kompromittált” Csaba László lett a tervek elkészítője.²⁴

Fogadtatástörténet

Februárban már készen is volt a terv, amit Brezanóczy az alábbi kommentárral küldött meg Scheuermann Károlynak: „Megtekintettem a templomtervet és igen érdekesnek, kiemelkedően újszerűnek találtam, melyhez majd hozzá kell szoknunk. Véleményem szerint a híveknél jelentkező esetleges idegenkedés is eloszlatható léssen kellő felvilágosítás után.”²⁵ Az Iparterv 1964 február 28-án közölte hivatalos formában Brezanóczyval, hogy a hollóházi templomot a bemutatott terveknek és modellnek megfelelően fogják megtervezni, hogy a felépítést teljes egészében a gyár végzi, és azt is, hogy megtervezik a tereprendezést, útépítést és parkosítást, de ezeket már az egyházközségnek kell kiviteleznie. Brezanóczy válaszában kijelentette: „tudomásul veszem, és egyházhatóságunk részéről elfogadom a bemutatott új hollóházi kápolna terveit”,²⁶ és megismételte a hivatalos tényeket, köztük azt is, hogy az egyházhatóság feladata az ÁEH-tól elvi engedélyt kérni az építkezéshez. Ez azt mutatja, hogy minden állami intézkedés ellenére – tehát még államérdek esetén is – meg kellett kérni az ÁEH jóváhagyását, s az építési engedélyt csak ezután adhatta ki az illetékes építésügyi hatóság. Ez végül egy évvel később, 1965. február 15-én történt meg.²⁷

ségesen 26x9 négyzetméternyi templom építésének felét sem. Így a hiányzó fedezetről az egyházközség gondoskodni semmiképpen nem tudna a kívánatos 1 évi záros határidőn belül. Ezért kérné az egyházközség ezen összeg kétszeresét, mint minimális megváltási díjat, illetve állami hozzájárulást.” Jegyzőkönyv (1963. 03. 01.) EFL, id. hely.

²² Jegyzőkönyv és a plébános levele Brezanóczy Pálnak (1964. 01. 08.) EFL, id. hely.

²³ Brezanóczy Pál levele az akkori plébánosnak, Makranczi Gézának (1959. 09. 18. után) EFL, id. hely.

²⁴ Mindkét idézett kifejezés Csaba László megfogalmazása. LUKÁCS László: A Vigilia beszélgetése Csaba László építésszel. *Vigilia*, 1989. 1. 49–59: 51; CSABA László: Az „első” templom. *Műszaki Tervezés*, 34. 1994. 4. 38–39: 39; Uő: Rendhagyó – de nagyon igaz és őszinte – önéletrajz (az 1990. esztendő eseményeinek hatása alatt). In: *Csaba László 1924–1995*. Szerk. HAP Galéria. Budapest, HAP Galéria, 2005. 7–16: 13.

²⁵ Brezanóczy Pál levele (1347/1964) Scheuermann Károlynak (1964. 02. 06.) EFL, id. hely.

²⁶ Takács Gyula igazgató levele (törzsszám: 27-3314/1.) Brezanóczy Pálnak, és Brezanóczy válaszevele (301/1964. dátum nélkül) EFL, id. hely.

²⁷ Prantner József levele (30.459/1965. 1965. 02. 15.). Az egyéves elakadás konkrét oka eddig nem derült ki, csak annyit tudunk, hogy az egri egyházhatóság több levelet írt az ÁEH megyei és fővárosi illetékeseinek, amiben az ügy történetét ismételve kéri az engedélyezést. Turtsányi Ambrus delegatus apacialis levele (467/1964.) Polonkay Imre BAZ megyei egyházügyi főelőadónak (1967. 07. 04.) EFL, id. hely; Brezanóczy Pál levele (138/1965) Prantner Józsefnek, az ÁEH elnökének (1964. 01. 29.) MNL OL XIX-A-21-b. 100. doboz.

Van azonban az Egri Főegyházmegyei Levéltár anyagában néhány olyan levél is, amelyik nem a hivatalos oldalról közelítette meg az építkezést. A február végi megállapodás után tíz nappal írta a plébános Brezanóczynak a következőket: „Főtisztelendő Kormányzó Úr! Hollóháza, egy hét óta megbolygatott méhkas... Amilyen sóvárgó szívvel várta a falu álma teljesülését, olyan apátiába esett most... Nemcsak a szokatlan templom-forma váltotta ki bennük ezt az idegenkedést, hanem az a tény is, meg kell válniuk mindentől, mihez szívük évtizedek óta hozzánőtt... Impresszióm, nagy nehezen rájuk lehet obtruálni ezt a tervrajzot, de elgondolkoztató célszerű-e? [...] Elkeseredett beszédtema a munkahelyeken – erdőben, gyárban egyaránt: nekünk nem idegenforgalmi érdekesség kell, hanem meleg, meghitt Isten-háza.”²⁸

Mivel Csaba László Hollóháza kapcsán több helyütt is kitér erre az elutasításra,²⁹ érdemes alaposabban megvizsgálni, hogy mi történt valójában. Legrészletesebb beszámolójában Csaba két levélre hivatkozik. Az egyik a plébánosé, aki miután „megkapta a fotókat, kiakasztotta a templomban, majd a hozzászólások alapján kaptam tőle levelet. Röviden azt tartalmazta: szálljak le az olümposzi magasságból, és az ő egyszerű falusi népének egy egyszerű kis barokk templomocskát tervezzek, mert azt megértik. Ezt nem, ez ellen tiltakoznak.”³⁰

A másik levél írója Brezanóczy, akitől „a mai napig őrzök egy levelet a hollóházi templommal kapcsolatban. [...] röviden, tömören ezt írta: A tervemmel mindenben egyetért, jóváhagyja.”³¹ De mellékelten elküldi Somogyi, győri egyházi művészettörténész szakértő véleményét a templomtervről. A szakvéleményt kéri vissza, csak miheztartás végett küldte. A szakvéleményben rögzítették, hogy tehetséges építész vagyok, de: ennél szörnyűbb tervet még nem láttak. Csak az üvegbúrát kell ráhelyezni, hogy megóvja az időjárás viszontagságaitól.”³²

Ám nézzük csak meg, hogy mit írt valójában Somogyi Antal, aki a háború előtt maga is lelkesen küzdött az egyházművészet megújulásáért.³³ Hogy hangzott szó szerint az, amit Csaba ekkora értetlenségként interpretált?

„A terv az első pillanatban elárulja, hogy készítője az absztrakt formák tisztázásával keresi az építészeti hatást és négy elemből állítja össze az aránylag nem nagy volument jelentő létesítmény akkordját. A főhomlokzat a hajó és a harangláb szögének egymás mellé állításával adja az alapotívumot, amelyet a szentély és sekrestye fordított sorrendben és csökkentett magassággal megismétel. Valóban igazi építésztehetségre és kombinatív fantáziára valló szellemes megoldás! Ha csak az volna a feladat, hogy tiszta geometriai síkok, szögek és vonalak találkozásából hogyan áll össze építészet, illetőleg az építészet által kiváltott esztétikai élmény, csak gratulálni lehetne a tervezőnek. De a modern technika és formakiképzés alkalmazása a primitív falusi háztetőre már bizonyos meggondolásokat ébreszt. A kápolna oly benyomást kelt, mintha a földre helyezett háztető volna, a sekrestye pedig prэшáz vagy csőszkunyhó. Raffenált [sic!] ízlésű esztéták ezt a primitívséget s annak ellentétét a modern technikával élvezhetik, de az egyszerű nép nem bírja el azt a gondolatot, hogy padlás legyen a temploma. A másik meggondolás: a kristálytisztá forma szépségük [sic!] elvesztésének veszélye nélkül nem bír el semmi sérülést vagy lehasználódást, úgyhogy finomságának megtartásához védő üvegszekrényre volna szükség. Nem helyeselhető a főhomlokzat megoldása

²⁸ Scheuermann Károly levele Brezanóczy Pálnak (1964. 03. 09.) EFL, id. hely.

²⁹ CSABA László: A hollóházi templomról. *Magyar Építőművészet*, 1988. 3. 31–32; LUKÁCS 1989. i. m. 57.

³⁰ LUKÁCS 1989. i. m. 57; CSABA 1988. i. m. 31.

³¹ Másutt Csaba László ezt így fogalmazta meg: „Az érsek minden tiltakozás ellenére teljes egészében a terv megvalósítása mellett állt ki, mert hitt abban, hogy a terv azt az utat nyitja meg, amit a II. Vatikáni Zsinat tűzött ki célul.” CSABA 1988. i. m. 31.

³² LUKÁCS 1989. i. m. 57.

³³ Többek között: *A modern katolikus művészet*. Budapest, DOM, 1933; *Modern magyar egyházi építészet. Szépművészet*, 2. 1941. 3. 54–57.

üveggel. Nemcsak kényes volta miatt, hanem azért sem, mert oly erős világítást adna a hajónak, hogy a szentély világításának felfokozását célzó felső világítás nem érvényesülne. [...] A vasbeton úgy télen, mint nyáron életveszélyessé tenné a kápolnában való tartózkodást. [...] A tervező azzal, hogy az oldalfalakat, illetőleg tetőt hegyes szögben indítja el a talajról, becslésem szerint az amúgy sem nagy alapterületnek legalább egy harmadát felhasználhatatlanná teszi, vagyis eltékozolja egy formajáték kedvéért, a szentélyt pedig egy csúcsba tartó lyukká zsugorítja össze, melyben a gyertyafüst munkája elég rövid idő alatt elintézné a falat. [...]

5. kép. Hollóháza, Szent László-templom, a szentély oldalnézete a sekrestye felől

6. kép. Hollóháza, Szent László-templom, harangláb

Mivel a katolikus kultusz célját volna hivatva szolgálni az épület, módot kellene adnia egyházművészeti alkotások elhelyezésére, ill. létesítésére is. Itt erről szó sem lehet. De hova lehetne tenni gyóntatószéket, keresztkutat, és mint lehetne berendezni a sekrestyét? [...] Mindezek után a bemutatott tervet sem kivitelezésre, sem módosításra nem lehet ajánlani. Ez a megállapítás viszont nem lehet akadálya annak, hogy a terv szerzője új terv készítésével meg ne bízassék. Feltétlenül megállapítható tehetségétől, ha a felsorolt szempontok figyelembevételével elmélyed a feladat megoldásában, kiemelkedő minőségű alkotást lehet várni.³⁴

Mint látjuk, Somogyi Antal értékelése nem bántó volt, hanem sokkal inkább értő és érzékeny. Csupán számos, hagyományosan az építészeti minőséget meghatározó szempont (funkció, anyaghasználat, térszerkezet, alapterület, belmagasság stb.) hivatkozott bírálatában.

Ugyanebből az időszakból származik a hollóházi hívek Brezanóczyhoz írott levele is, ami az ő szemszögükből írja le a helyzetet. „Nem tudom hogy kezdjem el panaszomat. [...]

³⁴ Somogyi Antal levele Brezanóczy Pálnak (1964. 04. 08., a kísérőlevél 05. 23.) EFL, id. hely.

[A hívek] sokat imádkoztak, hogy a jóságos Isten segítsen meg egy régen kiszemelt helyre egy Templomot építeni, és íme elérkezett az idő, hogy kérésünket meghallgatta. [...] De ami az egész falut megrázta és könnybe úsztatja a szemeket, mert tőlünk senki nem kérdezte, hogy mégis milyen akarnánk? Így a mi szeretett lelkipásztorunk, akivel különben nagyon megvagyunk elégedve, bejelentette, hogy milyen formájú lesz. És a mi drága kedves templomunkból oda semmit nem viszünk át, mert az modern lesz. A nép tisztára elhalt. [...] Már azt is mondták egyes funkciók (hiszen a gyárba máshonnan is dolgoznak), hogy a templomjárók leégnek, mert már csak bunkerban fognak imádkozni. Lassan lejár az idejük.”³⁵ Hosszan és szívbe markolóan írnak, de fő érveik ugyanazok, mint Somogyi Antalnak: ez az építészeti forma idegen felhasználóinak templomképétől, alapterülete kicsi, a fényviszonyok nem kiegyensúlyozottak, az egyházművészeti alkotások mellőzése pedig alkalmatlanná teszi a vallásgyakorlásra.

Változtatás azonban nem történt. Brezanóczy májusban megerősítette hozzájárulását az Iparterv felé, a plébános levelei pedig csak a gyár eltökélt-ségéről, a megítélt építési költségek emelkedéséről, a korábbi templom salétromosodásáról és az egyházközség beletörődéséről szólnak.³⁶ Bár Csaba még úgy tudta, a helyiek botránytól sem riadtak volna vissza a felszentelésről,³⁷ 1967. június 25-én végül semmi ilyesmi nem történt.

Csaba élete egyik fő művének tartotta az épületet, amit – nem győzte később bizonygatni – idővel nagy büszkeséggel mutogattak a helybeliek is.³⁸ Az épület a formai újdonság mellett technológiai siker is volt, hiszen az állami építőipar technikai felkészültsége lehetővé tette a 20 centiméter vastag betonlemezek zsaluzását, betonozását, és a falak vízszigetelése is egy Angliából (kísérleti céllal) behozott anyagból készült.³⁹

7. kép. Hollóháza, Szent László-templom, részlet

Modern templom? Bunker?

Ez az építéstörténet nagyon komoly sikertörténet tehát. Állami beruházként, a korábban emlegetett 2–400 ezerhez képest végül egyes források⁴⁰ szerint másfél millió forintból épült fel az ország akkori legmodernebb temploma. Az ÁEH, mint láttuk, packázott kicsit, belekötött

³⁵ A levél részletét eredeti helyesírással közlöm. (Dátum nélkül), EFL, id. hely.

³⁶ Scheuermann Károly plébános levelei (39/1964, iktatószám nélkül) Brezanóczynak (1964. 05. 04, 06. 04.), Brezanóczy Pál levele (460/1964.) a Porcelángárnak (1964. 05. 06.), a képviselőtestületi rendkívüli ülés jegyzőkönyve (1964. 07. 02.) EFL, id. hely.

³⁷ CSABA 1988. i. m. 31; LUKÁCS 1989. i. m. 57.

³⁸ CSABA 1988. i. m. 32; LUKÁCS 1989. i. m. 57.

³⁹ CSABA László: Templomok és templomszerkezetek. *Magyar Építőipar*, 39. 1990. 5. 193–200.

⁴⁰ SIMKÓ 1999. i. m. 108.

ebbe-abba, húzta az időt, de végül megadta az engedélyt. Ha ma bárki elmegy Hollóházára, a képeslapokon ott az új templom, s a helyiek szívesen megmutatják a turistáknak a falu nevezetességét.

Mégis, több elgondolkodtató kérdést is felvet ez a történet. Az első: vajon tényleg átváltozhatott a helyiek akaratának semmibevétele, a legbensőbb lelki életükbe való beavatkozás és a rajtuk való gúnyolódás fájdalma büszkeséggé? Valamennyire biztosan. De hogy nem teljesen, azt a helytörténeti irodalom bizonyítja. Ugyanis képeken és szövegben is hangsúlyosabban jelenik meg a régi templom, mint az új.⁴¹

A modern építészet kutatójaként minden elismerésem Csaba László tervezői kreativitásának és Herkó Dezső statikusi munkájának. Ugyancsak elismerésem Brezanóczy Pálnak, aki a tervek jóváhagyásával a leghaladóbb egyházi elvárások megvalósulását tette lehetővé.⁴²

De építészettörténészként fel kell tennem azt a kérdést is: vajon miért gondolhatta Csaba László azt, hogy tervében figyelmen kívül hagyhatja az épületek egyik legfontosabb sajátosságát, vagyis hogy – az adott helyen – meg kell felelnie céljának? Miért gondolhatta azt mind ő maga, mind Brezanóczy Pál, hogy nem kell törődni a templom használóinak igényeivel? Nem jutott eszükbe, hogy az Istenhez fordulás áhítatában az épületek és a tárgyak hagyományosan és szándékoltan szükséges segítők? És ezt a viszonyulást a legkevésbé sem segíti elő a diktált ízlés?

Ezekre a kérdésekre persze lehet az egyik válasz az, hogy Csaba Lászlót és Brezanóczy Pált is egyéni ambíciójuk vezette, vagyis így akarták beírni nevüket a modern templomépítészet történetébe. A mai szemmel nézve antidemokratikus, a helyi közösséget és az egyes emberek privát szféráját roncsoló döntés, vagy éppen az épület alapfunkcióival szembemenő tervezés jogos felvetés lehet, mégis a történelmietlen ítélkezés hibájába ejthet. Ma már kárhoztatható lenne ebben a történetben minden döntéshozó, de látni kell azt is, hogy mindenki megtette, ami tőle telt. A beruházó pénz, az lparterv építési kapacitást, Csaba László legjobb építészeti tudását, Brezanóczy ügyintézését és támogatást adott.

Fontos észrevennünk azt is, ami ezt a jó szándékot átszínezte, ami a korszak haladó értelmiségének mozgatója volt, vagyis a modernizálásba, a fejlődésbe, a haladásba vetett hitet, amelynek oltárán a hagyomány és képviselői is könnyedén feláldozhatók. Csaba László ezt így fogalmazta meg: „Nem szabad falun sem retrográdot létrehozni. Modernet kell építeni, előremutatót, s hiszek abban, hogy ezt meg is értik falun is.”⁴³ Azóta látható, hogy a modernitás szelleme felemás eredményeket hozott, s Csaba László tévedett. Ám ennek a mai-tól eltérő mentalitásnak, és a belőle következő művészetszemléletnek vizsgálata egy későbbi dolgozat tárgya lesz.⁴⁴

⁴¹ SIMKÓ 1999. i. m.; Uő: *Hollóháza. Hollóháza község története, múltja és jelene*. Hollóháza, Önkormányzat, 2002; KOROLY József: *Hollóháza, Porcelánmúzeum*. Budapest, TKM Egyesület, 1994.

⁴² „A mi korunkban is biztosítani kell az egyházban minden nép és földrész művészeti szabadságát [...] hogy napjaink művészete, a maga remekléseivel csatlakozhassék ahhoz a kórushoz, amelyben elmúlt évszázadok kiváló művészei zengtek a katolikus hit magasztalását.” Konstitúció a szent liturgiáról, „Sacrosanctum Concilium”. VII. fejezet: A szakrális művészet és a berendezési tárgyak. 123. (A művészeti stílusok). In: *A II. Vatikáni Zsinat tanítása: a zsinati döntések magyarázata és okmányai*. Szerk. CSERHÁTI József–FABIÁN Árpád. 4., változatlan kiadás. Budapest, Szent István Társulat, 1992. [1975] 126–127.

⁴³ LUKÁCS 1989. i. m. 58.

⁴⁴ A témát – ahogyan Csaba László templomképét is – részletesen tárgyalom majd PhD dolgozatomban.

Edit Lantos

Church, tourist curiosity, bunker?*The history of the construction and reception of the church of Hollóháza
1959–1967*

The present study deals with the construction and reception of an emblematic piece of modern Hungarian church architecture. After a survey of the views in the professional literature, it follows the story of the construction of the church from the birth of the idea to its consecration, based on material found in state and church archives. Because of the expansion of the porcelain factory of Hollóháza from 1957, the demolition of the church in the area of the factory, built in 1912, became necessary. Though as early as 1959 an agreement was reached about the necessity of the erection of a new church, preparations dragged on until 1964. The reason for this was the negotiations between the authorities of the industry and the church, and coordination with the parishes and church offices about the building plot and the finances. Eventually IPATERV planning office, which was responsible for the expansion of the factory, and the porcelain factory decided to finance the whole project. An employee of IPATERV, László Csaba, who had already designed a church in the modern idiom in Cserépváralja in 1960-61, received the commission. In the design of the church of Hollóháza the abstract features of contemporary universal architecture appeared. Antal Somogyi criticised the building based on the traditional criteria of architectural quality, such as function, use of materials, spatial concept, proportions of area and height. Yet neither the expert opinion nor the parish's opposition to a structure alien to traditional forms of church building managed to achieve a change in the design. The church was consecrated on 25 June 1967. In connection with the rejection of the demands of the contemporary users, the present article raises the issue of the examination of contemporary and present-day views of modernity and artistic value.

Véri Dániel

Művészet és emlékezet

A magyar holokauszt hetvenedik évfordulója

A következő tanulmány a magyar holokauszt hetvenedik évfordulóján megvalósult művészeti kiállítások, emlékművek és projektek összehasonlító, kritikai elemzését nyújtja. Tekintettel arra, hogy csak a fontosabbnak ítélt csomópontok jelzésére nyílik tér, valamint megkönnyítendő a jövőbeli kutatásokat, a tanulmányt részletes, teljességre törekvő adattár kíséri.

A magyar holokauszt legutóbbi, kerek évfordulójához viszonyítva a 2014-es év a kiállítások, emlékművek, konferenciák és publikációk száma tekintetében ugrásszerű emelkedést mutat.¹ Ez a változás több tényezőnek tulajdonítható. 2004 elsősorban az intézményalapítás éve volt, ekkor nyílt meg – marginális földrajzi elhelyezkedése miatt vitáktól övezve – a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont, amelynek létrejötte és állandó kiállítása fontos lépés volt a holokauszt-emlékezet intézményesülésének irányában.² Az újabb évforduló kapcsán a „Civil Alap” néven kiírt, nagy összegű pályázati forrásnak köszönhetően alig volt az országban olyan múzeum és kiállítóhely, amely ne rendezett volna a holokauszthoz kapcsolódó kiállítást.³ A pályázattól függetlenül is, vagy éppen annak ellenében – a kormányzat emlékezetpolitikája elleni tiltakozás jegyében jó néhány nyertes lemondott a támogatásról – számos további program valósult meg.⁴

Véri Dániel művészettörténész,
az ELTE Művészettörténet-tudományi
Doktori Iskola doktorjelöltje
Kutatási területei: Major János (1934–2008)
művészete, neoavantgárd, a tiszaezlári vérvád
kultúrtörténete, holokauszt és művészet,
medievalism, street art
E-mail: danielveri@gmail.com
Honlap: www.elte.academia.edu/DanielVéri

Daniel Véri art historian, doctoral candidate
(Doctoral Program of the Institute
of Art History, ELTE)
Areas of research: János Major (1934–2008),
neo-avant-garde, the cultural history of the
Tiszaeszlár Blood Libel, Holocaust and the arts,
medievalism, street art
Email: danielveri@gmail.com
Website: www.elte.academia.edu/DanielVéri

Kiállítások

Annak ellenére, hogy országos szinten elsősorban a megemlékezések domináltak, a kiállítások esetében pedig a történelmi-ismeretterjesztő jelleg, sok művészeti kiállítás is megvalósult: a csatolt adattárban közel félszáz ilyen tárlat szerepel. Az országos sajtóban ezek közül érzé-

¹ Annak ellenére is így van ez, hogy nehéz megbízható számszerű összehasonlítást megkísérelni a bázist jelentő évet összegző, az itt közlőhöz hasonló adattár hiányában.

² 2014-ben az eredeti tervek szerint egy újabb, periférikus elhelyezkedésű, bizonytalan indokoltágú, szakmailag vitatott intézmény, a Sorsok Háza nyílt volna meg a Józsefvárosi pályaudvar területén. A kritikák hatására a projekt csúszik, az intézmény átadási időpontja a kézirat lezárásakor bizonytalan.

³ A támogatott pályázatok listája, valamint a támogatást visszautasító pályázók jegyzéke elérhető az emlékév hivatalos oldalán: www.holokausztemlekevev2014.kormany.hu (letöltve 2015. április 27.).

⁴ Lásd az adattárban a projekteknél: *Memento 70*.

kelhető jelenléttel csak kevés rendelkezett, a szakajtóban is csak kisebb részük szerepelt súlylyal. A sok, párhuzamos program keltette „zajban” az egyes kiállítások híre gyakran elsikkadt.

Az intézmények tekintetében elmondható, hogy szinte minden nagyobb múzeumban nyílt holokauszttal kapcsolatos – leggyakrabban történelmi vagy a szakmúzeumok profiljához illő – tárlat. A kiállítóhelyhez közel álló téma miatt nem meglepő, hogy mind a Holokauszt Emlékközpontban, mind a Magyar Zsidó Múzeumban és a vele időközben összevont Levéltárban több, szám szerint 3-3 művészeti kiállítás is létrejött. Belföldön múzeumokban, nonprofit és for-profit galériákban, közösségi házakban, kulturális intézetekben, egyházi fenntartású kiállítóhelyeken, valamint köztéren valósultak meg tárlatok. Külföldön a Balassi Intézet hálózathoz tartozó intézmények egy része rendezett az emlékével összefüggésben művészeti kiállításokat: korábbi projektek bemutatására (Brüsszel, Párizs, Tallinn) és kizárólag külföldön megvalósuló tárlatokra (Párizs, Róma) egyaránt sor került. Országon belül és kívül is volt példa néhány – kettő, vagy annál több helyszínen megvalósított – utazó kiállításra. Nagy intézményeket megszégyenítő következetessége és sokszínű kiállítási kínálata miatt ki kell emelni a 2B Galériát, amely 2014 során és 2015 elején összesen nem kevesebb, mint 7 (!), holokauszttal összefüggő kiállítást rendezett. Böröcz Lászlót, a 2B vezetőjét dicséri a *Nemzedékek és amnézia emlékezet* című projekt is, amelynek keretében előadás-sorozatra, konferenciára és kortárs művészeti kiállításra is sor került a Bálint Házban.

Áldozatok, túlélők, tanúságtétel

A kiállítások a művek és művészek tekintetében több, kronologikus csoportra oszthatók: holokauszt előtti, alatti, és közvetlenül azutáni, 1948–1989 közötti, valamint kortárs és új műveket bemutatókra. A holokausztot megelőző időszak egyrészt a magyar zsidó képzőművészek munkássága okán merült fel (Kecskemét), másrészt az oda vezető út vizsgálata miatt (*Antiszemita képeslapok*, 2B). A holokauszt előtti korszakot mutatták be az áldozati narratívára épülő, emlékkiállítás jellegű tárlatok is (Bíró József, Geréb Klára, Károly Ernő, Kellermann Emil, Király Lajos, Örkényi Strasser István, Roder Judit, Schnitzler János). Itt a művészek között az egyedüli összefüggést az jelentette, hogy zsidó származásuk miatt gyilkolták meg őket. Ezeket a kiállításokat elsősorban nem művészettörténeti kérdésfelvetés – a magyar művészet történetéből hiányzó alkotók problémaköre, vagy az életművek elmaradt recepciója – hívta létre, hanem az emlékezés igénye.⁵ Az előbbiekkal szemben Ámos Imre művei már részben magáról a vészkorszakról szólnak, elsősorban mégis a művész áldozattá válása indokolta kiállításukat. Halálának körülményei mellett valószínűleg az életmű kvalitásának köszönhető, hogy neve – Radnóti Miklós irodalomban játszott szerepéhez hasonlóan – hívószóvá vált a képzőművészet területén (például: *Ámos Imre és a 20. század*).

A holokauszt alatti és a felszabadulás utáni időszak elsősorban a szemtanúk: a háború után nagy számban megjelenő írott visszaemlékezésekkel párhuzamba állítható „tanúságtételt” jelentenek ezek a jórészt realista, elbeszélő jellegű művek. Bátki György, Holló Imre, részben Irsai István és Kádár György kiállításai sorolhatók ebbe a csoportba. Ide kapcsolható a Fekete Nagy család tárlatának Fekete Nagy Bélára vonatkozó része is, azonban nem művészeti, hanem történeti okokból, a művész embermentő tevékenysége miatt. A tanúságtétel egy mozzanatára, magára a túlélésre helyezték a hangsúlyt a megvalósult kortárs fotókiállítások:

⁵ A szakmúzeumok – nem művészeti – kiállításai is leggyakrabban az áldozati narratívát képviselték: a sport, tudomány stb. kiemelkedő, zsidó származású, meggyilkolt vagy a holokausztot túlélő alakjainak megidézésével.

a portréfelvételeken holokausztúlélőket, illetve leszármazottaikat látjuk (Aliza Auerbach, Bócsi Krisztián, Demecs Zsolt–Vámos Róbert, Róna Jutka).

Történelmi távolság: 1948–1989

Néhány meglepően korai alkotást leszámítva közvetlenül a háború után nem, csak a későbbi évtizedekben jelentek meg a narratív ábrázolástól elszakadó, a holokausztot nem elbeszélő, hanem arra és annak társadalmi kontextusára – gyakran kritikai módon – reflektáló alkotások. A 2014-es kiállítási kínálatból azonban – némiképp meglepő módon – szinte teljesen hiányzott az 1948–1989 közötti időszak. Kádár György két bemutatója és a kiadott katalógus ritka kivétel: a nyolcvanas évek végi rajzsorozat azonban itt is a korai, háborút követő műciklus mellé helyezve jelent meg. Rajta kívül Fábri Zoltán filmrendező újdonságot jelentő festményei származtak még a nyolcvanas évekből. A művek hiányának oka a korszak és a téma elégtelen művészettörténeti feldolgozottsága mellett főként abban keresendő, hogy a holokauszt első-sorban kerek évfordulók kapcsán kerül előtérbe: ilyenkor azonban a megemlékezés szándéka, valamint – ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk – az új, kortárs művek létrehozása és bemutatása iránti igény erősebb, mint a művészettörténeti feldolgozása.

Elsősorban az 1948–1989 közötti korszakkal foglalkozott, a korai, kritikai szemléletű művekre hangsúlyt fektetve a jelen sorok szerzője által rendezett *La Shoah et les arts: histoires hongroises (1945–1989)* [Holokauszt és művészet: magyar történetek (1945–1989)] című pári-

1. kép. *La Shoah et les arts: histoires hongroises (1945–1989)* [Holokauszt és művészet: magyar történetek (1945–1989)], Párizsi Magyar Intézet, enteriőr. Fotó: Berényi Márta

zsi kiállítás.⁶ A tárlat mottója Ember Mária *Hajtűkanyar* című, 1974-es könyvéből származott: „Ennek a könyvnek a tárgya nem a zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem.” A magyar történelem és a magyar művészettörténet egyik fejezeteként mutatta be a kiállítás a holokausztot és a porajmost (roma holokausztot) tematizáló műveket, hangsúlyozva a köztük kimutatható párhuzamok mellett az egyes feldolgozások, megközelítések egyéni tapasztalatok, történetek és traumák okozta különbözőségét. A koncepció cáfolni kívánta a holokausztot övező csend mítoszát,⁷ rámutatva a hivatalos emlékezetpolitika és a művészeti emlékezet alapvető különbségeire.

Rendszerváltás utáni és kortárs művek

Arányaiban a legtöbb képzőművészeti kiállítás rendszerváltás utáni, javarészt az elmúlt néhány évben, illetve kifejezetten a 2014-es évforduló kapcsán készült, kortárs műveket vonultatott fel. Az egyéni tárlatok kisebb része külföldi alkotókat mutatott be, így lehetett látni többek között Aliza Auerbach, Gisèle Celan, Michal Gavish, Ceija Stojka, valamint Roz Jacobs–Laurie Weisman műveit. Tematikailag az emlékezés helyeihez kötődött két fotókiállítás: Fejér Martin a budapesti gettó egykori falait fényképezte, míg Alpern Bernadett a zsidó közösségek elpusz-

2. kép. *Trauma–tér–terápia* (Kortárs reflexiók a pesti gettó 70. évfordulójára a Klauzál téren), enteriőr.

Fotó: Réthely-Prikkel Tamás

títása után funkciót váltott egykori zsinagógákat. Helyspecifikus volt továbbá a Klauzál téren, a gettó egykori területén megvalósult történeti, illetve kortárs művészeti kiállítás is (*Trauma–tér–terápia*).

⁶ A háborút közvetlenül követő évekből csak Bálint Endre két, a korábban említett narratív figuráció alól kivételt jelentő műve, valamint egy Román György-festmény szerepelt.

⁷ Vö. *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. Eds. David CESARANI–Eric J SUNDQUIST. London–New York, Routledge, 2012.

Kuratori kiállítások és projektek

A kortárs műveket bemutató kiállítások többsége valamilyen kuratori koncepció vagy pályázat, felhívás eredményeként jött létre. A 2B Galériában volt látható az eredetileg 2004-ben indult, *Waldsee 1944* projekt új változata, amelyben magyar és külföldi művészek reflektáltak a holokausztra képeslap formátumban, emlékeztetve a nácik által a deportáltakkal félrevezetésül íratott, Waldsee helymegjelölésű levelezőlapokra.

Galambos Ádám evangélikus teológus kuratori tevékenységéhez köthető két kiállítás: a *Hol van a te testvéred? Ámos Imre és a 20. század*, valamint az *Imák Auschwitz után*. A több helyen megvalósított, utazó kiállításokhoz katalógus is megjelent. E tárlatok közös jellemzője a történelemmel való őszinte, vallási-etikai indíttatású szembenézés, valamint az ökumenikus szemlélet volt. Különlegességüket elsősorban az egyes művészeti ágak – képzőművészet, irodalom, zene, film – közös bemutatása adta. Az alaposan végiggondolt projektek és a beérkezett művek jellemzően magas színvonala ellenére az anyag jelentős része esetében a kiállítási kontextus nélkül meglehetősen bizonytalan a művek holokauszttal való összefüggése.

A pályázati forma veszélyeire mutat rá a Symbol Galéria felhívása nyomán összeállt – szintén utazó – kiállítás. A méltánylást érdemlő megemlékezési szándékhoz nem társult részvételi küszöb, így a bemutatott művek legtöbbször amatőr alkotók gyenge alkotása volt – nagy részük egyszerű szimbolikát alkalmazó, narratív munka. Magasabb színvonalúak, de szintén anakronisztikus módon elbeszélő jellegűek voltak a Római Magyar Akadémia kiállításának gerincét adó festmények, amelyeket néhány olasz alkotó munkája kísért. Simon Szabolcs és Papp Sebők István közösen jegyzett, nagyméretű képei vászonra nagyított fekete-fehér fotók giccsbe hajló színekkel átfestett változatai. Az archív felvételek felhasználásának oka minden bizonnyal a hitelesség igénye volt, a szándék eredményességét azonban legalábbis megkérdőjelezi, hogy a sorozat néhány festményének alapja Steven Spielberg filmje, a *Schindler listája* volt.⁸

Három kortárs kiállítás

A kortárs műveket bemutató kiállítások között kiemelkedő jelentőséggel bír három olyan tárlat, amely fiatal művészek által készített, jórészt friss műveket mutatott be. A Klauzál téren, az egykori gettó területén egy történeti kiállítással párhuzamosan valósult meg a *Trauma-tér-terápia*: a húszas éveik végén, harmincas éveikben járó művészek által készített alkotások egy része maga a helyszínre, a gettó történetére reflektált.

A Fiatalok Képzőművészeti Stúdiójának Galériájában megvalósult *A mi holokausztunk* és a Bálint Házban megrendezett *Nemzedékek és amnézia emlékezet* című kiállításokban közös, hogy nem önmagukban álltak, hanem workshopok, illetve előadások előzték meg azokat. A több hónapos előkészítő munka egyértelműen pozitív hatással volt a kiállított anyag minőségére, különösen, ha azt összevetjük a felkérésre vagy nyílt pályázat eredményeképpen létrejött korpussszal. Jellemző ezekre a művekre, hogy nem narratív módon, hanem kritikai szemlélettel közelítenek a témához, reflektálva a holokauszt egyes mozzanataira, vagy tágabb értelemben véve az annak kontextusát jelentő társadalmi-politikai, vagy éppen pszichológiai feltételekre. Az itt kiállított művekből jó néhány minden bizonnyal fontos helyet foglal majd el a 2010-es évek holokausztot érintő művészeti emlékezetének történetében.

⁸ Vö. Simon & Steve: *In Memoriam Holocaust. Excerpts of Reminiscences* (sic!). www.pappsebokitvan.hu/images/stories/pdfek/1_BROCHURE_In_Memoriam_the_Holocaust_SIMON&STEEa.pdf (letöltve 2015. április 27.).

3. kép. *A mi holokausztunk*, FKSE Stúdió Galéria, enteriőr. Fotó: Halász Dániel

[csend]

Míg 2004-ben a Műcsarnok adott helyet az emlékév „nagy” kiállításának, 2014-ben ezt a szerepet a Ludwig Múzeum töltötte be a *[csend] – Egy Holokauszt-kiállítás*al. Timár Katalin koncepciója sok szempontból újszerű módon közelített a témához. Maga a kiállítás három szálla volt fölfűzve: a fősodort a kurátor által választott művek képezték, ezt a termek sarkain Gunter Demnig budapesti botlatóköveit dokumentáló fotók egészítették ki, beemelve a várost, a történeti tereket és a nevesített áldozatokat a kiállítótérbe. A harmadik szálat a Timár pécsi doktori hallgatói által készített, makett formában megjelenő terem-koncepciók jelentették, kiállítási alternatívákat kínálva a látogatók számára. A méltánylandó többszólamú szemlélet ellenére ezek a „dobozok” kevésbé épültek be szervesen a kiállítás anyagába. A többszólamúság mellett a kiállítás erőssége volt a nemzetköziség is: a tárlaton magyar és külföldi alkotók munkái egyaránt szerepeltek. Timár koncepciójának lényeges jellemzője volt, hogy a holokausztot nem lezárt történeti eseményként mutatta be, hanem az oda vezető okokat jellemezve, azokat minél inkább a jelenhez közelítette. Ezt a törekvést a legtöbb esetben siker koronázta, akadt azonban néhány mű, amely még a nyitott, gondolatébresztő koncepciót figyelembe véve sem volt a holokauszt problematikájához illeszthető. Még egy finom jelzéssel kapcsolódott a kiállítás a városhoz és a jelenhez: az első teremben egy tárló mutatott be performatív emlékműveket, köztük szerepelt fénykép a – később tárgyalandó – *Eleven Emlék-műről* is.

4. kép. [csend] – Egy Holokauszt-kiállítás, Ludwig Múzeum. Fotó: Bujnovszky Tamás / Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, Adattár és Digitális Archívum

Egy holokauszt-kiállítás, egy cím

Ezen a ponton szükséges kitérni néhány kiállításcím üzenetére és jellegzetességeikre. A [csend] főcíme – bár annak a tárlat nem kívánta egyértelmű értelmezését adni – nehezen függetleníthető az 2004-es *Elhallgatott holocaust* címválasztásától. A *csend* szót határoló szögletes zárójel számos értelmezési irányt nyit meg.⁹ Az *Egy Holokauszt-kiállítás* értelmező alcím jól fejezi ki a tárlat plurális, nem hegemon jellegű értelmezésre való törekvését.

Kevésbé volt szerencsés a már említett, római kiállítás főcíme: „Az árnyék völgyében járva...” Ugyan az idézet az ismerőség érzetével ruházza fel a címet, Dávid király 23. zsoltárában „a halál árnyékának völgye” szerepel, így – a bibliai idézet indokltsága mellett – nehezen érthető éppen a „halál” szó kihagyása, amellyel az egész mondat értelme válik bizonytalaná. Ennél rosszabb a helyzet a Symbol Galéria korábban említett kiállítása esetében, amely a *Gondold.át. „Arbeit Macht Frei”* címet viselte. Ennek első felét egy már nem aktív gondolat – osztrák végződésű – internetcím indokolta. A gond a cím második felével van, amely kritikátlanul veszi át és alkalmazza az elkövetők által használt nyelvet, mindezt egy, az áldozatokra emlékező projekt keretében. A 2014-es év kapcsán – igaz, nem címadásban, hanem arculat tekintetében – a negatív csúcspontot mindazonáltal maga az emlékév jelentette, amelynek eredeti emblémája – egybefonódó szögesdrót és EKG-görbe, amint arra Rév István felhívta a figyelmet – kísértetiesen emlékeztet egy szélsőjobboldali rockegyüttes logójára.¹⁰

⁹ Együttal sokkal szerencsésebb, mint *A csatamezők csendje* munkacím, amely a múzeum pályázatában szerepelt: [www.holokausztemlekevek2014.kormany.hu/download/2/85/b0000/Civil Alap - támogatott pályázatok.pdf](http://www.holokausztemlekevek2014.kormany.hu/download/2/85/b0000/Civil+Alap+-+tamogatott+palyazatok.pdf) (letöltve 2015. április 27.).

¹⁰ Az emblémát időközben megváltoztatták. Rév István: Ismerős arculat – Szinuszgörbe és szögesdrót. *Magyar Narancs*, 14. 2014. (04. 03.) www.magyararancs.hu/publicisztika/ismeros-arcu-lat-szinuszgorbe-es-szogesdrot-89452 (letöltve 2015. április 27.).

Úgy tűnik, a kortárs csoportos kiállítások jártak a legszerencsésebben a címadás tekintetében. A *Trauma-tér-terápia* cím meglehetősen informatív, kiderül belőle a téma, a kiállítás helyszín-specifikus volta és célja egyaránt. A *Nemzedékek és amnézia emlékezet* programsorozat szokatlan tipográfiai megoldásával szintén jól jellemzi célját, hogy a holokausztal összefüggésben az új nemzedék öröksége ne a felejtés, hanem az emlékezet legyen. Hasonlóan gondolkodik az Amir Gutfreund könyvcímét kölcsönző *A mi holokausztunk* is, amely a Stúdió fiatal művészeinek, a harmadik generációnak a nézőpontját jeleníti meg.

Porajmos

A kiállításokkal kapcsolatban még egy szempont-ra érdemes felhívni a figyelmet: a roma holokauszt, a porajmos művészi feldolgozásaira. A téma különös jelentőséggel bír a jelenből nézve, tekintetbe véve a magyar cigányság marginális társadalmi helyzetét, valamint a verbális és a nyílt, erőszakba torkolló rasszizmus erősödését. Nehézséget jelent, hogy a porajmos történettudományi feldolgozása későn indult meg, ennek megfelelően kevés a korai műalkotás. (Párizsban az 1989-ig tartó időhatár miatt csak Lojko Lakatos József *Elfelejtett holtak* című, 1981-es filmje volt kiállítható. A hiányt a film központi elhelyezésével és egy, későbbi művek reprodukcióit tartalmazó kötet bemutatásával lehetett enyhíteni.)

Ebben a kontextusban különösen fontos a Szász Anna Lujza által még 2013-ban rendezett, de 2014-ben, Tallinnban is bemutatott *Többszörös expozíció. A roma holokauszt emlékezete – kortárs reflexiók*, amely egy fotóval – Horváth Erzsébet 1937-es „cigányigazolványával” – összefüggésben készült kortárs műveket mutatott be. A holokauszt volt a tárgya ezenkívül Ferkovics József több helyen bemutatott műveinek, az osztrák Ceija Stojka alkotásainak, és egy pécsi kiállításnak is. A ludwigbeli *[csend]* több alkotáson keresztül foglalkozott a témával, Lakatos Erika és Omara művei mellett a nyitott kurátori koncepciónak köszönhetően szerepelt Kaszás Tamás fametszete is a 2008–2009-es rasszista gyilkosságokról.

5. kép. Többszörös expozíció.

A roma holokauszt emlékezete – kortárs reflexiók, enteriőr
(Nemes Csaba: *Cím nélkül*, 2013), Gallery8.

Fotó: Tóth Gábor

Emlékművek

A rendszerváltás óta hazánkat meg-megújuló hullámokban érte el a szobor- és emlékműállítás láza. Az egyes évfordulók kapcsán megnyíló állami pénzforrások számtalan települést sarkalltak szobrászati megbízásokra, a legtöbb esetben azonban kétes sikerrel: a nagyszámú alkotás jelentős része minőség hiányában műalkotásként értelmezhetetlen. E művek létrejöttét jellemzően nem előzi meg társadalmi vita, szakmai kontroll pedig ritkán érvényesül, ezek hiányában elsősorban a megrendelők ízlése, történelmi ismeretei és vizuális kultúrája határozza

meg az eredményt. Nem volt ez másképp a 2014-es holokauszt-emlékév esetében sem. A számos, ekkor készült mű közül itt csak az elhelyezkedésük, méretük, ritkábban kvalitásuk miatt jelentősebbnek ítélt, budapesti emlékművekre térek ki. A sok további budapesti és vidéki példa – kevés kivételtől eltekintve – művészettörténeti szempontból értékelhetetlen.

A Szabadság téri objektum

A 2014-es év legnagyobb sajtófigyelmet kapott „műalkotása” Párkányi Raab Péter Szabadság téri emlékműve volt. Érdekes röviden áttekinteni létrejöttének történetét, a megrendelői és alkotói szándék ugyanis nem egyeztethető össze a mű végleges feliratával. A 2013. december 31-én kelt kormányhatározat szerint: „A Kormány társadalompolitikai szempontból fontos célnak tartja, hogy Magyarország német megszállásának 70. évfordulójára, 2014. március 19. napjára megvalósuljon a *megszállásnak emléket állító emlékmű* [kiemelések itt és a következőkben tőlem – V. D.]”¹¹ Ennek megfelelően a műleírásban az emlékmű címe: „*Magyarország német megszállása 1944. március 19.*”, az építészeti keretbe két figurát szánt az alkotó: a német birodalmi sást, valamint a Magyarországot megtestesítő Gábiel arkangyalt, akinek kezéből éppen kihullik az országalma.¹² A miniszterelnökség 2014. január 17-én kelt kiegészítése szerint az építészeti keret architrávjára a „*Magyarország német megszállása / 1944. március 19.*”, míg az egyik oszlopra a „*Minden áldozat emlékére*” felirat került volna.¹³ A tervet ért támadások hatására a 2014. február 19-i kormányhatározat már így fogalmaz: „A Kormány társadalompolitikai szempontból fontos célnak tartja, hogy Magyarország német megszállásának 70. évfordulója alkalmából megvalósuljon a *megszállás áldozatainak emléket állító emlékmű*.”¹⁴ Az architrávra végül „A német megszállás áldozatainak emlékműve” felirat került, a sasra 1944 jelzésű lábbilincs.

Az emlékmű szobrászati-építészeti minőségére nem érdemes sok szót vesztegetni: az avított szimbolikával – tört oszlopok – és építészeti idézetekkel operáló keretben elhelyezett giccses figura, valamint felette a dilettáns megformálású sasmadár ugyanis teljes mértékben nélkülözi a művészi kvalitást. Ami ennél érdekesebb, az az emlékmű üzenete. A kritikák hatására a cím kissé módosult: a szépészeti jellegű beavatkozást követően – legalábbis nevében – az immár nem a megszállásnak, hanem a megszállás áldozatainak állít emléket. Ugyan a magyar művészettörténetben felettébb szokatlan gesztust jelentő miniszterelnöki műértelmezés ennek megfelelően az áldozatokat látja megtestesülni az angyalban – értetlenkedve egyúttal utóbinak Magyarországgal való azonosítása fölött¹⁵ –, az idézett kormányhatározat és alkotói műleírás ismeretében nem szükséges hosszadalmas ikonológiai értelmezésbe bonyolódni az angyal kezében lévő országalma jelentéséről. Az emlékmű, a címváltoztatás ellenére, az eredeti koncepciónak megfelelően a sok százezer embert deportáló és meggyilkolásukban bűnrészes

¹¹ A Kormány 2056/2013. (XII. 31.) Korm. határozata a Magyarország német megszállásának emléket állító, Budapest V. kerületben felállításra kerülő emlékmű megvalósításával összefüggő egyes kérdésekről, 1. pont.

¹² Előterjesztés Belváros-Lipótváros Képviselő-testülete számára, T-28/2014, 3. sz. melléklet; www.drive.google.com/file/d/0B4gcb6t1VP3eRHU2U0dRWFgzQTQ/edit (letöltve 2015. április 27.).

¹³ Előterjesztés Belváros-Lipótváros Képviselő-testülete számára, T-28/2014, 4. sz. melléklet; www.drive.google.com/file/d/0B4gcb6t1VP3eRHU2U0dRWFgzQTQ/edit (letöltve 2015. április 27.).

¹⁴ A Kormány 1077/2014. (II. 19.) Korm. határozata a Magyarország német megszállása áldozatainak emléket állító, Budapest V. kerületben felállításra kerülő emlékmű megvalósításával összefüggő egyes kérdésekről, 1. pont.

¹⁵ ORBÁN Viktor: *[Levél Dávid Katalinnak]*. 2014. 04. 29. 2. Lásd www.origo.hu/attached/20140430davidk.pdf (letöltve 2015. április 27.).

magyar államot tekinti áldozatnak. Ez a történettudomány mai állásával ellentétes – kevésbé tapintatos megfogalmazásban: történelemhamisító – narratíva szélesebb kontextusban értelmezendő. Párkányi Raab műve nem egyszerűen a belváros középponti részén helyezkedik el, hanem a Szabadság téren, szemben a szovjet hősi emlékművel. A helyszínválasztás egybeesik a Terror Háza kettős megszállás termének üzenetével. A kormányzat által elfogadott, az alkotmányt 2011-ben leváltó „Alaptörvény” preambulumaival („Nemzeti hitvallás”) összhangban mentesíti az államot bűnei alól, mintegy történelmen kívülre száműzve az 1944. március 19. utáni időszakot.¹⁶ A Szabadság téri objektum ennek az önfelmentő történelemszemléletnek kőből és bronzból emelt emlékműve.

Gettófal és Élet menete

Két Budapesten, köztéren emelt emlékmű a fent tárgyalttal szemben építészeti, illetve szobrászi kvalitását tekintve kitűnő alkotás, azonban részint elhelyezésük, részint egyes jellemzőik miatt egyik projekt sem tekinthető problémamentesnek.

A Sugár Péter által tervezett mű a budapesti gettónak állít emléket: annak egykori határa közelében, a Dohány utcában kapott helyet, zárt soros beépítésű területen, egy foghíjtelek szélén. Az elegáns, látszóbeton építmény bal oldali tömbje kissé benyúlik a telekre, míg jobb felől a szomszédos ház homlokzatához illeszkedik. A bal oldali homlokfalat ornamentika díszíti, az egész építményt jobb felé keskenyedő beton előtető fedi le. A feliratok kisebb része a gettó térképével együtt a betonfelületen kapott helyet, legtöbbjük azonban nagyméretű táblákon, valamint a jobb oldali kocsibejáró kapun található; utóbbiak anyaga a betonnal harmonizáló rozsdavörös corten acél.

Az építmény elegáns, anyaghasználata kitűnő, a helyszínválasztás történelmileg indokolt.¹⁷ Meggondolásra okot a feliratok adnak: ezek alapján ugyanis nem egyértelmű sem az emlékmű funkciója, sem megcélzott közönsége. Címként egy héber felirat szerepel, amely fordítás és magyarázat nélkül érthetetlen mind a magyar, mind a külföldi látogatók számára. Elolvasni azt csak héberül tudók, értelmezni a zsidó vallást ismerők képesek.¹⁸ A táblák magyar, angol és héber nyelven idézik meg röviden a gettó történetét, a szöveg kétharmada azonban nem történelmi, hanem vallási üzenetet hordoz. (Dávid 23. zsoltárának elmondására szólítja fel a látogatót, arra, hogy vegyen részt egy közösségi imán, valamint hogy gyűjtsön gyertyát következő pénteken „a Szombat tiszteletére.”) Ezekből a részletekből kitűnik, hogy vallásos zsidó közösség által és elsősorban ugyanezen közösség számára emelt emlékművel állunk szemben. Ennek oka a megrendelőben rejlik, Erzsébetváros mellett ugyanis egy 2004-ben alakult zsidó szervezet, az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (EMIH) kezdeményezte az emlékmű felállítását, amely az EMIH által fenntartott iskola szomszédságában kapott helyet.

További feliratok arra utalnak, hogy az emlékmű a gettó történetét nem elsősorban a magyar történelem részeként mutatja be, hanem mint a megrendelő zsidó szervezet előtörténetét. Önmagában is megkérdőjelezhető, szükséges-e a gettó térképén a korabeli helyszínek mellett mai intézményeket feltüntetni: ha el is fogadjuk, hogy erre a zsidó közösségi élet kontinuitásának bemutatása miatt van szükség, akkor sem feltétlenül szerencsés például egy új

¹⁶ Nemzeti hitvallás. In: *Magyarország Alaptörvénye* (2011. április 25.).

¹⁷ Mindazonáltal egy gettóemlékmű elhelyezésére alkalmasabb hely lett volna például az okáért a Klauzál tér, mint a szűk Dohány utca.

¹⁸ Az idézet forrása Ézs 56,5, innen kölcsönzi nevét a jeruzsálemi Yad Vashem is. (Az információ Kelemen Ágnes Katalintól származik, segítségét ezúton is köszönöm.)

kóser élelmiszerüzlet helyét és nevét az emlékmű betonjába vésni. Nem túl elegáns megoldás az sem, hogy a megrendelő feltünteti a térképen saját központját, valamint az általa fenntartott iskolát is – mellőzi azonban a nála nagyobb és hosszabb múltra visszatekintő zsidó szervezet (Mazsihisz) szintén e környéken működő székházának megjelölését.

Az együttes részét képező, de a faltól anyagában elkülönülő felületen, a corten acél kocsibejárón két további szövegsor – „a halál és az élet krónikája” – szerepel. Az első a numerus clausustól a gettó felszabadulásáig tart, a második a 18. századtól 2012-ig; utóbbi a megrendelőhöz köthető eseményekkel zárul, amelyeket egy, az EMIH tevékenységét bemutató bekezdés követ.¹⁹ Az építészeti terv és az anyaghasználat eleganciája miatt különösen sajnálatos, hogy a megemlékezésre irányuló nemes szándék nem párosult a megrendelő részéről kellő visszafogottsággal: az önlegitimáló narratíva hangsúlyos jelenléte magát az emlékmű lényegét képező emlékező-emlékeztető funkciót kérdőjelezi meg.

Kelemen Zénó *Élet menete* című szobra az azonos nevű alapítvány megrendelésére készült. A kompozíció súlyosabb, robusztusabb alsó tömbje, valamint az abból induló, azt körbeölelő kecses, csavart szalagforma az alkotó leírása szerint annak a kettős elvárásnak feleltethető meg, hogy a mű a holokauszt mellett a zsidó közösség továbbéléséről, jelenéről is szóljon.²⁰ A nonfiguratív műalkotás értelmezéséhez az alsó elem tölcsérszerű részébe írt véletlenszerű számsor és a szobor felé vezető, kisméretű, feliratos táblák – rajtuk koncentrációs táborok nevei – jelenthetnek támpontot. Az esztétikailag ízléses, elegánsan ívelt, vakító fehérségű emlékmű kitűnő színvonalú alkotás. Felvethető azonban, vajon a szerzői műértelmezés hiányában mennyiben lenne köthető a mű a holokauszthoz, mennyire lennének képesek megkülönböztetni üzenetét a szobrász más munkáitól, mint például az ELTE-re tervezett, szintén nagyvonalúan megformált ülőpadtól?²¹ A szobor felületére írt, Kelemen szerint az auschwitzi tetoválásokra utaló számok jelentése könnyebben megfogható, nem biztos azonban, hogy az áldozatokra való utalás legszerencsésebb formáját az elkövetők nyelvének, szimbólumrendszerének átvétele jelenti.²² Az emlékművel kapcsolatos legnagyobb problémát mégis az elhelyezés adja: az eredetileg más helyszínre tervezett, technikai problémák miatt ott fel nem állítható emlékmű a Belváros, a megrendelő és a szobrász közötti szerencsétlen kompromisszum következtében teljesen alkalmatlan helyen került felállításra.²³ Az Erzsébet híd pesti hídfője mellett, egy többsávos út és a híd alatti parkoló közötti szűk zöld sávon elhelyezve az emlékmű egyszerre láthatatlan, megközelíthetetlen és élvezhetetlen: funkcióját nem tudja betölteni, sem mint köztéri szobor, sem mint az emlékezés helye.

¹⁹ Úgy tűnik, érdemes lenne az emlékműveket – már csak feltételezett időtállóságukra való tekintettel is – nagyobb odafigyeléssel kivitelezni. Vitákat váltott ki a megszállási emlékmű rövid héber felirata – ezt nem áll módomban megítélni –, azonban a gettófal esetében is érdemes lett volna lektoráltatni a feliratokat, így elkerülhető lett volna egyebek mellett a „Numerus Clausus”, „Holokauszt”, „kilóméter” stb. szavak helytelen írásmódú feltüntetése.

²⁰ Rogán tette le az Élet Menete szobrának alapkövét. *hvg.hu*, 2012. 05. 11. www.hvg.hu/itthon/20120511_rogan_elet_menete_szobor (letöltve 2015. április 27.).

²¹ Vö. www.kelemenzeno.hu/zeno/projects.html (letöltve 2015. április 27.).

²² Lásd a 20. jegyzetet.

²³ Ennek háttéréről: JANKÓ Judit: Aki akar egy szobrot, majd kinyomtatja 3D-ben. Interjú Kelemen Zénóval. *Artportal*, 2014. 09. 04. www.artportal.hu/magazin/kortars/aki-akar-egy-szobrot-majd-kinyomtatja-3d-ben-interju-kelemen-zenoval (letöltve 2015. április 27.).

Az ELTE holokauszt- és második világháborús emlékműve

Az eddig tárgyalt emlékművekhez képest üdítő el-
lenpéldát jelent az ELTE Trefort-kerti kampuszán
megvalósult alkotás. A pályázaton nyertes munka
– *Névsor a fugákban* – egy helyspecifikus, egyszerre
monumentális és a környezetébe illeszkedő, szinte
láthatatlan mű. A Múzeum körúti főépület kertre
néző homlokzatától a kampusz Puskin utcai olda-
láig több épületen keresztül fut végig megközelí-
tőleg szemmagasságban a téglák közötti fugák he-
lyén a nevekkel ellátott bronzcsík. Körülbelül a táv
felénél, a Gólyavár mellett olvasható rajta a mű ma-
gyarázata: „Az egyetem mindazon polgárai emlé-
kére, akik a zsidótörvények, a véskorszak, a máso-
dik világháború áldozataul estek. ELTE, 2014.”

Érdeemes megvizsgálni az emlékmű helyét
és ezzel összefüggésben az áldozatok megjelölt kö-
rét. Felmerül a kérdés: vajon a bronzsáv miért nem fut ki a Múzeum körúti homlokzatra?²⁴
Ha folytatódna, a körúton sétálók számára is láthatóvá válna, nehézséget okozna azonban,
hogy ezzel egyes nevek akaratlanul is kiemelt helyre kerülnének, illetve megnőne a vanda-
lizmus veszélye. Fontosabb azonban ennél két dolog. Egyrészt a nevek a téglafal szövetébe
az egyetem történetének részeként épülnek be, az emlékmű közönségét pedig az egyetem
polgárai jelentik, így indokolatlan lenne az intímabb térből köztérre kilépni. Másrészt oka le-
het a döntésnek a kompozíció szimbolikusa volta: nem egyszerűen végigfut az épületek falán
a bronzsáv, hanem egyúttal ketté is vágja az egyetem területét, érzékletesen jelenítve meg az
elszenvedett veszteséget. Felmerülhet az is, miért szerepelnek holokauszt- és háborús áldoza-
tok – utóbbiak egyébként kis számban – egyazon emlékművön. Egyrészt itt egy egyetem kö-
zössége emlékezik az egykor falai közé jártakra, másrészt a megelőző kutatás miatt kizárha-
tó, hogy háborús bűnösök kerüljenek a sávra, harmadrészt az áldozatok neve mellett egyér-
telműen szerepel haláluk körülménye is (deportált, kényszermunkás, civil áldozat stb.). Egy
köztéri emlékmű esetében nem lenne feltétlenül szerencsés a világháborúra és a holokauszt-
ra egyszerre történő emlékezés – az áldozatfogalom homogenizálása a felelősség relati-
válásához vezethet, mint a *Megszállási emlékmű* esetében –, a Trefort-kerti emlékmű azon-
ban elkerüli ezt a veszélyt az áldozatok pontos megnevezésével és egy kisebb közösség tör-
ténetébe való integrálásával. A feliratok tipográfiája szép, jól olvasható, a nevek között üresen
hagyott felületek a jövőbeli kutatások alapján új nevekkel lesznek kiegészíthetők. Az emlék-
mű mind formai szempontból, mind elhelyezését, szimbólumrendszerét és üzenetét tekintve
példaértékű alkotás.²⁵

6. kép. ELTE holokauszt és II. világháborús emlékmű.
Fotó: Polgárdi Ákos

²⁴ A Puskin utca felé kifordul egy rövid – jelenleg üres – szakasz, ennek oka valószínűleg technikai jellegű: azt segíti elő, hogy a belülről néző sáv vége védve maradjon.

²⁵ 2014-ből igazán jól sikerült magyarországi emlékművet az egyetemen kívül nehéz említeni. Készültek azonban ekkor is új botlatókövek: Gunter Demnig projektje 2007 óta van jelen Magyarországon. (A német szobrász holokausztáldozatokat nevesítő, kisméretű „emlékműveket” helyez el azok egykori lakóhelye előtt, a járdába illesztve.) Párizsban is megvalósult egy kitűnő, egyik szerzője okán magyar vonatkozású munka: az *En attendant le Mo(nu)ment / Waiting for the Mo(nu)ment 2014–2045*, amelyet a Société Réaliste (Gróf Ferenc, Jean-Baptiste Naudy) hozott létre.

Projektek: A Holokauszt Emlékközpont hirdetése, Eleven Emlékmű, Csillagos házak

Több olyan projekt is megvalósult 2014-ben, amely összefüggésbe hozható emlékművekkel, azok funkciójával, illetve a holokauszt köztéri emlékezetével. A Holokauszt Emlékközpontnak a Young & Rubicam reklámügynökség által készített hirdetése – habár csak két hétig volt látható – üzenet, kivitelezés és elhelyezés tekintetében sokban felülmúlta az emlékvé során megvalósult legtöbb emlékművet. Az Emlékközpont közelében körüli villamosmegálló Citylight reklámdobozát töltötték meg saját cipőikkel az ügynökség munkatársai: a halom tetején szögdrót, a doboz alján „Soha többet nem engedjük” felirat volt látható. A közérthető – ismertsége miatt talán közhelyes – szimbólumnak erős az idősíkok ütköztetése, ezáltal a történelem jelenvalóvá tétele biztosított. A város forgalmas pontján elhelyezett hirdetés egy könnyen dekódolható, a formai és tartalmi elemek ellentéte miatt mégis szokatlan installáció volt, amely jó színvonalú kortárs alkotásként jellemezhető.

7. kép. Young & Rubicam: A Holokauszt Emlékközpont hirdetése. Fotó: Young & Rubicam

Nem hagyományos mű, inkább részvételi alapú, a holokauszt-emlékezetet érintő projekt az *Eleven Emlékmű* és a *Csillagos házak*. Előbbi az épülő Szabadság téri emlékmű elleni tiltakozásként jött létre, alapítói között számos művész is találunk. A 2014. március 23-án megvalósult flashmob keretében – és azóta is – az emlékmű mellett számos személyes tárgyat, üzenetet és emlékkövet helyeztek el a résztvevők, azóta több program és beszélgetés is megvalósult a helyszínen. Az elhelyezett sokszínű tárgyegyüttes éles ellentétben áll a hivatalos emlékezetpolitika monolit üzenetével, a vizuális kontraszt egyben jól jelzi a felállítást megelőző társadalmi vita, valamint ennek következtében az emlékmű legitimációjának hiányát. A társadalmi aktivitást serkentő projekt kommunikációra való nyitottságát jellemzi az *Eleven Emlékmű* emblémája: két, egymással szembefordított fehér szék.

A *Csillagos házak* szintén a hivatalos emlékezetpolitika ellenében, és attól gyökeresen eltérő, részvételi formában jött létre. A kezdeményező

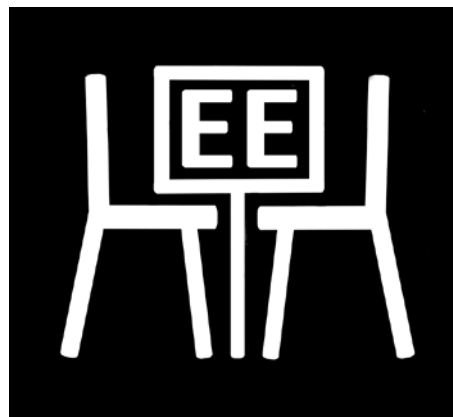
az OSA Archívum volt, amely a százéves házakat ünneplő *Budapest100* kapcsán már szerzett gyakorlatot a városban több helyszínen, önkéntesek bevonásával megvalósuló projekt szervezésében. A gettó létrehozását megelőzően a zsidónak minősített budapestieket kényszerlakhelyre – csillagos házakba – költöztették. Az OSA ezek történetét tárta fel és mutatta be egy jól használható honlapon, valamint szervezett a házakban lakókkal, önkéntesekkel és túlélőkkel programokat 2014. június 21-ére, megjelölve szerte a városban az érintett épületeket. Létrehoztak még egy egyszerűen elkészíthető emléktábla-típustervet is. (Felirata: „Ez az épület

1944. június 21-től a gettó felállításáig zsidónak nyilvánított budapestiek kényszerlakhelye, csillagos ház volt. Állítattott 2014-ben, a holokauszt 70. évfordulóján.”)²⁶

A Holokauszt Emlékközpont hirdetésében, az *Eleven Emlékműben* és a *Csillagos házakban* közös, hogy újszerű eszközökkel, nem hatalmi szóval, hanem elsősorban részvételi alapon, párbeszédet folytatva, a város szövetében, illetve annak lakóit mozgósítva tettek kísérletet a magyar holokauszt emlékezetének ébren tartására.

*

A magyar holokauszt hetvenedik évfordulóján megvalósult művészeti kiállítások, emlékművek és projektek, valamint az adattárban feltüntetett konferenciák és folyóiratszámok pusztán mennyisége tekintélyt parancsol. A kiállítások közül hosszú távú hatása minden bizonnyal csak kevésnek, a katalógussal kísérteknek lesz, de feltételezhető, hogy jó néhány, adott esetben a szakma számára is újdonságot jelentő tárlat anyaga ösztönzőleg fog hatni a jövőbeli kutatásokra. Az évfordulónak és a különböző kiállítási koncepcióknak köszönhetően sok új mű is létrejött, számottevő hányaduk jó minőségű, kritikai indíttatású, gondolatébresztő munka. Kevésbé szerencsés a helyzet az emlékművek esetében: a hamis történelemszemléletre épülő Szabadság téri mellett több, itt elemzett alkotás is problémákat vet fel koncepció, illetve elhelyezés tekintetében, egyedül az ELTE emlékműve tekinthető példaértékű kortárs alkotásnak. Az adattárba föl nem vett, kisebb vidéki és budapesti emlékművek esetében még rosszabb a helyzet. A tematikus folyóiratszámok és konferenciák mindazonáltal élénkítették a téma kutatását. Az emlékévi művészetet és művészettörténetet érintő öröndes mennyiségi és kisebbbészti minőségi eredményei mindazonáltal nem pótolják a témával való, kerek évfordulók közti foglalkozást.

8. kép. Kicsiny Balázs: Az *Eleven Emlékmű* emblémája

Adattár

Az Adattár tartalmazza a magyar holokauszt hetvenedik évfordulójával összefüggésben megvalósult művészeti vagy művészeti vonatkozásokkal is rendelkező kiállításokat, emlékműveket, projekteket, konferenciákat és folyóiratszámokat, azok lényeges adataival együtt.

Kiállításoknál személy csak szakmai megnyitó esetén került feltüntetésre, a konferenciák programjából kizárólag a művészettörténeti előadások szerepelnek, míg a folyóiratoknál a legalább részben tematikus lapszámok vonatkozó írásai. A jegyzékben csak a nagyobb, budapesti emlékművek kaptak helyet, valamint egy jelentősnek ítélt párizsi alkotás. Szerepelnek magyar művészek külföldi kiállításai, projektjei csakúgy, mint külföldi művészek holokausztal kapcsolatos hazai bemutatói. A tételek többsége 2014-es, azonban feltüntetésre kerültek a 2015 első negyedévében megvalósult tárlatok, konferenciák és publikációk is. Eltérő jelzés hiányában az események helyszíne Budapest. Az internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja minden esetben 2015. április 27.

²⁶ Lásd www.csillagoshazak.hu/junius21/emlektablak (letöltve 2015. április 27.).

Kiállítások

70 év unokái

Madách Imre tér (1075 Budapest), 2015. 01. 27.–04. 16., szervező: Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség, megnyitotta: Ungvári Tamás
kiállítók: Demecs Zsolt, Vámos Róbert
www.zsido.com/70-ev-unokai-fotokiallitas

Ahol a fény is sötét volt

(Kádár György láger-sorozata)
Galéria Lénia, 2014. 03. 02.–04. 08.,
kurátor: Kádár Katalin, megnyitotta: Vámos Tibor;
Holokauszt Emlékközpont, 2014. 04. 16.–07. 31.,
megnyitotta: Feledy Balázs
www.galerialenia.hu
www.hdke.hu/kiallitas/idoszaki-kiallitas/ahol-feny-sotet-volt
katalógus: *Ahol a fény is sötét volt.*
Kádár György láger-rajzai / Where even the Light was Dark. György Kádár's Lager Drawings. Szerk. KÁDÁR Katalin. Budapest, Galéria Lénia Művészeti Alapítvány, 2014.

Aliza Auerbach: Túlélők / Survivors

Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. 06. 21.–10. 21.,
kurátor: Fisli Éva
www.hnm.hu/hu/kiall/ForeignExhibition.php?ID=142363

Alpern Bernadett: Másra használt kövek

Néprajzi Múzeum, 2015. 01. 30.–03. 15.,
megnyitotta: Ronen Dorfen
www.neprajz.hu/kiallitasok.php?menu=3&kiallitas_id=171

Alpern Bernadett: Used Stones

Magyar Fotográfiai Múzeum, 2014. 02. 06.–04. 12.,
megnyitotta: Merker Dávid
www.fotomuzeum.hu/kiallitasok/alpern_bernadett_used_stones_2014_02_06_04_12

A mi holokausztunk

FKSE Stúdió Galéria, 2014. 10. 08.–11. 14.,
kurátor: Flohr Suzszi, kurátor asszisztens: Gottfried Juli, megnyitotta: Szász Anna Lujza
kiállítók: Alpern Bernadett, Ádám Anna, Borsos Lőrinc, Erdei Krisztina, Halász Dani,

Horváth Csaba Árpád, Klima Gábor, Rudas Klári, Sipos Eszter, Szemző Zsófi, Tulisz Hajnalka
www.studio.c3.hu/arch/a-mi-holokausztunk

Bátki György: Túlszárnyalás.

Munkaszolgálatos rajzok, Ukrajna, 1942–43
2B Galéria, 2014. 07. 08 – 08. 01, kurátor: Bátki János, megnyitotta: Klimó Károly
www.2b-org.hu/tulszarnyalas/archiv170.html

Biró József

Magyar Zsidó Múzeum, 2014. 04. 29.–09. 28.,
kurátor: Gábor Anna, megnyitotta: Szücs György
www.zsidomuzeum.hu/index.php?page=flashgallery&fgid=60
katalógus: *Biró József (1907–1945).* Szerk. GÁBOR Anna. Budapest, Magyar Zsidó Múzeum, 2014.

Budapesttől Tel-Avivig.

Irsai István modernista designer élete és munkássága
Izraeli Kulturális Intézet, 2014. 04. 22.–06. 30.,
kurátor: Katona Anikó,
megnyitotta: Orosz Márton
www.izraelikultura.hu/programok/2014/08/31/budapesttol_tel-avivig_-_irsa_istvan_modernista_designer

"Camminando nella valle dell'ombra..." Mostra d'arte contemporanea in memoria della Shoah
[„Az árnyék völgyében járva...” Kortárs képzőművészeti kiállítás a holokauszt emlékére]
Római Magyar Akadémia, 2014. 01. 24.–03. 09.,
kurátor: Németh Pál, Francesca Pietracci
kiállítók: Papp Sebők István, Simon Szabolcs, valamint Georges de Canino, Eva Fischer, Adriano Mordenti, Justin Peyser
www.roma.balassiintezet.hu/it/homeit/7-slideshow/434-nella-valle-dell-ombra-della-morte
katalógus: *"Camminando nella valle dell'ombra..." Mostra d'arte contemporanea in memoria della Shoah.* Szerk. NÉMETH Pál. Róma, Istituto Balassi–Accademia d'Ungheria in Roma, 2014.

Ceija Stojka: „Megszégyenítve.”

Kiállítás az „auschwitz-i cigánytábor” elpusztításának 70. évfordulójára
Gallery8, 2014. 08. 02.–10. 06.,

kurátor, megnyitotta: Moritz Pankok
www.gallery8.org/hu/news/2/47/ceija-stojka-megszegyenitve-kiallitas-az-auschwitzi-ciganytabor-elpusztitasanak-70-evfordulojara

Chilf Mária: Átmeneti tárgyak
 Viltin Galéria, 2014. 12. 10.–2015. 02. 06.,
 megnyitotta: Dragomán György
www.viltin.hu/archivum/chilfmariaonallokiállítás

[csend] – Egy Holokauszt-kiállítás
 Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum,
 2014. 07. 11.–09. 28., kurátor: Timár Katalin,
 megnyitotta: K. Horváth Zsolt
 kiállítók: Albert Ádám, Azorro, Beöthy Balázs,
 Bodó Sándor, Stefan Constantinescu,
 El-Hassan Róza, Esterházy Marcell, Gerber Pál,
 Horváth Tibor, Kaszás Tamás, Kis Varsó,
 Eva Kotátková, Lakatos Erika, Zbigniew Libera,
 Mécs Miklós, Omara, Uriel Orlow, Ekaterina
 Shapiro-Obermair, Süveges Rita, Szirmai Norbert–
 Révész János, Raša Todoršević, Camilo Yáñez;
 a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Doktori
 Iskolája *Művészeti kutatás* kurzusának hallgatói
 (Beöthy Balázs, Bicskey László, Bogár Zsófia,
 Farkas Imre, Gábor Nagy Nóra, Gáspár György,
 Györfly László, Lucza Zsigmond, Péter Alpár, Si-
 mon Péter, Szabó Klarisz, Szántó István, Sztrakay
 Orsolya, Theodoros Tosounidis, Zrínyi Orsolya)
www.ludwigmuseum.hu/site.php?inc=kiállítás&kiállításId=909&menuId=43
 katalógus: *[csend / silence] Egy Holokauszt-kiállítás / A Holocaust Exhibition*. Szerk. TIMÁR Katalin.
 Budapest, Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti
 Múzeum, 2014 [2015].

Dr. Holló Imre rézkarcai és grafikái
 Élet Menete Klub, 2014. 01. 28.–02. 14.,
 megnyitotta: Balázsovits Lajos
[www.eletmenete.hu/content/dr-hollo-imre-grafikaiból-nyílt-kamara-kiállítás-az-élet-menete-klubban](http://www.eletmenete.hu/content/dr-hollo-imre-grafikaibol-nyilt-kamara-kiállítás-az-élet-menete-klubban)

Eingejännert. Paul és Gisèle Celan (Családok XV.)
 2B Galéria, 2015. 01. 28.–2015. 02. 20.,
 kurátor: Márkus Virág, megnyitotta:
 Bartók Imre szövegével Márkus Virág
www.2b-org.hu/celan/archiv179.html

„Ellopott idő.”
Ámos Imre (1907–1944) grafikai emlékkiállítása
 Kecskeméti Kulturális és Konferencia Központ,
 2014. 03. 14.–04. 02.,
 rendezte: ifj. Gyergyádesz László,
 megnyitotta: Kolozsváry Marianna
www.efmk.hu/node/11876

Emlékezés projekt (The Memory Project)
 Magyar Zsidó Levéltár, 2014. 01. 20., kiállítók,
 megnyitották: Roz Jacobs, Laurie Weisman
www.milev.hu/emleacutekezeacutes-projekt.html

Élünk! / Estamos Vivos! / We are Alive!
 Budapesti Cervantes Intézet, 2014. 12. 04.–2015.
 02. 02., kurátor: Klein Judit
 kiállítók: Szilárd Klára, Klein Judit, Linda de Sousa
www.budapest.cervantes.es/FichasCultura/Ficha97927_60_23.htm

Fábri Zoltán: „Ez is ember műve”
 Magyarság Háza, 2014. 11. 21.–12. 07., kurátor:
 El-Chami Mária, megnyitotta: Vajda László
www.fabrizoltan.org/?page_id=2
 katalógus: *Ez is ember műve. Fábri Zoltán
 festményei / This too is the work of man. Zoltán
 Fábri [sic!] paintings*. Szerk. FÁBRI Péter.
 Budapest, Kiskép Galéria, 2014.

Fejér Martin: Murs de ghetto de Budapest
 [Gettófalak]
 Párizsi Magyar Intézet, 2014. 04. 10.–05. 24.,
 kurátor: Fejér Martin,
 megnyitotta: Jean-Pierre Frommer
www.balassiintezet.hu/hu/esemeny/2014/05/17/12782-martin-fejer-gettofalak

Fekete Nagy család (Családok XIII.)
 2B Galéria, 2014. 02. 07.–03. 04.,
 kurátor: Böröcz László, megnyitotta: Beke László
www.2b-org.hu/feketenagycsalad/archiv158.html

Ferkovics József: Lágerek népe.
Holokauszt a festő szemével
 Pécs, Rácz Aladár Községi Ház, 2014. 09. 12.,
 megnyitotta: Kardos Ferenc [Ferkovics műveit
 2014-ben számos kisebb kiállítóhelyen bemutatták:
 Budapest, Bük, Miskolc, Szombathely, Torony.]

Frankl Aliona: Magyarországi botlatókövek
Fészek Galéria, 2014. 06. 24.–09. 26.,
kurátor: Molnár Éva
www.feszek-muveszklub.hu/f40625.html

Gondold.át. „Arbeit Macht Frei”
Symbol Art Galéria, 2014. 05. 28.–07. 18.
(valamint ezt követően több vidéki helyszínen),
pályázat kiírója: Barna Sándor,
kurátor: Faludy Judit, Fitz Péter,
megnyitotta: Sinkó István
kiállítók: Bartók Alexandra, Bács Emese, Bojcsuk
Iván, Csorba Simon, Damó István, Dudás Boglárka,
Erdős János, Fuchs Tamás, Gasztonyi Kálmán,
Gábor Áron, Gáspár Miklós, Holló István, Húber
Vilmos, Jász Ada, Kelemen Dénes Lehel,
Kis-Prumik Zoltán, Kovács Johanna, Kovács
Péter Balázs, Kovács Albert, Kubinyi Katalin Sára,
Matzon Ákos, Mátyás Csaba, Mózes Katalin,
Nánay Szilamér Petúnia Etruszk, Radó László,
Sas Lothár, Vágó Magda, Vincze Dániel,
Zana Diána, Zoltai Bea, Zsitváné Balázs Melinda
www.symbolrendezvenyhaz.hu/gondold-kiallitas-symbolban
katalógus: *Gondold.át. „Arbeit Mach Frei”*.
Bev. BARNÁ SÁNDOR, FALUDY JUDIT.
Budapest, Symbol Art Galéria, 2014.

Holokauszt reflexiók – Bócsi Krisztián fotóival
Miskolci Galéria, 2014. 11. 05.–2015. 02. 10.,
kurátor: Madarász Györgyi,
megnyitotta: Jenei László
www.miskolcigaleria.hu/index.php?pid=10498

Hol van a te testvéred? Ámos Imre és a 20. század
Varsó, Zsidó Történeti Intézet, 2014. 06. 23.–08. 30.
(korábban: 2012: Szentendre;
2013: Dunaszerdahely, Pécs, Berlin, Budapest),
kurátor, megnyitotta: Galambos Ádám
kiállítók: AKNAY JÁNOS, ÁMOS IMRE, BENCSÚR EMESE,
BÖRÖCZ ANDRÁS, DEIM PÁL, ÉZSIÁS ISTVÁN,
FEHÉR LÁSZLÓ, HAÁSZ ISTVÁN, HARASZTY ISTVÁN,
KALMÁR JÁNOS, KONOK TAMÁS, KOVÁCS-GOMBOS
GÁBOR, MATZON ÁKOS, NÁDLER ISTVÁN, PAUER GYULA,
SZÜTS MIKLÓS, TÖLG-MOLNÁR ZOLTÁN, VOJNICH ERZSÉBET;
irodalom: FERDINANDY GYÖRGY, JUHÁSZ FERENC,
KERTÉSZ IMRE, KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ, LATOR LÁSZLÓ,
PODMANICZKY SZILÁRD, TAKÁCS ZSUSZA, ZÁVADA PÁL;

zene: DÉS LÁSZLÓ, FASSANG LÁSZLÓ, VUKÁN GYÖRGY,
SZENT EFRÉM FÉRFIKAR; film: GOTHÁR PÉTER
www.jelenkor.net/visszhang/285/hol-van-a-te-testvered
katalógus: *Ámos Imre és a 20. század. Kortárs
összművészeti kiállítás*. Szerk. GALAMBOS ÁDÁM.
Budapest, Corvina–Luther, 2013.

Imák Auschwitz után
Rumbach utcai zsinagóga, 2014. 09. 01.–09. 30.
(később: Győr, Sopron, Pécs, Kecskemét),
kurátor, megnyitotta: Galambos Ádám
kiállítók: BENCSÚR EMESE, HAÁSZ ISTVÁN, HARASZTY
ISTVÁN, KLIMÓ KÁROLY, KONOK TAMÁS, KRAJCSOVICS
ÉVA, LOVAS ILONA, MATZON ÁKOS, NÁDLER ISTVÁN,
SZÜTS MIKLÓS, TÖLG-MOLNÁR ZOLTÁN, VOJNICH ERZSÉBET;
zene: KURTÁG GYÖRGY
www.evangelikus.hu/cimkek/imak-auschwitz-utan
katalógus: *Imák Auschwitz után*.
Szerk. GALAMBOS ÁDÁM. Budapest, Luther, 2014.

*Kecskemét és a magyar zsidó képzőművészet
a 20. század első felében*
Kecskemét, Katona József Múzeum, 2014. 04.
10.–07. 27.; Erdős Renée Ház, 10. 21.–11. 20.,
kurátor, megnyitotta: ifj. GYERGYÁDESZ LÁSZLÓ
kiállítók: ANNA MARGIT, ÁMOS IMRE, BASCH ANDOR,
BASCH GYULA, BÁLINT REZSŐ, BERÉNY RÓBERT,
BOKROS BIRMAN DEZSŐ, BRUCK MIKSA, CZIGÁNY DEZSŐ,
CZÓBEL BÉLA, DIENER DÉNES RUDOLF, ERŐS ANDOR,
FARAGÓ GÉZA, FARKAS ISTVÁN, FÉNYES ADOLF,
GRÁBER MARGIT, HERMANN LIPÓT, IVÁNYI GRÜN WALD
BÉLA, JÁVOR PÁL, KÁDÁR BÉLA, KOHNER IDA,
MAGYAR-MANNHEIMER GUSZTÁV, MÁRK LAJOS,
PERLOTT CSABA VILMOS, PÓLYA TIBOR, PÓR BERTALAN,
ZÁDOR ISTVÁN, ZIFFER SÁNDOR
www.magyardmuzeumok.hu/kiallitas/2114_kulonleges_valogatas_kecskemetrol
katalógus: *Kecskemét és a magyar zsidó képző-
művészet a 20. század első felében*.
Szerk. ifj. GYERGYÁDESZ LÁSZLÓ.
Kecskemét, Katona József Múzeum, 2014.

Kő kövön.
Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából
Néprajzi Múzeum, 2014. 10. 29.–2015. 10. 18.,
kurátorok: BATA TÍMEA, GEBAUER HANGA, SEDLMAYR
KRISZTINA, SZARVAS ZSUSZA,

megnyitotta: Komoróczy Géza
www.neprajz.hu/kiallitasok.php?menu=3&kiallitas_id=160
 katalógus: *Kő kövön. Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából.* Szerk. SZARVAS Zsuzsa.
 Budapest, Néprajzi Múzeum, 2014.

La Shoah et les arts: histoires hongroises (1945–1989)
 [Holokauszt és művészet:
 magyar történetek (1945–1989)]
 Párizsi Magyar Intézet, 2014. 04. 10.–05. 24.,
 kurátor, megnyitotta: Véri Dániel
 kiállítók: Anna Margit, Bálint Endre, Berczeller
 Rudolf Rezső, Böröcz András, Erdély Miklós,
 Kemény György, Major János, Román György,
 Rozsda Endre, Szenes Zsuzsa; Fábri Zoltán,
 Gazdag Gyula, Lojko Lakatos József filmjei
www.parizs.balassiintezet.hu/hu/component/jevents/2014/05/13/12780-holokauszt-es-muveszet-magyar-tortenetek-1945-1989

Lágernapló képekben.
Dr. Holló Imre rajzai 1944–45-ből
 Holokauszt Emlékközpont, 2014. 01. 27.–04. 01.,
 kurátor: Vajda László,
 megnyitotta: Csorba László
www.hdke.hu/kiallitas/idoszaki-kiallitas/lagernaplo-kepekben-hollo-imre-emlekkiallitas

Magyar Soá 1. – Európa 1944–2014
 Csillaghegy-Békásmegyeri Evangélikus Egyház-
 község temploma, 2014. 02. 16.–04. 13.,
 megnyitotta: Varga Mátyás
 kiállítók: Szüts Miklós, Vojnich Erzsébet
www.evangelikus.hu/megtanulva---magyar-soa

Memento Geréb Klára (1897–1944)
 Szabadkai Városi Múzeum, 2014. 05. 16.,
 kurátor: Ninkov K. Olga
 kiállítók: Geréb Klára, Miloš Babić, Balázs G. Árpád,
 Glid Nándor
www.gradskimuzej.subotica.rs/?p=8212&lang=hu

Michal Gavish: A múlt jelene
 Magyar Zsidó Múzeum, 2014. 02. 21.–04. 20.,
 kurátor: Rusznák Rita
www.zsidomuzeum.hu/flashgallery-56.html

Nemzedékek és amnézia emlékezet
 Bálint Ház, 2014. 12. 04.–2015. 01. 09.,
 kurátor: Böröcz László, Somogyi Zsófi,
 megnyitotta: Konrád György
 kiállítók: Alpern Bernadett, Chilf Mária,
 Kállai András, Kállai Henrik, Rácmolnár Sándor,
 Roskó Gábor, Szabó Eszter Ágnes, Szász Lilla,
 Wechter Ákos
<http://nemzedekes-es-emlekezet.balinhaz.hu/>

Négy festőművész és a Soá
 Pécs, Múzeum Galéria, 2014. 07. 04.–08. 01.,
 kurátor: Nagy András, megnyitotta: György Péter
www.jpm.hu/index.php?m=1&s=1&id=354
 katalógus: *Négy festőművész (Király Lajos, Roder Judit, Károly Ernő, Kellermann Emil).*
 Szerk. NAGY András. Janus Pannonius Múzeum–
 Pécsi Zsidó Hitközség, Pécs, 2014.

Örkényi Strasser István (1911–1944)
 2B Galéria, 2014. 11. 22.–12. 19.,
 kurátor: Böröcz László,
 megnyitotta: Pataki Gábor
www.2b-org.hu/orkenyi/archiv177.html

[Roma holokauszt emlékkiállítás]
 Pécs, Rácz Aladár Közösségi Ház, 2014. 08. 02.
www.bama.hu/baranya/kozelet/megemlekezesek-a-roma-holokauszt-evfordulojan-565404

Róna Jutka: Túlélők
 Mai Manó Ház, 2014. 02. 07.–03. 30.;
 Brüsszel, Balassi Intézet, 2014. 11. 20.–12. 05.,
 kurátor: Csizék Gabriella
www.maimano.hu/kiallitasok/rona-jutka-tulelok/

Schnitzler János (1908–1944)
 2B Galéria, 2014. 03. 11.–04. 04.,
 kurátor: Böröcz László,
 megnyitotta: S. Nagy Katalin
www.2b-org.hu/schnitzler/archiv161.html

SOA fájdalma
 Izraeli Kulturális Intézet, 2014. 12. 14.–2015. 01. 31.;
 Budaörsi Városháza, 2015. 02. 11.–03. 13.,
 kurátor: Tölgyesi Katalin,
 megnyitotta: Fehér Dávid

kiállítók: Bálványos Huba, Eperjesi Ágnes, Fehér László, Gerber Pál, Hollay Lóránt, Horváth Dávid, Kadlicskó Bea, Kicsiny Balázs, Roskó Bea, Roskó Gábor, Rónai Éva, Szirtes András, Tölgyesi Katalin
www.izraelikultura.hu/programok/2014/12/14/kiallitas:_a_so_a_fajdalma

Tabutéma 2

tranzit.hu, 2015. 04. 09., kurátor: Simon Vera, beszélgetés: Jan Elantkowski, Flohr Zsuzsi, Szűcs Teri, Turai Hedvig, moderátor: Szász Anna Lujza
 kiállítók: Borsos Lőrinc, Esterházy Marcell, Tulisz Hajnalka
<http://hu.tranzit.org/hu/esemeny/0/2015-04-09/tabutema-2>

Többszörös expozíció.

A roma holokauszt emlékezete – kortárs reflexiók
 Gallery8, 2013. 08. 02.–10. 02.,
 kurátor: Szász Anna Lujza,
 kurátor asszisztens: Szalipszki Judit,
 megnyitotta: Böcskei Balázs;
 Tallinni Magyar Intézet, 2013. 12. 12.–2014. 01. 24.
 kiállítók: Balogh Tibor, Bogdán János Amigó,
 Esterházy Marcell, Izsó Andrea, Nemes Csaba,
 Raatzsch Jenő André, Rudas Klára, Vojnich Erzsébet;
 irodalmi reflexiók: Hevesi Judit,
 Jónás Tamás, Kemény Lili
www.gallery8.org/hu/news/2/20/tobbszoros-expozicio-a-roma-holokauszt-emlekezete-kortars-reflexiok
www.tallinn.balassiintezet.hu/hu/a-roma-holokauszt-emlekezete

Trauma–tér–terápia (Kortárs reflexiók a pesti gettó 70. évfordulójára a Klauzál téren) Klauzál tér (1071 Budapest), 2014. 11.29.–2015. 01.18.,
 kurátor: Bársony István
 kiállítók: Koós Gábor, Magyarósi Éva, Moizer Zsuzsa, Rabóczky Judit, Réthey-Prikkel Tamás, Sándor Krisztián, Solt András, Tranker Kata
 katalógus (leporolló): *A pesti gettó emlékezete. Képek és dokumentumok a fővárosi zsidóság erzsébetvárosi végnapjairól.*
 Budapest, Erzsébetvárosi Önkormányzat, 2014.

Versfalakon innen és túl

Holokauszt Emlékközpont, 2014. 11.09.–2015.01. 15.,
 megnyitotta: Lóska Lajos
 kiállítók: Szitás Bernadett
 (valamint: Besenyei Zsuzsanna)
www.hdke.hu/hirek/„versfalakon-innen-es-tul“-emlekkiallitas-megnyitoja-zsinagogaban

Waldsee 1944; Kegyetlen levelezés.

Antiszemita képeslapok 1895–1930
 2B Galéria, 2014. 06. 06.–07. 02., kurátor: Böröcz László;
 Böröcz András és Böröcz László
www.2b-org.hu/waldsee3/archiv167.html

Emlékművek

A német megszállás áldozatainak emlékműve
 [eredeti címe: *Magyarország német megszállásának emlékműve*;
 köznyelvben: *Német megszállási emlékmű*]
 1054 Budapest, Szabadság tér, Párkányi Raab Péter, megrendelő: Magyarország kormánya,
 felállítás: 2014. 07. 20.; avatás: –
www.kozterkep.hu/~23908/A_nemet_megszallas_aldozatainak_emlekmuve_Budapest_2014.html

Botlatókövek

Gunter Demnig német szobrász holokausztáldozatokra emlékező, járda szintjébe süllyesztett, 10×10 centiméteres, kockakőre illesztett réz emléktábláit 2007 óta helyezi el Magyarországon is.
 2014-es helyszínek: Budapest, Celldömölk, Magyarmecske, Pécs, Sopron
www.stolpersteine.eu

Budapesti gettó emlékfal

1074 Budapest, Dohány utca 32., Sugár Péter építész tervező (Kara László építész tervezőtárs, Jézso Dóri építész munkatárs,
 betondesign: Baróthy Anna),
 megrendelők: Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség, Erzsébetvárosi Önkormányzat,
 avatás: 2014. 10. 02.
www.kozterkep.hu/~24467/Budapesti_getto_emlekfal_Budapest_2014.html

Első világháborús parcella, Kozma utcai zsidó temető
1108 Budapest, Kozma utca 6., 12. parcella,
megrendelő: Magyarország kormánya,
avatás: 2015. 01. 26. A síremlékek – köztük néhány
művészeti szempontból is jelentős – felújítását
eredetileg 2012-ben jelentették be.
Az elhelyezett emléktábla felirata: „Az I. világ-
háborúban hősi halált halt és hadviselt magyar
zsidók emlékére állította Magyarország kormánya.”

ELTE holokauszt- és II. világháborús emlékmű
1088 Budapest, Múzeum körút 4–8,
Névsor a fugákban című pályamű, megrendelő:
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
avatás: 2014. 11. 14.; felirata: „Az egyetem
mindazon polgárai emlékére, akik
a zsidótörvények, a vészorszak, a második
világháború áldozatául estek. ELTE, 2014”
alkotók: Bujdosó Ildikó, Fajcsák Dénes,
Lukács Eszter, Szigeti Nóra építészek
(ÉME Mesteriskola hallgatói); Roth János, Szabó
Levente építészek (ÉME Mesteriskola mesterei),
tipográfia: Polgárdi Ákos;
szobrászi és bronzmunkák, helyszíni építés:
Albert Farkas szobrászművész, Albert Tamás
építész, Albert Kristóf
<http://emlekhely.btk.elte.hu>

*En attendant le Mo(nu)ment / Waiting for the
Mo(nu)ment 2014–2045*
[Jean és Marie Moïnon emlékére]
75010 Párizs, Jardin de la rue du Chalet,
Société Réaliste (Gróf Ferenc, Jean-Baptiste
Naudy),
avatás: 2014. 10. 10.
[www.objetdeproduction.com/2013/05/societe-
realiste-commande-de-la-societe.html](http://www.objetdeproduction.com/2013/05/societe-realiste-commande-de-la-societe.html)

Élet menete
1056 Budapest, Duna utca 1., Kelemen Zénó,
megrendelő: Az Élet Menete Alapítvány,
avatás: 2014. 04. 27.
<http://kelemenzeno.hu/zeno/projects.html>

Projektek

Csillagos házak
Budapest, számos helyszínen, 2014. 06. 21.,
szervezők: OSA Archívum, Gwen Jones, Lénárt
András, Rothman Gabriella, Tamási Miklós
www.csillagoshazak.hu

Eleven Emlékmű
1054 Budapest, Szabadság tér, 2014. 03. 23-tól,
alapítók: Béndek Péter, Gaborják Ádám,
Jovánovics György, Kerényi Máté, Kicsiny Balázs,
Kisspál Szabolcs, Lukács András, Nemes Csaba,
Rényi András, Szűcs Teri
www.facebook.com/ElevenEmlekmu

Holokauszt Emlékközpont hirdetése
4-6-os villamos Mester utcai megállója, 2014.
március–április, Young & Rubicam reklámügynök-
ség. Az ügynökség munkatársai saját cipőikkel
töltötték meg egy kivilágított Citylight reklám-
dobozt a villamosmegállóban. A doboz tetején
szögesdrót, rajta „Soha többet nem engedjük”
felirat, valamint az Emlékközpont logója
és honlapcíme volt olvasható.
[www.hdke.hu/hirek/young-rubicam-emlekevi-
kampanya](http://www.hdke.hu/hirek/young-rubicam-emlekevi-kampanya)

Memento70
Az emlékévhöz kapcsolódóan kiírt „Civil Alap”
pályázaton elnyert támogatásokat a kormány
emlékezetpolitikája (pl.: *Német megszállási
emlékmű*) miatt visszautasító szervezetek
és személyek szövetsége. (Tagja pl. a Fiatal
Képzőművészek Stúdiója Egyesület.)
www.memento70.hu

Konferenciák

Bevésett nevek [Az ELTE holokauszt-
és II. világháborús emlékművének
felavatásához kapcsolódó konferencia]
ELTE BTK Kari Tanácssterem, 2014. 11. 12–13.
Megnyitó előadások: Szabó Levente: *Jel a kertben.*
*Prekonceptiók, analógiák és ráismerések az
emlékmű elgondolása körül;*

Csonka Laura: *Nevek a múltból*. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar II. világháborús áldozatai;
György Péter: *Már késő. Egy új korszak*;
Emlékművek, nevek szekció:
Szemerey Samu: *Az emlékezet térbeliségéről*;
Szűcs Teri: *Test, bevéselt név, emlékmű*;
Emlékművek, vizualitás szekció: Kristina Norman: *On the Power of Absence*; Turai Hedvig: *Emlékmű a híd alatt*; Takáts József: *Elképzelt kiállítás a Közelmúlttörténeti Múzeumban*; Farkas Zsófia: *Lakatlan lelkek – trauma és szürrealitás kapcsolata Ország Lili és Felix Nussbaum művészetében*

Holokauszt emléké, hogyan tovább?
Avagy a holokauszt emléké tanulságai
Holokauszt Emlékközpont,
Fiatal Írók Szövetsége, 2015. 02. 12.,
Turai Hedvig: *Az azonosulás nehézségei. Holokauszt és kortárs művészeti reflexiók*;
Timár Katalin: *Egy holokauszt-kiállítás*;
Bárony István: *Bemutakozik a Trauma–tér–terápia című kiállítás*

Magyar művészettörténészek a vészkorszakban
ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, 2014. 11. 11.
[A konferencia anyagát az *Enigma* 80. száma közölte, PAPP Gábor György Tólnay Károly és Erwin Panofsky princetoni konfliktusáról szóló előadása kivételével, lásd a folyóiratoknál.]

Nemzedékek és amnézia emlékezet
Bálint Ház, előadás-sorozat
(2014. május–november):
Rényi András: *Hogyan emlékeznek az emlékművek?*;
Rajk László: *Párhuzamosok és metszéspontok – idő és tér kezelése a holokauszt-emlékezetben*;
György Péter: *A holokauszt paradigma átalakulása a hidegháború vége, 1989 után*;
Toronyi Zsuzsa: *Száraz tények vagy élményszerű bemutatás? A holokauszt múzeumi reprezentációja*;
Turai Hedvig: *Ábrázolni vagy nem ábrázolni?*;
Junghaus Tímea: *A roma holokauszt emlékezete*;
Hernádi Miklós: *Lehet-e a versenyhátrány zsidó identitásképző mozzanat a XX. század magyarországi képzőművészetében?*;
Rényi András: *Emlékezetpolitikai séta*

Bálint Ház, konferencia (2014. 12. 07.): Harsányi László: *Minerva a gettóban*. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) Művészakciója, 1939–1944; Véri Dániel: *Holokauszt és művészet: magyar történetek (1945–1989)*;
Szabó Magdolna: *„Ambíció, emigráció, magány” – Kárász Judit fotográfus pályatöredéke*;
Szász Anna Lujza: *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete – könyvbemutató*;
Bán Zsófia: *Kisípolva – A holokauszt első ábrázolása amerikai fikciós TV-sorozatban*;
Alpern Bernadett: *Used Stones – Zsinagógák Európában című fotó projekt bemutatása*;
Somogyi Zsófia: *Susan Silas Helmbrechts walk című fotósorozatáról*;
B. Molnár Béla, Csoszó Gabriella, Vörös Anna: *Eleven képek – Eleven Emlékmű / Fotózás és aktivizmus*

Szimpozium a köztéri szobrászatról – a Flash Art rendezésében FUGA, 2015. 02. 14.
Széplaky Gerda: *Emlékmű – hely nélkül*;
Sugár Péter: *A budapesti gettó-emlékfalról*;
Bazsányi Sándor, Csurka Eszter, Kelemen Zénó, Vajda Mihály, Wesselényi-Garay Andor:
Köztér és emlékezet (kerekasztal-beszélgetés)

Történelmi emlékezet és történettudomány
Magyar Tudományos Akadémia, Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 2014. 05. 13.,
Marosi Ernő: *Derűre ború? – Művészettörténeti megjegyzések*

Trauma–Holocaust–Literature
Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014. 11. 28–29.
György Péter: *The Art of the Holocaust: Ethical Norms and Aesthetic Experiences – the Unavoidable Tension*; Turai Hedvig: *Different Silences*

Folyóiratok

Balkon, 2014/10.; 2015/3.
2014/10: Jan ELANTKOWSKI: *Az emlékezet [csend]es ereje. [csend] – Egy Holokauszt-kiállítás (17–18)*;
HADI Barbara: *Biztonsági zóna / [csend] – Egy Holokauszt-kiállítás (19–24)*;

2015/3: LÉNÁRD Anna: *Körbejárók – beszélgetés a diszkusszív térről Horváth Balázs Byronnal* (12–16);
 SUGÁR János: *Hogyan beszéljünk hidegben?*
 Kotányi Attila és Victor Papanek találkozója a budapesti Szabadság téren (16–18);
 HERMANN Veronika: *Apák bűnei.*
Nemzedékek és amnézia emlékezet (19–21);
 DRAGOMÁN György: *Nem tudom.*
Chilf Mari kiállítása elé (21–23).

Enigma, 2014/80.

MARKÓJA Csilla, BARDOLY István (szerk.): *Vészorkorszak: RÉNYI András: Bevezető a „Magyar művészettörténe-szek, magyar művészettörténet a vészorkorszakban” című konferencia elé* (5–6);
 MAROSI Ernő: *A magyar művészettörténet-írás tévútjai* (7–17);
 MARKÓJA Csilla: *A Turul szárnyai alatt – Hekler Antal és Zádor Anna kapcsolatáról* (18–31);
 GOSZTONYI Ferenc: *A művészettörténet bécsi iskolájának százhatvanegyedik diplomása – Bodonyi József (1908–1942)* (32–43);
 GOSZTONYI Ferenc, TIMÁR Árpád: *Bodonyi József két elfeledett írása* (44–47);
 TIMÁR Árpád: *Elek Artúr bátorsága* (48–55);
 TÓTH Károly: *„Az emberi méltóságom nem engedem elrabolni” – Elek Artúr utolsó levelei* (56–66);
 FÜLEP Lajos: *Elek Artúr – Előadásvázlat, 1947* (67–69);
 KÖRBER Ágnes: *Lányi Jenő, a Donatello-kutató* (70–80);
 PROKOPP Mária: *Péter András (1903–1944) – A művészettörténész példaképe* (81–91);
 TÓTH Károly: *Művészettörténet, holokauszt, felejtés – Péter András és a Franklin Társulat elvesz(t)ett utolsó évtizede* (92–99);
 TÁTRAI Vilmos: *Gombosi György jelenléte kora és korunk szakirodalmában* (100–113).

Flash Art Hungary, 2014/6.

GULYÁS Gábor: *„Olyan, hogy közönség: nincs.” Beszélgetés Wehner Tiborral a hazai köztéri szobrászatról* (6–13);
 SÜLI-ZAKAR Szabolcs: *Emlékmű-művészet – az emlékezet nyilvános helyei?* (14–21);
 BOROS Géza: *A hiány emlékművei. Pauer Gyula–*

Can Togay: Cipők a Duna-parton (22–27);
 SZÉPLAKY Gerda: *Egy köztéri szobor – és kontextusai.*
 Kelemen Zénó: *Élet menete* (28–37);
 VÉKONY Délia: *Az identitás új ruhája.*
 Chilf Mária: *Átmeneti tárgyak* (78–79).

Múlt és Jövő, 2014/2–4.

2014/2: KÖBÁNYAI János: *A magyar arkangyal azt üzenté... (4–7);*
 KLEIN Rudolf: *A delozsált és elhallgatott emlékmű.*
Az Élet Menete Alapítvány Holokauszt-emlékműve az Erzsébet híd pesti hídfőjénél (17–22);
 KÁLMÁN Tünde: *LeHaim. Irsai István kiállítása az Izraeli Intézetben* (97–100); 2014/3:
 DÁVID Katalin: *Ne gyalázzuk meg a szimbólumokat!*
Vertse Márta interjúja (84–86);
 FALUDY Judit: *Az emlékezés kavicsai. Bíró József kiállítása a Magyar Zsidó Múzeumban* (89–93);
 2014/4: DÉSI János: *„A múltidézés szimbolikus igazságtétel is”* (12–27);
 Aleida ASSMANN: *Két egymás felé fordított üres szék. Budapesten ellenállás fogadott egy új emlékművet, amely az emlékezés helyett a felejtést szolgálja* (96–98);
 HUSZÁR Ágnes: *Egy találkozás utóélete* (98–100).

Múzeumcafé, 2014/2.

MAGYAR Katalin: *Egyéni sorsokból épülő virtuális emlékmű* (16);
 TORONYI Zsuzsanna: *A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz* (50–65).

Új Művészet, 2014/4.

TIMÁR Katalin: *A történelem „cselekményesítése”. Egy holokauszt-kiállítás margójára* (4–5);
 RUDOLF Anica: *„Ember vigyázz, figyeld meg jól világot.” A Holokauszt Emlékév kiállításai* (6–8);
 PATAKI Gábor: *A kigördülő vagon. Böröcz András holokauszt tematikájú műveiről* (9–11);
 P. SZABÓ Ernő: *Az árnyék völgyében járva. A holokausztra emlékező művek Rómában* (12–13);
 PATAKI Gábor: *Művek és menlevelek.*
A Fekete Nagy család kiállítása (14–15).

Köszönöm mindazok segítségét, akik információval, adatokkal segítették a tanulmány megírását és az adattár összeállítását: Bársony István, Bódi Lóránt, Böröcz László, Bradák Soma, Faludy Judit, Fenyő Ágnes, Flohr Zsuzsi, Fodor Natália, Gottfried Juli, Halasi Dóra, Markója Csilla, Nagy András, Németh Pál, Rényi András, Schmal Alexandra, Szabó Levente, Szász Anna Lujza, Timár Katalin, Tóth Gábor.

Daniel Véri

Art and memory

The seventieth anniversary of the Hungarian Holocaust

The study offers a comparative, critical analysis of exhibitions, monuments and projects realised in 2014, on the seventieth anniversary of the Hungarian Holocaust. The attached database also comprises a list of conferences, lectures and thematic issues of journals on the subject. In the exhibitions and artworks it distinguishes between the narratives of the victims and survivors and the artworks reflecting upon the Holocaust from a historical perspective (1948–1989). It deals with exhibitions presenting contemporary artworks, often made on the occasion of the anniversary, and also the representation of the Porajmos (Roma Holocaust). It analyses important memorials erected in Budapest, also the motivation of the commissioners (Hungarian government, Jewish organisation, foundation, university) and the artworks as realised. Finally it calls attention to the projects based on participation, opposing the official memory politics.

In memoriam Szabó Péter

(Balassagyarmat, 1957–Budapest, 2013)

Szorongva, nagy sokára szántam rá magam, hogy megírjam ezt a nekrológot. Sohasem gondoltam, hogy egyszer még én leszek az, aki erre kényszerülök. Nagyjából egyidősek voltunk, évfolyamtársak az egyetemen. Jó csoportunk volt; hatan-heten „gyűrődöttünk” együtt, nappali tagozatosok a művészettörténet-történelem, illetve művészettörténet-régészet szakon öt éven át. Azután hol távolabb, hol közelebb éltünk, dolgoztunk egymás mellett, életünk állomásainak megfelelően. Az utolsó években egészen közel: ugyanabban a zuglói utcában laktunk, és gyakran láttam az ablakból, amint gyermekeivel igyekezett valahová, vagy biciklizgetett velük. Jókat beszélgettünk. Ha találkoztunk a Tanszéken, a munkahelyén, mindig kitüntető szívélyességgel fogadott; az együtt töltött diákévek erősen összekapcsoltak bennünket annyi évtized után is. Megtisztelő volt, hogy habilitációs dolgozatát bírálhattam. Mindig nyílt, barátságos ember volt, tele életkedvvel; nem hiszem, hogy lett volna közülünk bárki egyetemi időszakunkban, aki nála optimistább lett volna, vagy – ki tudja? – nála optimistábbnak mutatta volna magát. Nem lehetett elképzelni róla, hogy bármi szorongással töltené el. Bátran belevágott mindenbe. Ma is előttem van, amint őszi, kényeszerű nyírségi tartózkodásunk (az almaszedés) alkalmával megmutatta, képes szórén megülni a lovat. A vitalitás szobrát lehetett volna megmintázni róla. Ezt a képet, ezt az imázst mindvégig megőrizte, egészen érthetetlenül korai halála napjáig.

Pályája ragyogóan indult. Balassagyarmati diákként történelemből megnyerte az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyt, és az akkor kötelező katonáskodás után bekerült az Eötvös Loránd Tudományegyetem művészettörténet-történelem szakára. Tanulmányait kiváló eredménnyel végezte, és a diploma megszerzése után az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának lett a munkatársa (1982). Tudományos gyakornokként hosszabb távú feladatul a 19. századi kézikönyv körüli bibliográfiai és képszerkesztési tennivalókat kapta, valamint anyagot gyűjtött a szintén tervbe vett művészeti topográfiához. Első komolyabb munkája itt a Csatkai Endre kiadatlan doktori disszertációját kísérő, „dramatizált” névmutató volt (1983), és ehhez kapcsolódva írta egyik első önálló cikkét is, Kazinczy Ferenc portréesztétikájáról. Hamarosan azonban hátrébb lépett az időben, és a kora újkori ünnepekkel, ceremóniaturatással kezdett szisztematikusan foglalkozni; egyetemi doktori disszertációját a Vezekénynél elesett négy Esterházy fivér temetési szertartásáról írta (1986). Kismonográfiája, *A végtisztesség*

(*A főúri gyászszertartás mint látvány*) a téma máig egyetlen – sokat idézett – összefoglalása maradt (1989). A probléma egyszerre kapcsolódott a művészettörténethez és a történetírás-hoz. Ez a kettős kötődés számunkra természetes volt, Klaniczay Tibor és köre reneszánsz és barokk kutatásai elmosták a tudománysszakok merev határait. Témája feldolgozása közben azonban Péter csendesén hangsúlyt, mondhatni szakmát váltott; miután távozott az Intézetből (1984), csak ritkán publikált par excellence művészettörténeti fórumokon. Cikkét írt később egykori intézeti mentorai születésnapjához: a Szabolcsi Hedviget köszöntő, szép *Ars Hungarica*-számba 2006-ban, és a Galavics Gézáért ünnepelő monumentális kötetbe, 2010-ben.

Mindig könnyen kommunikált, teremtett kapcsolatot másokkal, a nála jóval fiatalabbakkal is; azt hiszem, már a tanítási gyakorlatokon kiderült, hogy – családi örökségként – szeret, és jól tud tanítani. Ez is befolyásolhatta, hogy 1984-ben, amikor a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen „igazi” állást kínáltak neki, elfogadta az ajánlatot. Akkortájt az is ott volt a lehetőségek között, hogy személyére alapozva a pécsi egyetemen meg kellene teremteni a komolyabb művészettörténet-oktatást. (Hauser Arnold könyvtára került oda.) Mindazonáltal az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja sem engedte el egészen a kezét: 1990 végéig korábbi intézeti feladatait megtartva, mellékállásban foglalkoztatták. Pécsi működése – az Irodalom-, illetve a Művészettudományi Tanszéken adott elő művészettörténetet – végül nem nyúlt hosszúra. Visszatért Budapestre. Az 1980-as években oktatott a Színház- és Filmművészeti Főiskolán. 1988-tól az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Karának Történelem Tanszékén tanított az intézmény 2003-as megszüntetéséig. Ekkor átment a Bölcsészettudományi Karra, ahol azután a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék oktatójaként tevékenykedett haláláig. Az egyetemre kerülve ismét megsokasodtak tudományos közleményei, egyre jobban beledolgozta magát kedves témájába, a fejedelem kori Erdély történelmébe. 1997-ben szerezte meg a PhD-fokozatot, 2011-ben habilitált. Történészként is megőrizte eredeti indíttatását, ezért foglalkozott szívesen továbbra is a kora újkori ünnepekkel, és választott olyan kutatási témákat, amelyekhez profi módjára kellett ismernie a művészettörténeti irodalmat. A Bocskai Istvánról és koráról szóló – Horn Ildikóval és G. Etényi Nórával közösen írt – kiváló monográfia (2006) számtalan művészeti vonatkozása, találónan válogatott képanyaga aligha jött volna létre, ha Péter nincs ott a szerzők között.

Oktatói tevékenysége nem merült ki abban, hogy előadott az egyetemen. Írt történelemkönyvet általános és középiskolásoknak, rendszeresen publikált a történelemtanítás módszertani folyóiratában, részt vett az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny történelmi szekciójában bírálóként, zsűritagként, majd elnökként. Témakiírások sora fűződött a nevéhez. A Magyar Akkreditációs Bizottság is igénybe vette speciális szakértelmét, nemkülönben az oktatásért felelős minisztérium. Amennyire kívülről meg tudom ítélni – a fiam akkor járt az ELTE-re, amikor Péter már ott tanított – a diákjai szerették és becsülték, a méltán népszerű tanárok közé tartozott. Egyéniségének eredetisége, szuggesztivitása – amit mi ifjúkorából jól ismerünk – nem kopott meg.

Legismertebb, leggyakrabban hivatkozott munkája, *A végtisztesség* 1989-ben jelent meg; akkoriban a hazai kora újkori ceremóniakutatások egyik legkorábbi képviselőjének számított. Alapos előkészületek során, lassan formálódott a különleges téma könyvvé. A gyászszertartásokkal később is foglalkozott, de – mint több cikke tanúsítja – nagy érdeklődéssel fordult az életet kísérő vidámabb ceremóniák felé is. Ma már számottevő sorozata van az udvari ünnepek, szertartások, lakomák áttekintésének; Péter kutatásainak minden bizonnyal volt szerepük abban, hogy ez a kutatási irányzat kibontakozott.

Nem feladatunk most, hogy – végigtekintve publikációi során – mérleget vonjunk. A tisztességes munkának mindig lesz becsülete. Azt viszont mindenképp szeretném kiemelni, hogy az oktatás, a tanítás tudományos munkásságának, egész életművének fontos részét alkotta. Igen nagy érték, ha valaki képes érzékenyen figyelni a szélesebb közönség érdeklődésére; kincset ér, ha valaki tudja, miként lehet közvetíteni a nem szakmabeli olvasók – középiskolás diákok, érdeklődő felnőttek – számára a legújabb tudományos eredményeket. Csak az tud hitelesen, lelkesítően előadni, tanítani vagy igazán jó tankönyveket írni, aki belülről ismeri tárgyát, aki maga is kutat. Könyvei, cikkei, előadásai sok hívet szereztek neki mindenütt. De nem könyvek vagy tanulmányok miatt gyűltünk össze a balassagyarmati temetőben oly sokan – mesterei, kollégái, tanítványai, barátai – azon a hideg, napsütéses őszi délutánon, amikor utolsó útjára elkísértük.

Mikó Árpád

Szabó Péter műveinek válogatott jegyzéke

1981

„Szomorodott szívvel tudatjuk...” Gyászjelentések a múlt században és e század elején.
Jel-kép, 2. 1981. 1. 29–36.

1982

A magyar képzőművészeti kritikai gondolkodás 1896 és 1908 között. Szakdolgozat. Budapest, 1982.
(ELTE BTK Művészettörténeti Intézet Könyvtára, ltsz. 439.)

Heraldikai elemes és triumphus motívumok a királynői és fejedelemasszonyi prezentációban.
Levéltári Közlemények, 53. 1982. 1. 111–121.

1983

Gyászjelentések a 19. században és a 20. század elején.
Ars Hungarica, 11. 1983. 87–92.

Kazinczy portréesztétikája.
Ars Hungarica, 11. 1983. 277–282.

[Hely- és személynév-magyarázatok.]
In: *Csatkai Endre: Kazinczy és képzőművészetek*. Szerk. GALAVICS Géza. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1983. 97–131.

Csiffáry Gergely: Egri céhemlékek. Eger 1982.
[könyvismertetés]
Ars Hungarica, 11. 1983. 201–202.

1984

Kazinczy Abaújban és Zemplénben.
Szerk. Kovács Dániel. [könyvismertetés]
Ars Hungarica, 12. 1984. 141.

Zádor Anna tudományos munkásságának bibliográfiája. 1974–1983.
Ars Hungarica, 12. 1984. 9–10.

1985

A kassai esküvő.
Interpress Magazin, 1985. 3. 140–143.

Kortársunk Fülep Lajos.
Somogy, 13. 1985. 3. 95–97.

1986

A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon.
Ars Hungarica, 14. 1986. 115–124.

A másolás feladatköre és tematikája a felvilágosodás korának művészetszemléletében.
Irodalomtörténeti Közlemények, 90. 1986. 294–298.

Művészeti akadémia.
In: *Kulturális kisenciklopédia*. Főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest, Kossuth, 1986. 484–488.

Az Esterházy-fiúk temetési ceremóniája. Látvány és végtisztesség a 17. században. Doktori értekezés. ELTE Művészettörténeti Tanszék. Budapest, 1986.
(ELTE BTK Művészettörténeti Intézet Könyvtára, ltsz. 545.)

1987

Uralkodói temetéseink kérdéséhez.
In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, SZÉKELY Júlia. Budapest, Gondolat, 1987. 324–337.

A ravatali öltözet típusai a 17. században.
In: *Mausoleum. „A halállal való foglalkozás”*. Szerk. ADAMIK Lajos, JELENCZY István, SÜKÖSD Miklós. (Bölcsész Index–Centrál Könyvek.) Budapest, 1987. 297–303.

Chastel, André: Fabulák, formák, figurák.
[könyvismertetés]
Janus, 4. 1987. 2. 41–44.

1988

Farkas András grafikáiról.
Nógrád, 24. 1988. december 9.

1989

A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány.
 (Mikrotörténelem) Budapest, Magvető, 1989. 155 p.

Kuros és koré.

In: *Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapján.* Budapest, ELTE Művészettörténeti Tanszék, 1989. 86–88.

Főúri végtisztesség a 17. században.
História, 11. 1989. 3. 12–13.

A barátság temploma. Farkas András kiállítása Vácott (1989. október 30.–november 30.).
Nógrád, 25. 1989. november 19.

1990

Bethlen Gabor lakadalmara czinalt ekessegek.
 In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez, 10.) Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990. 443–449.

Hélinand de Froidmont: A halál versei. [könyvismertetés]
BUKSZ, 2. 1990. 1. 140–141.

1991

Farkas András.
 Balassagyarmati Honismereti Híradó, 13. 1991. 1–2. 141–146.

1992

Adalékok az erdélyi fejedelmek esküvői szertartásaihoz.
 In: *Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. ZAVODSZKY Géza. Budapest, ELTE TFK, 1992. 13–25.

Keresztény szokás – udvari szokás. Rákóczi Ferenc rodostói udvara.

In: *Irodalom, történelem, folklór.*
 Szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TŰSKÉS Gábor. Debrecen, 1992. 32–36.

A tanítvány vallomása.

In: *Farkas András rajzai Madách Imre Az ember tragédiája című művéhez.* Szerk. KOVALCSIK András. Balassagyarmat, Balassagyarmati Honismereti Kör–Madách Városi Könyvtár, 1992. [5–6.]

Farkas András törvénye.

Palócföld, 39. 1992. 2. 192–194.

1993

Az Erdélyi Fejedelemség.

In: *Királyok könyve. Magyarország és Erdély királyai, királynői, fejedelmei és kormányzói.* Szerk. GÁSPÁR Zsuzsa, HORVÁTH Jenő. Budapest, Officina Nova, 1993. 120–163. (több kiadásban)

1994

A Nemzeti Tankönyvkiadó történelemkönyve az általános iskolák 6. osztálya számára.
Módszertani Lapok. Történelem, 35. 1. 1994. 1–2. 62–66.

1995

Kósa Csaba: Félhold és kétfejű sas. [könyvismertetés]
Módszertani Lapok. Történelem, 36. 2. 1995. 1. 31–32.

1996

Történelem II. a középiskolák számára.
 Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 259 p. (több kiadásban)

Történelem 6. az általános iskolák számára.
 Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 186 p. (több kiadásban)

Istorija za 6. razred osnovne škole.
 Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 151 p.

1997

Az Erdélyi Fejedelemség. (Tudomány – egyetem)
Budapest, Kulturtrade, 1997. 163 p. (több kiadásban)

Magyar Zoltán: „Keresztény lovagoknak oszlopa”.
Szent László a magyar kultúrtörténetben.
[könyvismertetés]
Módszertani Lapok. Történelem, 38. 4. 1997. 2. 49.

Egy új Mikszáth-portréra.
Palócföld, 44. 1997. 2. 266–270.

A kivégzők hatalma és gyengesége.
Magyarország (új folyam), 4. 1997. április 3. 19.

1998

Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza.
In: *Tata a tizenöt éves háborúban. Annales Tataienses*. I.
(A Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos
ülésszakon elhangzott előadások anyaga.)
Szerk. FATUSKA János, FÜLÖP Éva Mária, ifj. GYÜSZI László.
Tata, 1998. 139–147.

Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé.
Irodalomtörténeti Közlemények, 102. 1998. 744–759.

Baracs; Nagyvenyim.
In: *Fejér megye művészeti emlékei*.
Szerk. ENTZ Géza Antal, SISA József. Székesfehérvár,
MTA Művészettörténeti Kutató Intézet–Szent István
Király Múzeum, 1998. 34–35; 113.

Bacsúr Sándor grafikusművész kiállítása
a Szerb templomban.
Balassagyarmati Honismereti Híradó, 20. 1998. 1–2.
110–114.

Klinghammer István–Pápay Gyula–Török Zsolt:
Kartográfia történet. [könyvismertetés]
Módszertani Lapok. Történelem, 39. 5. 1998. 2. 30–31.

Geschichte II. für Mittelschulen. Budapest, Nemzeti
Tankönyvkiadó, 1998. 319 p.

1999

A magyar állam születése.
Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. 63 p.

A búcsúzás kultúrája.
Ravataképek a Kiscelli Múzeumban.
[kiállítás-ismertetés]
Új Művészet, 10. 1999. 3. 26–27, 44.

Dejepis II pre stredné školy.
Budapešť, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. 251 p.

2000

Török–magyar együttélés a Balaton-felvidéken.
In: *Életmód és művelődés Veszprém megyében
a 16–18. században.* Szerk. TÓTH G. Péter. (Veszprémi
Múzeumi Konferenciák, 10.) Veszprém, Veszprém
Megyei Múzeum Igazgatósága, 2000. 9–21.

R. Várkonyi Ágnes: A királyi Magyarország 1541–1686.
[könyvismertetés]
Módszertani Lapok. Történelem, 41. 7. 2000. 1. 32–33.

2001

Pázmány Péter, I. Rákóczi György, Bethlen Péter.
In: *Pázmány Péter és kora. A Pázmány Péter Katolikus
Egyetem Bölcsészettudományi Kara által
1998. május 21–23. között Piliscsabán azonos címmel
rendezett konferencia szerkesztett anyaga.*
Szerk. HARGITTAY Emil. (Pázmány Irodalmi Műhely.
Tanulmányok, 2.) Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus
Egyetem BTK, 2001. 92–101.

A meztelen kard szerepe a vegyes házakbeli királyok
hatalmi szimbolikájában.
In: *Kard és koszorú. Ezer év magyar uralmi és katonai
jelképei.* Szerk. HAUSNER Gábor, KINCSES Katalin Mária,
VESZPRÉMY László. (A Hadtörténeti Múzeum Értesítője,
4.) Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2001. 33–44.

A tankönyvíró műhelyéből. Történelem II.
a középiskolák számára – átdolgozás alatt.
Módszertani Lapok. Történelem, 42. 8. 2001. 1. 18–25.

Povijest II. za gimnazije. Budimpešta, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 259 p. (több kiadásban)

2002

A vad elejtése: A vadászat és a férfi–nő kapcsolat.
In: *Ámor, álom és mámor.*

A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.

Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.

Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza.
Budapest, Universitas, 2002. 515–526.

V. Károly és az erdélyi szászok.
Hadtörténelmi Közlemények, 115. 2002. 375–380.

Erdély képes története. A kezdetektől 1990-ig.
(Új Képes Történelem, 10.)
Budapest, Magyar Könyvklub, 2002. 112 p.
(több kiadásban)

Bertényi Iván: A tizennegyedik század története.
[könyvismertetés]
Módszertani Lapok. Történelem, 43. 9. 2002. 2. 1. 24–25.

2003

A gyulafehérvári főtemplom mint az erdélyi fejedelemség kultuszhelye.
In: *Testis temporum. Tanulmányok a magyar művelődés történetéből.*
Szerk. ZÁVODSZKY Géza. Budapest, ELTE TFK–Alapiskolai Tanárképzésért Alapítvány, 2003. 7–15.

Fráter György és az alvinci domonkosok.
In: *A domonkos rend Magyarországon.* (Tudományos ülészak Piliscsabán 2003. október 27–28.)
Szerk. ILLÉS Pál Attila, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs.
Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 276–285.

„Pannonis Ursa”. Nagy Lajos király medvevadászata ürügén.
Hadtörténelmi Közlemények, 116. 2003. 582–592.

Horhi Melius Péter: Herbarium.
Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről

és hasznairól. Heltai Gáspárné műhelyében. Kolozsvár, 1578. Hasonmás. Budapest, 2002. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXVI.) [könyvismertetés]
Korall, 14. 2003. 206–208.

„Nemzetünkért összefogván...”
Emlékkiállítás a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulója alkalmából. [kiállítás-ismertetés]
Credo, 9. 2003. 301–305.

2004

„Virtus vulnere viret”. Sebtől díszlik a vitézség.
In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya és a Debreceni Egyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszéke által 2002. május 23–25. között Debrecenben rendezett konferencia előadásai.*
Szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs.
(Csokonai könyvtár, 31.)
Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004. 338–359.

Castrum doloris.
In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* II.
Főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna.
Budapest, Balassi, 2004. 13–15.

Várak, templomerősségek, kastélyok, udvarházak; Templomok, iskolák, városok.
In: *Erdély nagy képeskönyve. Erdély a múltó időben.*
Szerk. KARÁDI Ilona.
Budapest, Magyar Könyvklub, 2004. 35–86; 87–171.

Horn Ildikó: Báthory András. [könyvismertetés]
Hadtörténelmi Közlemények, 117. 2004. 2. 777–783.

Iskola és nevelés a királyi városban.
Neveléstörténet, 1. 2004. 1. 41–61.

2005

Ferences prédikáció Forgách János fölött.
(Szécsény, 1735. június 2.)
In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára.* I–II.
Szerk. ŐZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKL Norbert.
Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészettudományi Kar–Magyar Egyháztörténeti
Enciklopédiai Munkaközösség, 2005. II. 781–788.

Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé.
In: HORN Ildikó: *Tündérország útvesztői.*
Tanulmányok Erdély történelméhez.
(TDI Könyvek, 1.) Budapest, ELTE Bölcsészettudományi
Kar, 2005. 301–320.

A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség
hatalmi harcaiban.
In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17.*
században. Szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó.
Budapest, Balassi, 2005. 314–331.

A Thököly család és a görög-római kultúra.
A késmárki várkastély egyik falfestményének tanulságai.
Credo, 11. 2005. 203–210.

Főúri menyegző.
In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon.*
Középkor és kora újkor. III.
Főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna.
Budapest, Balassi, 2005. 200–202.

2006

Koronás fejedelem. Bocskai István és kora.
[Társzerzők: HORN Ildikó, G. ETÉNYI Nóra.]
Budapest, General Press, 2006. 247 p.

Az emberi élet idejének jelképes felosztása
a reformáció irodalmában és képzőművészetében.
In: *Személyes idő – történelmi idő.*
A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület
konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29–30.
Szerk. MAYER László, TILCSIK György. (Rendi társadalom
– polgári társadalom, 17.) Szombathely, Hajnal István
Kör–Vas Megyei Levéltár, 2006. 43–51.

Bocskai István és János Zsigmond.
Studia Caroliensia, 7. 2006. 125–131.

Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban.
Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti
helyének meghatározásához.
Ars Hungarica, 34. 2006. 19–28.

Eseménynaptár (1526–1776), három rövid esszével
(Magyar részvétel a harmincéves háborúban;
A reformáció és a katolikus megújulás
Magyarországon; A gyarapodás évszázada).
In: *A magyarok története.*
Összeáll. és szerk. KARÁDI Ilona.
Budapest, Officina '96, 2006. [38–43.]

Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer
Oberschichten in der Frühen Neuzeit. [könyvismertetés]
Századok, 140. 2006. 6. 1582–1587.

2007

A romlott hazának mételye: Budai Péter.
Emblematikus alakformálás a Kemény-eposzban.
In: *A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint*
születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István
halálának háromszázadik évfordulóján.
Sárospatak, 2004. május 26–29.
Szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza.
Budapest, Universitas, 2007. 203–214.

II. Rákóczi György két ismeretlen levele.
In: *Lymbus – Magyarságtudományi Közlemények*, 5.
Budapest, 2007. 47–53.

Traits de sainteté, attitudes chevaleresques dans
le culte de Hunyadi.
In: *Apulum XLIV. Acta Musei Apulensis.*
Alba Iulia, Editura ALTIP, 2007. 383–393.

Szapolyai János kézcsókja.
In: *Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára.*
Szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter.
Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2007.
[A Történelmi Szemle CD-melléklete.] 27–36.

A Bethlen–Rákóczi-ellentét
reprezentációs megnyilatkozásai.
In: *„Nem súlyd az emberiség!” Album amicorum*
Szörényi László LX. születésnapjára.
Főszerk. JANKOVICS József. Budapest,
MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007. 1423–1430.
[Online kiadvány, elérhető az MTA BTK ITI honlapján.]

2008

Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon. (TDI könyvek, 7.) Budapest, L'Harmattan–ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola–Nyitott Könyv, 2008. 338 p.

Udvartörténet-kutatás hopmestertől a főbejáráig.
Élet és Tudomány, 63. 2008. 5. 134–136.

2009

Báthory Gábor újratemetése 1628-ban.
In: *Báthory Gábor és kora.*
Szerk. PAPP Klára, JENEY-TÓTH Annamária, ULRICH Attila. Debrecen, Erdély-történeti Alapítvány–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2009. 45–52.

A középkorias fogadó kritikája és a „restaurant” kíváncsi a szentimentalizmus korában.
In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére.*
Szerk. KÖRMENDI Tamás, THOROCZKAY Gábor. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2009. 315–320.

II. Rákóczi György „discurzusa az magyarországi dolgok felől” (1653. december 30.).
In: *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora.* Szerk. KÁRMÁN Gábor, SZABÓ András Péter. Budapest, L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009. 271–300.

I. Rákóczi Ferenc, felsővadászi.
In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. IX.*
Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2009. 356–357.

2010

Brandenburgi Katalin tettetése a hit és a török hűség dolgában. „Publice aber doch noch Professionem Reformatae Religionis simuliret”.
In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai.*
Szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Budapest, L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010. 109–123.

A Bethlen és a Rákóczi család vetélkedésének fordulópontjai az Erdélyi Fejedelemség „aranykorában”.
In: *Fortiter et constanter. A hetvenesztendő Závodszy Géza köszöntése.*
Szerk. KAPOSI József, KATONA András. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2010. 58–66.

Brandenburgi Katalin Sopronba települt udvara (1632–1634).
Soproni Szemle, 64. 2010. 414–424.

Pázmány Péter és Erdély.
In: *Állam, egyház és az egyetemalapító Pázmány.*
Szerk. KIRÁLY Miklós, RÁCZ Lajos. Budapest, Martin Opitz, 2010. 139–147.

Thököly Imre újratemetése 1906-ban.
In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre, 1657–1705. Thököly Imre születésének 350. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyaga.*
Hajdúszoboszló, 2007. szeptember 25–26.
Szerk. GEBEI Sándor. (Hajdú Múlt Műhely, 1.)
Hajdúszoboszló, Önkormányzat, 2010. 241–251.

A tokaji bejárat. Az erdélyi állam és Tokaj koronként változó kapcsolata.
In: *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.*
Szerk. BUBRYÁK Orsolya. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat, 2010. 389–404.

Csáky István özvegye, Wesselényi Anna levele I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez.
In: *Lymbus – Magyarságtudományi Közlemények*, 8. Budapest, 2010. 53–56.

G. Etényi Nóra: Pamflet és politika.
A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában. [könyvismertetés]
BUKSZ, 22. 2010. 2. 161–163.

Bitskey István: Mars és Pallas között.
Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban. [könyvismertetés]
Irodalomtörténeti Közlemények, 114. 2010. 561–565.

Portré és imázs. R. Várkonyi Ágnes születésnapjára.
Trefort-kert. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar kulturális és közéleti magazinja, 2. 2010. 2. 46–47.

2011

Az Erdélyi Fejedelemség önképe.
(Udvartörténet kötetei, 1.) Budapest, ELTE, 2011. 119 p.

Élet- és időszemlélet a kora újkori Magyarországon.
(Városok és udvarok világa.) (Udvartörténet kötetei, 2.)
Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011. 176 p.

Szepsi Laczkó Máté.
In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon.*
Középkor és kora újkor. XI.
Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna.
Budapest, Balassi, 2011. 158.

Thököly Imre, késmárki, gr.; ünnepség; végtisztesség.
In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon.*
Középkor és kora újkor. XII. Főszerk. KŐSZEGHY Péter,
szerk. TAMÁS Zsuzsanna.
Budapest, Balassi, 2011. 21–23; 241–247; 375–379.

Nevetés.
In: *Művelődéstörténeti Lexikon LX. Minden kor.*
A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára.
Szerk. BARTÓK István, CSÖRSZ RUMEN István,
JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza.
Felelős szerkesztő TAMÁS Zsuzsanna.
Budapest, Balassi, 2011. 165–168.

2012

Erdély „jogi” érvei a hódoltsági határok megőrzésére.
In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.*
Szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia.
Budapest, Balassi, 2012. 158–166.

Várad, a három részre hullt Magyarország virtuális fővárosa. Egy oklevél olvasatai.

In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.*
Szerk. MIKÓ Gábor, PÉTERFI Bence, VADAS András.
Budapest, ELTE Eötvös, 2012. 341–348.

János Zsigmond végrendelete (1567) és végrehajtása (1571). A forráskiadásról szóló forráskiadás kérdése.
In: *A történettudomány szolgálatában.*
Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.
Szerk. BARÁTH Magdolna, MOLNÁR Antal.
Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár,
2012. 325–332.

2013

Emlékezet és reprezentáció Bethlen Gábor udvarában.
In: *Bethlen Gábor képmása.*
Szerk. PAPP Klára, BALOGH Judit.
(Speculum Historiae Debreceniense, 5.)
Debrecen, Debreceni Egyetem Történettudományi Intézet, 2013. 281–291.

A maszk és a jelmez szerepe
a kora újkori Magyarországon.
Történelmi Szemle, 55. 2013. 569–593.

Az Erdélyi Fejedelemség. Küzdelem a megmaradásért.
Budapest, Officina, 2013. p. 175.

2014

Politikai blöff és önigazolás Balassa Imre és Wesselényi Ferenc kapcsolatában.
In: *Historia critica.*
Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből.
Szerk. MANHERCZ Orsolya.
(Publicationes Instituti Historici Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, 1.)
Budapest, ELTE Eötvös, 2014. 107–113.

Összeállította Mikó Árpád

Lille-i szobrász: Szent Mihály arkangyal, 1450–1475, tölgyfa szobor, Szépművészeti Múzeum, Régi Szobor Gyűjtemény

